

ალექსანდრე ფრონელი

დიდებული მესხეთი

იასონ კერესელიძის გამოცემა.

ქ. გო რ ი

ელექტრო-მბეჭდავი სტამბა „ქართლი“

1914

ორმა გარემოებამ გაგვაბედვინა ამ კრებულის და-
ბეჭვდა.

პირველი ისაა, რომ ქართულმა ყოველდღიურმა
პრესამ სამართლიანად დიდი ყურადღება მიაპყრო მეს-
ხეთს, ესე იგი სამხრეთ საქართველოს. ამ მშვენიერ კუთ-
ხეს უპირობენ მოკვეთას, მოწყვეტას. ჯერ-ჯერობით და-
ნამდვილებით ვერ გაიგებს ადამიანი, ვინაა ამ ქიურ-
გიულ აპერაციის მომხრე: მტერი, თუ მოკვეთე.

ასეა თუ ისე, სამხრეთი საქართველო, ანუ მესხე-
თი, მოწყვეტილი საქართველოს, მეჩვიდმეტე საუკუნის
დასაწყისში, შემოერთებული კვლავ მეცხრამეტე საუკუ-
ნეს, სადღეისო საჭირ-ბოროტო საგნად შეიქმნა.

მეორე გარემოება ისაა, რომ გამაჰმადიანებული
ქართველი თვის ისტორიულ „სახეს“ ჰპოულობს და სა-
ჯაროდ აცხადებს, რომ მიუხედავად რჯულისა მეც იგივე
ქართველი ვარ, როგორიცაა ღვიძლი ქართველი ქრის-
ტიანო.

ამ კრებულისგამოცემით, რომელშიაც გადმოვბეჭ-
დეთ სამი წერილი: დიდებული მესხეთი, ნახული და გა-
გონილი და სამშობლო ქვეყანა, გვსურს ინტერესი გა-
ვუღვიძოთ საზოგადოებას მესხეთისადმი. იგი გაიგებს, რა
ნატურის თვალს და ობოლ მარგალიტს დაჰკარგავს, თუ
ვინიცობაა გაიმარჯვა მტერმა და დუშმანმა და ეშმაკუ-
ლი განძრახვა აისრულა. ჩახვდება იმასაც, თუ რა ხიფა-
თი მოელის იმ ეროვნულ გამოფხიზლება-გაღვიძებას,

რომლის ნიშანიც, ჩვენდა საბედნიეროდ, ასე თვალსაჩინო შეიქმნა.

თუმცა გამაჰმადიანებული ქართველი პირს იბრუნებს სამშობლოსაკენ, მაგრამ პირადად ჩვენ მესხეთის დღევანდელი ვითარება ძველებურად გულს გვიწყლულებს. დიდი, ფრიად დიდი ეროვნულ-კულტურული მუშაობაა საჭირო, თუ გვინდა, რომ სამშობლო შოთა რუსთველისა ხელიდან არ წაგვივიდეს.

ერთად ერთი საბაზი და მიზეზი ამ კრებულის დაბეჭდვისა სწორედ ისაა, რომ მოაგონოს ქართველს – დროა ვიფიქროთ და ვიზრუნოთ სამშობლოს იმ კუთხეზე, რომელმაც გვაჩუქა კანონმდებელნი: ბექა და ალბუღა, შეუდარებელი შოთა, ღვთისმეტყველნი: ექვთიმე და გიორგი და ნეტარი მამა გრიგოლ ხანძთელი, ეს საკვირველი მნათობი ქართულ სინასი.

ავტორი.

1 მაისს 1914 წ.

ქ. ტფილისი.

დიდებული მესხეთი

Sie transit gloria mundi. *)

ლათინური ანდაზა.

I

ვინ გაკადნიერდება და იტყვის, რომ მესხეთი ძველად დიდებული არ იყო? ისტორიაში ჩახედული ამას არ იტყვის, ხოლო უვიცი და რეგვენი, ან განძრან თვალებ აბმული ამას არ შეიწყნარებს და არა მკითხე მოამბესავით ბევრს უკადრის შეჰკადრებს რუსთაველის სამშობლოს, მაგრამ რეგვენთა და ბრმათათვის არა ვსწერთ ამ წერილს. ჩვენ კარგად გვახსოვს სიბრძნე ანდაზისა: მგლის თავზე სახარების კითხვა ცუდა შრომააო.

ისტორია, გეოგრაფია, არქეოლოგია და საეკლესიო არქიტექტურა ცხადადა ჰყოფს მესხეთის დიდებას ¹⁾. აწყურიდან მოყოლებული მესხეთის კალთა შავ ზღვასა

¹⁾ ისტორიულ მესხეთის ნაწილებია: ახალციხე, ჯავახეთი, აჭარა, ქობულეთი, შავშეთი, ერუშეთი, ლივანა, ჭანეთი, ანუ ლაზისტანი, ტაო, კლარჯეთი და კოლა. ცოტაოდენი ქართველობა საქრისტიანო სარწმუნოებისა შერჩა მხოლოდ ახალციხესა და ჯავახეთს. დანარჩენი ერი გამაჰმადიანებულია.

სცემდა, ფრთანი კი აზრუმსა, ტრაპიზონსა და იმერეთს. ზეკარიდან იმერეთს ისე დაინახავდა მესხი, თითქოს ეს ტურფა ბუნებიანი ქვეყანა ხელის გულზე აქვს გადაშლილი.

ასე მოხაზული და მოფარგლული მესხეთი ისტორიულ ქართლ-კახეთის სივრცეს სჭარბობდა. წარსულში ამ ღონიერ მანძილზე სიცოცხლე სდუღდა და გადმოდიოდა. პოლიტიკური ცხოვრება იმ ზომამდე განვითარდა, რომ პირველად იურისპრუდენციამ მესხეთში იჩინა თავი. ბექა და აღბუღას კანონები მესხეთის ნიადაგზე აღმოცენდა, გაბრწყინდა და მიეცა ერს სახმარად და სასარგებლოდ ²⁾. საქართველოს ისტორიის მშვეენება, მზე და მთვარე ქართველის ერისა, მეფე თამარ, აქ, მესხეთის ნიადაგზე ხშირად ატარებდა დროსა, ვარძიის მონასტრის გამოქვაბულ კლდეთა შორის ბჭობდა სახელმწიფო კაცთან ერთად, ვინ იცის, ეგებ ისეთ დიდებულ საქმეზედაც, როგორიც იყო საქმე ტრაპიზონის იმპერიის დაარსებისა და იქ საქართველოს ერთგულის კაცის გამეფებისა. აქ, მესხეთში, ღვთისმეტყველება ისე აყვავდა და გაძლიერდა, რომ თითქმის გაუთანასწორდა მაშინდელ დასავლეთ ევროპას, ანუ ბიზანტიის ღვთისმეტყველებას. მარტო ხახულისა და ფარხალის მონასტერთა ხსენებაც საკმარისია ამ აზრის შესაწყნარებლად. წმინდა ექვთიმე და გიორგი მთაწმინდელნი, ეს უდიდესი ღვთისმეტყველნი საშუალო საუკუნოთა, ამ ქვეყნის ღვიძლი შვილნი არიან. მაგრამ ყველა ეს მკრთალი ნა-

²⁾ ბექასა და აღბუღას კანონებამდე დაიწერა „მეგლის-წერა“ და „მეგლის-დება“. პირველი სასულიერო კანონმდებლობაა და მეორე მხოლოდ მთიულთათვისაა დადგენილი. მაშასადამე ორთავეს განსაკუთრებული ხასიათი ჰქონდა.

თელია იმ სავსე მთვარისა, რომელიც გამოსცა მესხეთმა პოეზიის სახით. ბედმა მესხეთს არგუნა წილად ერთი უდიდებულესთაგანი მსოფლიო პოეტთა შორის, შეუდარებელი და სხიოსანი, შოთა რუსთაველი, რომლის წყალობით ქართული პოეზია აყვავდა და გაიფურჩქნა ვით მაისის ვარდი, რომლის მეოხებით ქართული პოეზია გაბრწყინდა ვით ვარსკვლავი და რომლის პოეზიამ „დილის ნიავსავით“ დაჰბერა ქართულ ტლანქს და უგემურს შაირ-ლექსობას.

ერიც პურადი, მხნე, გულადი და დარბაისელი ჰყავდა მესხეთს. ვის არ გაუგონია მშვენიერი თქმულება ხალხისა: „პირველ თქმულია ძველთაგან სიდარბაისლე მესხისაო“.

დღეს მესხეთს ვეღარ იცნობთ, აჩრდილი და ნატამალია წარსულისა. ჩონჩხი რა არის, ჩონჩხისთვისაც კი ვერ შეგვიდარებია **რუსთაველის, ბექასი და აღბუღას** სამშობლო, ისე დაკნინდა ეს მშვენიერი და სიცოცხლით სავსე მხარე ძველის ერთიანის საქართველოსი. დღევანდელი მესხეთი ერთი რაღაც შემზარავი, თვალ-გადუწვდენელი და უსამზღვრო სასაფლაოა. ქართველი მოგზაური, ქართულის ისტორიის ცოდნით შეიარაღებული, სწორედ დასწრულდება აუარებელ ნანგრევების ხილვით. დღევანდელ თითოეულ სოფელს სამი-ოთხი ნასოფლარის ადგილ-მამული უჭირავს. ნასოფლარს რუსები „посыль“-ს ეძახიან. ყურთა სმენა წაიღო სწორედ ამ „პუსტომმა“, რომელიც მხოლოდ, ძალა-უნებურად, სიკვდილსა და უბედურობას მოგაგონებს. მერე ნეტა თითო-ოროლას ლამაზი სახელი მაინც არ ერქვას! მაგალითად: ვარდის-უბანი, თივთიკა, მეშურნეთი, ტბა-საწოლი და სხვა. აფსუსია ასეთისოფლების გაქრობა და

დედა-მიწის პირიდეგან აგვა-აწმენდა. ზოგ ნასოფლარის, ანუ ვერანას სახელი ისეა გადამახინჯებული, რომ დიდი მეცადინეობა დაგჭირდება, ვიდრე მიხვდები პირვანდელ სახელწოდებას. აი ორიოდ მაგალითი: ირმის-ჭალა ასე მოუნათლავთ: „კრიჩალა“ ; საწერეთლო, „საცერეტ“; ბრალი, ბრალ“; ყანის-უბანი, „კანუბალ“. ერთის სიტყვით, მოგზაური აქ თვალს წყალს ვერ დააღვინებს. მწარე მოგონება გულსა ჰშხამავს და ცეცხლს უკიდებს.

ბორჯომის ხეობას გამოსცდები თუ არა, თვალწინ აგეყუდება ოდესმე ძლიერი აწყურის ციხე, რომელიც საუკუნოებით დარაჯობდა ვიწრო ხეობას. ციხის გვერდით, შიგ შუაგულ გამაჰმადიანებულ ქართულ სოფელში, კიდევ სდგას უზარ-მაზარი ტაძარი, ხოლო სახურავ გადახდილი და ალაგ-ალაგ კედლებ ჩამოქცეული. ახალციხეს რომ უახლოვდები, ასე შვიდი-რვა ვერსიდეგან, ს. წნისიდეგან, დაინახავ საფარის მონასტერს, სადაც კაი ხანია რუსის ბერები დაბინავდნენ, რადგან ქართველებმა მოვლა-პატრონობა ვეღარ შესძლეს სილატაკის გამო. მონასტრის ზღუდეთა შორის მოსჩანს ერთად-ერთი კედელი, თლილის ქვით ნაშენი. ათაბაგების სამთავრო საზაფხულო სრა-პალატისა. ვინ იცის, იქნება ამ ხავს-მოკიდებულ და დაბზარულ კედლის სიახლოვეს იწერებოდა ბექასა და აღბუღას მიერ სამცხე-საათაბაქოს უკვდავი კანონები! ევროპაში დიდებულ კაცთა ფეხსაცმელსაც მოწიწებით ინახავენ მუზეუმებში, მტვერი რა არის, იმასაც არ აკარებენ, ჩვენ კი ჩვენი კანონმდებლების მიერ აგებული პალატნი მინგრეულ-მონგრეული გვაქვს და, საუბედუროდ, ძალაც აღარ შეგვწევს პატრონობა გაუწიოთ. ბექასა და აღბუღას სურათნიც ვერ შევინახეთ. ჯერ იყო და ახალციხის ბიჭ-ბუჭებმა თვალები ამოსჩიჩქნეს და შემდეგ

უვიცმა რუსის ბერებმა კირით შელესეს ვითომდა „ბლა-ლოლეპიის“ გულისთვის.

საფარისა და ათაბაგთა პალატის ნანგრევთა ხილვით გულნატკენი მგზავრი დარდის გადაყრას ვერ მოასწრობს, რომ უფრო სამწუხარო, გულ-სატკენს და სამგლოვიარო სურათსა ჰნახავს. ესაა სოფელი **რუსთავი**. ერი ამბობს, რომ აქ დაიბადა შოთა რუსთაველი, ესაა მისი სამშობლო სოფელიო. გული ნალვლით აგევსება, როდესაც წარმოიდგენ, რომ პარნასის ღმერთთა სწორის, გენიოსი პოეტის სამშობლო არე-მარე ასეთ, ენით გამოუთქმელ, სიბინძურეს შეუპყრია. დღევანდელი რუსთავი ერთი უხეირო, ოთხ-ხუთ კომლიანი სოფელია, რომელსაც ამ-შვენებს მხოლოდ სასუქის უშველელები ზვინები. რუსთავში ბინადრობენ ქურთნი, თუ თარაქამანი, ადამიანი ვერას გაიგებს მათსას. მიწური სახლები ამ ყოველ კულტურას მოკლებულ ველურ ტომისა სულ მთლად ასახიჩრებს სოფლის სურათს. ქალნი და კაცნიც სოფლის შესაფერისნი არიან. იმდენი ჭუჭყი დასდებიან პირსა და სახეზე, რომ თითქოს დაწყვი-დაბადებიდგან იქვე ახლოს მოდუდუნე მტკვრის წყალი მათ არ მიჰკარებიათო. ასეთია მათი სამოსელიც, დასტამალად ქცეული. დღეს შოთა რუსთაველის მომხსენებელნი ეს ჭუჭყიანი და პირუბანელი თარაქამა, თუ ქურთინები არიან!.. უბედურნი! სიზმრადაც არ მოელანდებათ, თუ რა კაცის ნასახლარზე ბინადრობენ...

რუსთავი ტიტველა, ხრიოკ მთის კალთაზეა შეფენილი. წინ მშვენიერი პოხიერი ველია დაცემული. პატარაა, მაგრამ ლამაზი და ტურფა. ორი არ მეგულება ამისთანა მომცემი და ნაყოფიანი ველი მთელს ამ მხა-

რეს. მახსოვს, ერთხელ როგორღაც ქრისტიან მუსხელეებს გამოველაპარაკე რუსთავის ველის შესახებ *).

– კაცო, რა ღმერთი გაგიწყრათ, ძილი რომ ღმერთს გაუჩენია, განა მარტო ქართველებისთვის? რატომ თავის დროზე თვალი არ გაახილეთ და ეს ნაღებივით მსუქანი ველი არ დაიჭირეთ? რუსთავის ველზე არ გერჩინათ დასახლება, ვიდრე აქ, მთასა და კლდეზე! განა რა ნახეთ სახარბიელო, რომ ცხვრის ფარასავით შეფენილხართ მწირსა და გატრუსულ გოხებსა და ხრიაკებზედ?

– ბატონო, ბარემ თვალი ჩვენც გვეჭირა რუსთავის ველზედ, მაგრამ ვინ გვადირსა! ჩვენი თავგადასავალი რომ იცოდეთ, მაგ საყვედურს აღარა ბრძანებთ. წინად, თათარი რომ გვეძალებოდა, თხუნელასავით სოროებში ვძვრებოდით, მზეზე გამოსვლა უბედურებას გვაყენებდა. ცოლშვილს ისე გვტაცებდნენ, როგორც ქორი წიწილებსა. იმ უბედურ დროს ქრისტიან ქართველს მხოლოდ კლდესა და ღრეში თუ შეეძლო სულის მობრუნება, თორემ შარა გზის პირას როგორ გაბედავდა ბინა გაეჩინა. რუსობა რომ შემოვიდა და აშკარად ქრისტიანობა დავიწყეთ, ვითხოვეთ რუსთავის ველი, მაგრამ ჩინოვნიკებმა უარი გვითხრეს.

რუსთავის პატარა ველზე ერთად-ერთი პატარა გორაკია, თითქოს განგებ აქ ვიღასაც მიწა დაუყრიაო. სიმაღლით ორი-სამი საჟენია, სიგანეც სულ ათიოდე საჟენი ექმნება. სწორედ ზედ გამოჭრილი ბექია ძეგლისა-

³⁾ თუმცა კარგა ხანია, რაც ს. მუსხში სკოლა არსებობს, მაგრამ არც მუსხელებმა იციან, ვინ იყო რუსთაველი. რა მუსხი, განა სხვა ქართველმა სოფელმა კი იცის, ვინც იყო შოთა!..

თვის. აქ რომ შოთა რუსთაველს ძეგლი, ან ობელისკი დაედგას, მშვენიერება იქნება. ბეჩი მტკვარს ზედ თავ-ზედ დასცქერის, იქვე შარა გზაა, შოსსე, გამვლელ-გამოვლელი თვალს ვერ აარიდებს ძეგლსა, ისიამოვნებს იმ ფიქრით, რომ შვილნი უმადურად არ მოჰქცევიათ სა-ხელოვანს მამას და იმასაც ხომ გაივლებს გულში, რომ გავერანებული მესხეთი ოდესმე ბედნიერი ყოფილაო.

ნუ თუ დღევანდელი ქართველი ისე დაკნინდა, ისე დამაბუნდა, რომ მცირედი ფასის ძეგლიც ვერ მოუხერხებია შესანიშნავი პოეტისათვის? ერთმანერთის ძიძგნამ და ჭორიკანობამ სული ამოგვართვა და განა დრო არ დადგა ერთსულად მოქმედებისათვის? იცოცხლეთ რომ დროა ზურგი შევაქციოთ ჩვენს დამღუპველს საეროვნო სენს, მაგრამ სადაა!..

ბოროტი დედი-ნაცვალივით ისტორიამ დიდად გვა-წამა, მაგრამ რა უყოთ! ამბობენ, მშობელ დედას ყვე-ლაზე ძრიელ შვილებში მახინჯი და საზოგადოდ ჭირსა, წვალემა და ტანჯვას გამოვლილი შვილი უყვარსო. ბრძენთა ნათქვამი მოვამბრუნოთ, ჩვენ დედად გადავიქ-ცეთ და შევიყვაროთ ისტორია, როგორც მახინჯი შვი-ლი. სიყვარული კიდეც როგორიც უნდა იყვეს, მსხვერპლს მოითხოვს. უამისოდ სიყვარულს სიყვარული არ ეთქმის. მაშ შევსწიროთ ისტორიის სიყვარულს მცირედი მსხვერპ-ლი და აუგოთ შოთას რუსთავის ლამაზ ველზე პატარა ობელისკი მაინც!

რუსთავიდან ჯავახეთის შარა-გზას რომ გაჰყვებით, ხერთვისს ახვალთ. ხერთვისიდან ასე 18 – 20 ვერსის მან-ძილზე ვარძიაა. ამ დიდებულ მონასტერს წარსულისა ნასახიც აღარ ეტყობა. კლდეებში გამოქვაბულ მღვიმე-მადაროებს დღეს სამი, თუ ოთხი ქართველი ბერ-მონა-

ზონი შეჰხიზვნია და შიმშილით იხოცებიან. ესეც საკმარისია იმის სათქმელად, თუ რა შევიწროებაშია და რა გაჭირვებაშია ვარძიის მონასტერი. ასე გაშინჯეთ მტკვარზე ხიდიც ვერ გაუდვიათ *), რომ მლოცველი და მომხილველი მონასტრისა უვნებლად წყალში გავიდეს, ნახოს ვარძია და ორიოდ გროში გაიღოს თვისის სიუხვიდგან მონასტრის სასარგებლოდ სულის საოხად და მოსახსენებლად“.

ან კი ვინ უნდა მოვიდეს ვარძიას, როდესაც გარს ქართველი სალტასავით არ არტყია, ვინ უნდა ჩაჰბეროს მონასტრის გაყინულ კედლებს მხურვალე ლოცვასთან ერთად ცეცხლსავით. აღზნებული სული, ვინ მოიტანს სანთელს-საკმელს და საწირავს, რომ გავერანებულ მონასტერში ძველებურად სიცოცხლე ადუღდეს? ორ-სამს დაჩაგრულ ქართველთა სოფელს გარდა მონასტერს გარს შემორტყმია: თათარი, გამაჰმადიანებული და გაფანატიკებული ქართველი, აზრუმელი სომეხი, ქურთი, თარაქამა, ბოშა, ეზიდი, ანუ ეშმაკის თაყვანისმცემელი და სხვა ათასი მილეთის ხალხი. ამბობენ, სამარიამობოდ, შორიდან ბერძნები რომ არ მოდიოდნენ სალოცავად, მონასტერს კარები გამოეკეტებაო.

¹⁾ მახსოვს, ამ ათიოდე წლის წინად ტფილისის განსვენებულმა ვაჭარმა მიქელაძემ ხუთასი მანეთი უანდერძა ვარძიას ხიდის გასაკეთებლად. მაშინდელი ტფილისის ინტელიგენცია გაცდა ამ შეწირულობით. ვგონებთ, ეს პირველი მაგალითი იყო, რომ ქართველმა ნაწილი თვისის ქონებისა საერთო, საზოგადო საქმეს შესწირა და არა თავის ნათესავებს, რომელნიც, ჩვეულებრივ, ნანდერძევეს ორ-სამ წელიწადს მტვრად აქცევენ ხოლმე. მაშინ გვეგონა, ახლა კი ღმერთმა მოგვხედა და სომხებისაგან ჭკუა ვისწავლეთო... ნეტა სადაა განსვენებულ მიქელაძის 500 მანათი?

გავკადნიერდებით და გიამბობთ ერთს შინაურს ამ-
ბავს. შარშან, შემოდგომის პირზე, რუსეთიდან ორი გა-
ნათლებული მოგზაური: ჟუკოვსკი და მარკევიჩი ეწვია
მესხეთს. ბარათი მომიტანეს ტფილისიდან თ. დ. ზ. მე-
ლიქიშვილისა, რომელიც მწერდა, – ჟუკოვსკი ჩემი კარ-
გი მეგობარია და გთხოვ არ დაიზარო და მესხეთი აჩვე-
ნო. დიდ მწუხარებაში ჩამავდო ამ თხოვნამ. რა უნდა
ვაჩვენო-მეთქი, ვფიქრობდი. რაც დარჩა მესხეთში, ან
ჩვენი აღარაა, ან თუა ჩვენი, სულ მინგრეულ-მონგრეუ-
ლია. ერი მაინც რომ დარჩენილიყო ჩვენი, კიდეც ჰო, მაგ-
რამ, საუბედუროდ, ქართველობაც აღარაა. გზაში, რა-
საკვირველია, შეგვხვდებოდნენ ჩალმოსანნი მაჰმადიანნი,
ან ბოხოხ-ქუდიანნი თარაქამები. ხომ ვერ ვეტყოდი ცნო-
ბის მოყვარე ტურისტებს, (მერე რა უღმერთონი არიან!
ყველაფერს გაფაციცებით ადევნებენ თვალსა, ყველაფრის
კვლევა-ძიებაში არიან, ყველაფრის გაგება და შეტყობა
ჰსურთ ხოლმე!) – აი ესენი არიან თქვენი კარგი ნაცნო-
ბის, ტფილისის მარშლის, თავად მელიქიშვილის, თანა-
მემამულენი-მეთქი!

ტურისტებმა მთხოვეს, ვარძიაში წაგვიყვანე, ბევრი
რამ გაგვიგონია ამ შესანიშნავ გამოქვაბულ მონასტრისა
და იმის ნახვა გვსურსო. გვიბრალა ღმერთმა და კოკის
პირული წვიმა წამოვიდა, ორ დღეს აღარ გადაიღო.
ვარძიას ვერ წავალთ, გადაჭრით გამოვუცხადე დაღონე-
ბულ ტურისტებს, მტკვარზე ხიდი არაა, წვიმისაგან
მტკვარი ადიდებულია და ფონშიაც ვერ მოვახერხებთ
გასვლას. დაკმაყოფილდნენ ამ პასუხით, საფარა მოი-
არეს და ტფილისს დაბრუნდნენ. რომ მიმეყვანა ვარძია-
ში, სწორედ სირცხვილით დავიწვოდი, – ისეთს სილა-
რიბესა, სილატაკესა და აოხრებასა ჰნახავდნენ მოგზაურ-

ნი. მე კი ამგვარად გადავრჩი ეროვნულ მწვავე სირცხვილსა და თუ, მაინცა და მაინც, თავიდან ვერ ავიცილებთ ჩვენი სიბეჩავის და აოხრების გამოაშკარავებას, დეე სხვამ, ჩემზე ბედნიერმა, და, შეიძლება, ნაკლების ეროვნულის გრძნობით გამსჭვალულმა ქართველმა იკისროს სამწუხარო მოვალეობა და უამბოს უცხო ტომის კაცს – თუ რანი ვიყავით გუშინ და რანიღა ვართ ამ ჟამად.

ჯერ-ჯერობით მესხეთის დანარჩენ ნანგრევებს თავი დავანებოთ და სხვა საგანზე ვიბაასოთ.

II

ვინც კი ღრმად ჩაუკვირდება ირაკლი მეორის ცხოვრებასა და მეფობას, უეჭველია, შეამჩნევს, რომ სახელოვანი მეფე დაადგა დაფლეთილ და დაწიწკნილ საქართველოს შეკრებასა და შეერთებას სწორედ იმ სახით, რა სახითაც მოქმედობდნენ რუსეთის დიდნი მთავარნი, ესრედ წოდებულნი „რუსეთის შემკრებელნი“. განსხვავება მხოლოდ ხერხსა და სახსარშია. დიდნი მთავარნი მოქმედობდნენ თავისის ძალ-ღონით, ნელ-ნელა, მაგრამ მედგრად მიდიოდნენ წინ და გზას არ უხვევდნენ. ირაკლის კი ჰსურდა სხვისი დახმარებით გაეკეთებინა ერთბაშად ისა, რაც საკუთარის ძალ-ღონით უნდა გაკეთებულიყო ნელა-ნელა და აუჩქარებლივ.

ამგვარად პოლიტიკური იდეალი ირაკლისა საქართველოს შეკრება იყო. მისი მეფობა მალე ქართლ-კახეთის შეერთებით გაბრწყინდა, მაგრამ ქართლ-კახეთს ჯერ კიდევ ბევრი აკლდა. კახეთს მტერმა მოსწყვიტა კახი, საინგილო, ქართლს კიდევ მთელი მესხეთი. ეგები

ქართლ-კახეთს ეს ვარამი დროებით მოენელებინა და აეტანა, მაგრამ არა ხერხდებოდა, რადგან, საუბედუროდ, მტერი სწორედ ამ ორი კუთხიდან ასმევდა საქართველოს სამსალას და შხამსა. ამისათვის ირაკლის მუდმივი ფიქრი და საზრუნავი ამ, მტრისაგან გატაცულ, საქართველოს სამკვიდროს დაბრუნება შეიქმნა. სამწუხაროდ, ირაკლის პოლიტიკური იდეალი ლიხის ქედს ვერ გადასცდა და კორტოხზე გაჩერდა. მისი ფიქრი ვერ შესწვდა დავით აღმაშენებლის დროის გაერთიანებულ საქართველოს და როცა მარჯვე დრო მიეცა – იმერეთიც შემოეერთებინა და მთელი მაშინდელი საქართველო თვის სკიპტრას ქვეშ შეეკრიბა, ყოყმანი დაიწყო და უკან დაიხია. ამნაირად ირაკლის დარჩა მხოლოდ მცირედი პოლიტიკური იდეალი – გაერთიანება აღმოსავლეთის საქართველოსი და არა სრულიად საქართველოსა, რაც დღე და ღამ განუყრელ პოლიტიკურ ფიქრად და მისწრაფებად უნდა ყოფილიყო მაშინდელ საქართველოს გვირგვინოსნისათვის ⁵⁾.

რაკი ირაკლიმ ვერ მიაღწია თვისი ძალ-ღონით ვიწროდ შემოფარგლულ პოლიტიკურ იდეალის განხორციელებას, ჩრდილოეთის ბუმბერაზს დაუწყო ცქერა. რუსეთის დახმარებით ჰფიქრობდა ირაკლი განეხორციელებინა თვისი ვიწრო, მაგრამ მაინც საქართველოს-თვინ სახეირო იდეალი. ესაა უმთავრესი საგანი და დედა აზრი 1783 წელს დადებულის ტრაქტატისა, ესაა მიზეზი, რის გულისთვისაც ირაკლიმ ნებაყოფლობით ხელი

⁵⁾ Въ словахъ Ираклія. ამბობს ზურაბ ავალიშვილი, ახალციხის დაბრუნების გამო, звучить надежда на исполнение заветной національной идеи. ов. Присоединение Грузии... გვ. 123.

აილო მრავალ სამეფო უფლება-პრეროგატივაზე და ვას-სალად გაუხდა რუსეთის თვითმპყრობელთ. პროფესორ ალექსანდრე ცაგარლის მიერ დაბეჭდილი რუსულ-ქართული დოკუმენტები მზესავით ნათელსა ჰფენს ამ მოსაზრებას. ჯერ ისევ 30 დეკემბერს 1771 წელს ირაკლი ატყობინებს იმპერატრიცა ეკატერინე მეორეს – თუ რა პირობითა ჰსურს მიიღოს რუსეთის მფარველობა. აქ, სხვათა შორის, აი რა სწერია: „კვალად ვედრებით მოვახსენებ თქვენს ყოვლად მოწყალებასა, რათა ამავე გაზაფხულსა არ უტევონ დაუპყრობელად ქვეყანა **ახალციხისა** და უკეთუ შერიგება მოხდეს სულთანისა, მაშინაც გარეთ არ დარჩეს ქვეყანა ახალციხისა, ვინაიდგან საქართველოსა შინა არის და ქართული ენა აქვსთ და მრავალნი ქრისტიანენი არიან იმათში და სხვანიც ახალნი გარდაქცეულნი არიან მაჰმადიანობაზედ. ⁶⁾).

1772 წლის გაზაფხულ ე ჰფიქრობდა ირაკლი ახალციხის დაპყრობას რუსების დახმარებით, მაგრამ იმედი გაუცრუვდა. დამთხვეულ და ბოროტ გრაფ ტოტლებენის და უნიჰო გენერალ სუხოტინის წყალობით საქართველოში მყოფმა რუსის მხედრობამ ვერა გაარიგა-რა. საქმე ისე წაიყვანა ამ ორმა გენერალმა, რომ რუსები კი არ ეხმარებოდნენ ქართველებს ოსმალების გასადევნად, თვით რუსები საჭიროებდნენ ქართველების შეწევნა-დახმარებას. ჯარი რომ სრულიად არ გაწყვეტილიყო, მთავრობამ იგი ღინიაზედ დაიბარა. გაზაფხულის პირს რუსის კორპუსი დაიძრა იმერეთიდან და 1772 წ. აგვისტოს თვეს უკვე მოზდოკს მივიდა.

⁶⁾ იხ. Грамоты и другіе историческіе документы, относящіеся до Грузіи, т. II, выпуск I, გვ. 83 – 84.

ერთხელ, ორჯელ, თუნდ სამჯერაც არაფერია იმედის გაცრუება იმისთანა კაცისათვის, რომელიც გატაცებულია რომელიმე დიადი საგნით. ასეთი ადამიანი, ფანატიკად გადაქცეული, ვერ მოისვენებს სიცოცხლის დასასრულამდე და სულ იმის ფიქრსა და ზრუნვაში იქნება, თუ როდის მიაღწევს საყვარელ აზრის განხორციელებას. ასე დაემართა ირაკლისაც, რომელსაც მესხეთის დაბრუნება, ანუ მისი ერთი ნაწილისა, სახელდობრ ახალციხისა, იდეა – ფიქრად გადაექცა.

სხვას ვერავის ანდო და „პირობანი“ ირაკლიმ გაუგზავნა იმპერატორიკას ბატონიშვილ ლევანის და კათალიკოზ ანტონის ხელითა ⁷⁾. ეს საპატიო ელჩები დიდხანს გააჩერეს აქ, აშტრახანში, არც პეტერბურგში წასვლის ნებას აძლევდნენ და არც მიზეზს ეუბნებოდნენ, თუ რატომ არ უხსნიან პეტერბურგის გზას. უფრო დიდ გაჭირვებაში იყო ირაკლი. შვილისა და ძმისაგან არაფერი ამბავი მოსდიოდა, არც არაფერს მთავრობა სწერდა ირაკლის კარზე მყოფ მინისტრ-პრეზიდენტს ი. ლ. ლვოვს. მეფეს მოთმინება გამოეღია და **16 მარტს 1773** წელს წერილი მისწერა გარეშე საქმეთა მინისტრს გრაფ ნ. ი. პანინს. წერილი ფრიად საინტერესო და საყურადღებოა. უმეტესმა მწუხარებამ გამაბედვინა თქვენი

⁷⁾ უდროოდ გარდაცვალებული ბატონიშვილი ლევანი მშვენება იყო ირაკლის ოჯახისა. დიდი იმედი ჰქონდა ირაკლის ლევანისა და მისმა უდროოდ გარდაცვალებამ მეტის-მეტადა მოუკლა გული ათას ჭირსა და ვარაშში მყოფს მეფესა. საქართველოს მზე ეხლა დაუბნელდაო, ამბობდნენ მახლობელნი მეფისა ლევანის გარდაცვალების გამო. კათალიკოსი ანტონი I, ძმა ირაკლისა, შესანიშნავი ღვთისმეტყველი და ფილოსოფოსი იყო.

შეწუხებაო, ბოდის იხდის ირაკლი პანინის წინაშე. ამოდენა ხანია ვაახელ იმპერატრიცას ძმა, კათალიკოსი ანტონი და ძე ჩემი, ბატონიშვილი ლევან და „აქამომ-დესაც ვერ მივემთხვივე მოწყალების რეზოლუციასაო“. ამის გამო ევედრება პანინს, დახმარება გაგვიწიე, რომ საქმე კეთილად დაგვირგვინდესო. ირაკლი იმასაც ატყობინებს პანინს, შვილისა და ძმის ამბავი არაფერი ვიცი, რადგან ასტრახანიდგან გამოგზავნილი ლევანისა და ანტონის მიერ კაცი დაეჭირათ ახალციხიდან დადესტანს მიმავალ „ქურდ ლეკებს“.

საქმის დასაჩქარებლად ასეთ ამბავსაც ატყობინებს ირაკლი პანინს: „ვგონებო, არა უმეცნიერნი იქმნებით, ვითარ ჟამითი-ჟამათ გვემატებიან ბარბაროსთა თესლთაგანნი, ქრისტიანობის ნათესაობის მტერნი და მარადის გვაყვედრებენ უგუნურობითა თვისითა წარმართნი, მეზობელნი ჩვენნი, რომ დაგდებული ვიქმნებით, რომელ ანათებს ყოველსა ქვეყანასა, რუსეთის ტახტისაგან, და წარმოგზავნილნი ჩემგან ძმა და ძე ჩემი იმყოფება აქამომდე ასტრახანს და შეწყნარებულიცა არ იქმნებიანო – ეთბამად ხედვენ ვითომ ეგ იყოს მის ნიშანი“⁸⁾.

ეტყობა, მეზობელ მაჰმადიანთა ხანები ნიშნს უგებდნენ ირაკლის, რომ რუსეთმა ჯერ ჩაითრია საქართველო თვის პოლიტიკის სფეროში და რაკი-ლა უკან დახევა აგრე ადვილი აღარ იყო, საქმეს აჭიანურებდა და ელჩებს განზრახ ასტრახანში აჩერებდა. ასეთი მითქმამოთქმა მეზობელ ხანებისა, რომელთაც აგრე რიგად არ ეპიტნავებოდათ რუსების გაბატონება საქართველოში, დიდად აშფოთებდა ირაკლის და სწორედ ამ მწუხარები-

⁸⁾ Грамоты. т. II, В. I. 33. 89 – 90.

სა და შიშის გამომხატველია წერილის უკანასკნელი სიტყვები, დიპლომატიის პილპილით შეზავებული.

ბოლოს, როგორც იყო, ელჩებმა მიაღწიეს „უმაღლეს კარს“. 27 აპრილს 1773 წელს მიაღწევს პანინს მოხსენება, თუ რა პირობითა ჰსურს საქართველოს რუსეთის მფარველობა (покровительство). დედანში ამ სიტყვებითაა გამოხატული ირაკლის ოცნება-იდეალი მესხეთისა და საინგილოს დაბრუნებისა: „თუ კახეთის მამულები (ესე იგი საინგილო. ა. ფრ.), რომელიცა წართმეული აქვს, დაიპყრობს, იმათგანაც თვითოს გლეხის სახლითგან ათოთხმეტი შაური სახელმწიფოდ მიერთმეოდეს ყოველს წელიწადს და კვალად ორასი ფუთი აბრეშუმი... დიდის უქვემოესის ვედრებით ითხოვს (ირაკლი), რომ არ დაშთეს ამის უფრო გრძლად დაუპყრობელად ქვეყანაი ახალციხისა, რომელიც ჩვენი ადგილი იყო, და თუ შერიგება იქნება, (ამ დროს რუსეთს ოსმალეთთან ომი ჰქონდა), მაშინაც თურქის სახელმწიფოდ არ დაშთეს, არამედ გამოერთვას, რადგან საქართველოს მიწა არის და მრავალნი ქრისტიანენი არიან მას შინა, და ყოველს წელიწადს მძლავრებით მაჰმადიანად მრავალს გარდააქცევენ“.

ეს მუხლი „პირობისა“ ნათლად გვიჩვენებს, რა სანატრელ საგნად გადაქცეოდა ირაკლის ახალციხის დაბრუნება.

ან კი ვინ დაუწუნებს ირაკლის ამ ოცნებას? რომელ ქართველს არ აუკვნესდება გული ირაკლისავით დღესაც? ხუმრობა ხომ არ არის, ჰხედავდე, თუ როგორ „ყოველს წელიწადს მძლავრობით მაჰმადიანად მრავალს გარდააქცევენ“ და შველა კი არ შეეძლოს? ჯერ მაგალითი არა ყოფილა, რომ ღვიძლის შვილის მოკვეტა

ადვილი ასატანი ყოფილიყვეს რომელიმე დედისათვის. ირაკლის კი დედაზე მეტად უყვარდა თვისი პატარა საქართველო. ვისაც გამაჰმადიანებულ საქართველოში არ უცხოვრია, ის ვერ წარმოიდგენს იმ სევდასა და გულის კვნესას, რასაც ახლად, შუაგულ საქართველოდან მოსული ჰგრძნობს მაჰმადიან ქართველის მაყურებელი. პანტა რა ხილია, მაგრამ მისი მოჭრაც და წახდენაც სევდასა ჰგვრის ბუნების მოყვარე კაცსა და აქ კი მთელი მესხეთი, საქართველოს საუკეთესო ნახევარი, მაჰმადიანობამ სამუდამოდ მოჰკვეთა და მოსწყვიტა სამშობლოს. სარწმუნოებასთან ერთად მაჰმადიანობამ სული და გულიც ისე შეუცავლა ქართველს, რომ დღევანდელ მაჰმადიან ქართველს ვპულვართ ჩვენ, მისი სისხლ-ხორცი და სულ იმის ნატვრაშია, როდის იქნება მოგვშორდეს, გაგვეცალოს და გადიხვეწოს შორს, ოსმალეთს, სადაც მხოლოდ ცივ სამარესა ჰპოულობს, მაგრამ მაინც სამოთხედ მიაჩნია ერთმორწმუნე ოსმალეთი. ირაკლის დროს მრავლად მაჰმადიანდებოდნენ ქართველნი. სულ რაღაც ასმა წელიწადმა გაიარა მას შემდეგ. მაჰმადიანდებოდნენ მესხნი მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისშიაც. თითი-ოროლას შერჩათ ნიშანი ქართველობისა – ენა. ამასაც ჰკარგავენ ჩვენ თვალ-წინ. მოხუცებულებს თუ ახსოვთ რამე კიდევ ქართულისა, თორემ ყმაწვილ-კაცობამ სიტყვა აღარ იცის. მიუწდომელი სიმძლავრე გამოიჩინა ჩვენზე უცხო რელიგიამ, ამ, მასხარად აგდებულმა თანამედროვე მწერალთაგან ისტორიულმა ფაქტორმა.

ჰუნგართა ცხოვრებაში იყო ერთი ხანა, როდესაც კაცის მკვლელს სიკვდილით არა სჯიდნენ, თუმცა ასეთი სასჯელი იყო დაწესებული, – საეროვნო ბრძოლაში ავაზაკიც გამოგვადგებაო, ამბობდნენ ჰუნგარნი, რიცხვით

ცოტანი ვართ და ყოველი მარჯვენა, თუნდ შებღალული კაცის მკვლელობით, ჩვენთვის საჭირო იქნება განსაცდელის დღესაო. თუ ჰუნგარნი ასე უფრთხილდებოდნენ ავაზაკსაც კი, ირაკლის როგორ აეტანა და მოეთმინა მაშინდელ ქართლ-კახეთის ოდენა საქართველოს გამაჰმადიანება და სამუდამოდ დაკარგვა მესხეთისა? ეს ხომ კიდევ იმის მომასწავებელი იყო, რომ საქართველო თავის დღეში პოლიტიკურად ვერ მოღინიერდებოდა და სხვის ხელში ბურთივით სათამაშო უნდა ყოფილიყო. მშრალ და უგემურის ენით დაწერილ დოკუმენტებიდან ნათლად იხატება მწვავე ფიქრი და აზრი ირაკლისა მესხეთის შესახებ. ეგ სულის ვითარებაა სწორედ მიზეზი, რომ ირაკლი დაჟინებით თხოულობდა – შეეტანათ უსათუოდ ტრაქტატში პირობა მესხეთის დაბრუნებისა.

ზურაბ ავალიშვილი საყვედურით ავსებს ირაკლისა და რუსეთსაც, – დიდი პოლიტიკური შეცდომა ჩაიდინეს, რომ მოკავშირეთ ეს მუხლი ტრაქტატისა საქვეყნოდ გამოაცხადეს, რადგან ამის შემდეგ საყიზილბაშო და საოსმალო აშკარად გადაეკიდა ირაკლისაო ⁹⁾, მართალია, გამოცხადებით არ უნდა გამოეცხადებინათ მოკავშირეთ დასახელებული მუხლი ხელშეკრულობისა, მაგრამ ჩაწერით კი უსათუოდ უნდა ჩაეწერათ მფარველობის პირობაში. უამისოდ რა ბედენა იყო ირაკლისთვის **1783** წლის ტრაქტატი? ტოტლებენის მოსვლამდე ირაკლი მშვიდობიანად სცხოვრობდა სპარსეთთან და ოსმა-

⁹⁾ იხ. ზ. ავალიშვილი. Присоединение Грузии к России, стр. 147. „Объявлять о таких замыслах предъ лицомъ всего свѣта было грубой ошибкой со стороны заключавшихъ трактатъ“.

ლეთთან. აღა-მაჰმადის დროს სპარსეთი ცოტა მოცოცხლდა, ნაპერწკალსავით იფეთქა, მაგრამ ეს აფეთქება წუთიერი იყო. როგორც ბურბუშელასავით აპრიალდა, ისევე მალე ჩანელდებოდა. სუსტდებოდა აგრედვე ოსმალეთი. როგორც თავდადმართზე დაგორებული ქვა, ისე მიდიოდა უკან-უკან ოსმალეთი მას შემდეგ, რაც რუსეთმა ომიანობა დაუწყო. მაშასადამე, ირაკლი ავად თუ კარგად, ორთავე მეზობელ მაჰმადიანთა სახელმწიფოს თავისი ძალღონით გაუძლებდა და თუ მაინცა და მაინც რუსეთს ხელშეკრულობით შეეკრა, მხოლოდ იმისთვის, რომ მტრისგან მოწყვეტილის საქართველოს მამულდედული დაებრუნებინა.

„უმთავრესი აზრი **1783** ტრაქტატისა ისააო, – ამბობს ზ. ავალიშვილი, რომ საქართველოს მოეპოვებინა საშუალება და საღსარი სპარსეთის მოსალოდნელ შემოსევის წინააღმდეგ, შემოსევისა, რომელიც უსათუოდ მოხდებოდა, რაკი სპარსეთი სულს მოითქვამდა და იშოვიდა იმისთანა ბატონსა და მბრძანებელს, ვისაც ძალა შესწვდებოდა აღედგინა სიძლიერე ირანისა და განევრცელებინა სფერა წარსულის გავლენისა“. ეს აზრი პატივცემულ ავტორისა არ ეწინააღმდეგება ჩვენ მიერ ზემოდ აღნიშნულ მოსაზრებას, რომ ირაკლის ტრაქტატისა და რუსების შემწეობით ჰსურდა დაებრუნებინა საქართველოსთვის მისი სამკვიდრო. ირაკლის თვისი იდეალი რომ განეხორციელებინა, „სპარსეთის მოსალოდნელი შემოსევა“ კი არა, თვით ნამდვილი თავდასხმაც არ შეაძრწუნებდა. შეკრეფილ საქართველოს ძალღონით ირაკლი ადვილად მოიგერიებდა მოსეულ მტერს და ეჭვს გარეშეა, რომ მეფე-მეომარი **არეზამდისინაც** მივიდოდა. საქმე სანახევროდ გაკეთებული იყო, **ერევანი** და **განჯა**

ხარკს აძლევდა საქართველოს და საქმეს მხოლოდ დაგვირგვინება აკლდა, მაგრამ ჩარხი სხვანაირად დატრიალდა.

ათ წელიწადზე მეტმა გაიარა „პირობათა“ დაწერის შემდეგ და მხოლოდ 24 ივლისს 1783 წ. დადებულ ტრაქტატში ამ სახით აღიბეჭდა სურვილი მეფე ირაკლისა: „არტიკული მეოთხე სეპარატისა. დიდებულება იმპერატორებისა მისისა აღჰსთქვამს, რათა დროსა ბრძოლისასა იხმარომსცა ყოველი შემძლებლობად მეცადინეობისა ღონითა საჭურუჭლისათა, ხოლო დროსა მშვიდობისასა დაზავებისა მიერ უკმოქცევისათვის ქუფყანისა და ადგილითა მტერთაგან ქონებულთა და ძუჭლადვე სამეფოსა მიმართ ქართლისა და კახეთისა შერაცხილთა ესენი უკუფ დაჰშთებინან სამფლობელოდ მუნებურთა მეფეთა საფუძუჭლსა ზედა თქმულთა ჰაზრთასა, რომელნიცა ითქუნენ მფარუჭლობისათჳს და უზენაესისა ხელმწიფებისა ყოვლისა რუსეთის იმპერატორთა“¹⁰⁾.

აზრი ამ უცნაურის ენით დაწერილ არტიკულის (მუხლი) მეოთხე სეპარატისა (კერძო) ისაა, რაზედაც ზემოდა გვქონდა საუბარი. რუსეთის თვითმპყრობელი აღთქმასა სდებს, რომ ბრძოლის დროს ყოველ ღონესა

¹⁰⁾ იხ. Грамоты... т. 11, в. 1, 33. 109.

¹¹⁾ 1783 წლის 24 ივლისის ტრაქტატში ირაკლის ტიტული ასეა მოყვანილი: „მემკვიდრე ხელმწიფე და მფლობელი ირაკლი მეორე წყალობითა ღვთისათა და თქუწნის იმპერატორების დიდებულების კეთილ-ნებობითა მეფე ქართლისა, კახეთისა, მემკვიდრე მფლობელი ს ა მ ც ხ ე-ს ა თ ა ზ ა გ ო ს ი, მთავარი ყაზახისა, მთავარი ბორჩალოსი, მთავარი შამშადილისა, მთავარი კაკისა, მთავარი შაქისა და მთავარი შირვანისა, მფლობელი და მბრძანებელი გ ა ნ ჯ ი ს ა და ე რ ე ვ ნ ი ს ა. ibid. გვ. 100.

და მეცადინეობას იხმარს იარაღის შემწეობით დაუბრუნოს საქართველოს მისივე სამკვიდრონი, ე. ი. სამცხე-საათაბაგო და სხვანი. მშვიდობის და ზავის შეკვრის დროს კიდევ მოვალეა დიდად ეცადოს და დაუბრუნოს საქართველოს მტრისგან მოტაცებული ქვეყნები ¹¹⁾).

ანკარა წყაროსავით სუფთა ქართული ენა შოთასი და ვისრამიანისა, მეთვრამეტე საუკუნეში, სქოლასტიკის წყალობით ისე აირ-დაირია, რომ ყოველი ლაზათი და სიკეთე დაჰკარგა. ტრაქტატის ენა იმდენად ტლანქი და ბუნდოვანია, რომ უბრალო მომაკვდავი ვერას გაიგებს, ძალიანაც რომ უნდოდეს მისი გაგება. კათალიკოზ ანტონ პირველმა საქართველოს თავზე მოახვია რუსეთში გაბატონებული სქოლასტიკა და ამით მეტის-მეტად გააუგემურა ტკბილი, მოხდენილი, ძალოვანი და თასმასავით მოქნილი ქართული სამწიგნობრო ენა. ნიმუში გადამახინჯებულ და შებღალულ ქართულ ენისა ზემოდ მოყვანილ ტრაქტატის ნაწყვეტია. პროფესორი ა. ცაგარელი ჰფიქრობს, რომ ტექსტი ტრაქტატისა დაწერილია რუსულად და შემდეგ ნათარგმნი ქართულად.

III

ირაკლის ნატვრა აღსრულდა. ტრაქტატში ჩასწერეს – რუსეთი პირობასა სდებს, რომ საქართველოს დაკარგულ ქვეყნებს დაუბრუნებს, მაგრამ ქაღალდზე აღნიშვნა საქმისა სხვაა და მისი განხორციელება კიდევ სხვა – შუა უზის დიდი ზღვარი. ზურაბ ავალიშვილს რომ ჰკითხოთ, **1783** ტრაქტატი დაწვრილებითი განხილვის ღირსიც არ არის, რადგან უმთავრესის თვისის ნაწილებით ტრაქტატი (ცარიელ სურვილთა და სიტყვათა რახა-

რუხი აღმოჩნდა, რომელთაც განხორციელება არ ეღირ-
სათო ¹²⁾). ირაკლი სიცოცხლეში ტფილისის აოხრებას კი
მოესწრო, მაგრამ მტრისგან მოწყვეტილ საქართველოს
მამულის დაბრუნებას ვეღარა. მისი ნატვრა ასრულდა
სიკვდილის შემდეგ, როდესაც საქართველომ თვისი და-
მოუკიდებელი პოლიტიკური არსებობა დაასრულა და
რუსეთს შეუერთდა.

ირაკლის ღაღადისი და გოდება, რომ ახალციხის
ქრისტიანებს ყოველს წელიწადს „მძლავრებით მაჰმადია-
ნად მრავლად გარდააქცევნო“, სრული ჭეშმარიტება
იყო. მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისს სამცხე-საათაბა-
გოში ქრისტიანი მართლმადიდებელნი ხილულად და აშ-
კარად აღარ მოიპოვებოდნენ. აქა-იქ ძლივს-ღა „კიკვი-
ვობდა თითო-ოროლა მართლ-მადიდებელი, რომელნიც
მალულად წმინდა საიდუმლოებას ღამ-ღამობით მიიღებ-
დნენ ერის კაცის ტანისამოსში გამოწყობილ მღვდელთა-
გან, ან კიდევ ქრისტეს შობას დღესასწაულობდნენ ღო-
რის ხორცის ნაჭრის მიღებით, რომელიც იმავე ერის
ტანისამოსიან მღვდლებს სოფლიდან სოფლად ხურჯინე-
ბით დაჰქონდათ თავიანთ მრევლისთვის. ვინ მოიფიქ-
რებს, რომ ასეთი დაჩაგვრა ქართველისა სულ რაღაც
სამოცდა ათის წლის წინად ხდებოდა! ბევრს სიზმრად,
ზღაპრად მოეჩვენება, მაგრამ სრული ჭეშმარიტება და
სინამდვილე კია.

ლხენასა და ფუფუნებაში არც ქართველი კათოლი-

¹²⁾ რუსულად: „... болѣе подробнаго размоштрѣнія трак-
тать этотъ не заслуживаетъ, такъ какъ, въ самыхъ глав-
ныхъ своихъ частяхъ оказался сочетаніемъ словъ и жела-
ній, не увидѣвшихъ своего осуществленія“. ов. Присоеди-
неніе... გვ. 139.

კენი ბრძანდებოდნენ. მეთვრამეტე საუკუნეში ამათ წირვა ლათინურად ჰქონდათ, რომის ეკლესიის წესსა და რიგს მისდევდნენ. ჰკვიანი და განათლებული რომის მისიონერნი და პატრები თავის დროზე შეეცადნენ და ქართველ მრევლისთვის ნება-რთვა აიღეს ჯერ ისევ **1757** წელს წმინდა კონგრეგაციისაგან, რომ სახარება და სამოციქულო წაეკითხათ „სამშობლო ქართულ ენაზედაც“. რალა თქმა უნდა, რომ შორს გამჟვრეტელმა კონგრეგაციამ კაპუცინის ორდენის მისიონერებს ხელი არ შეუშალა ამ სასარგებლო სურვილის განსახორციელებლად. სახარებისა და სამოციქულოს გარდა ეკლესიაში ჰსუფევდა აგრედვე ქართული გალობა. ოსმალოს მთავრობა მტრის თვალთ უყურებდა ლათინურსა და ქართულს წირვა-ლოცვას. ლათინური ევროპას აგონებდა, იმ ევროპას, რომელმაც არა ერთხელ წელში მოზნიქა ოდესმე ქედ-მაღალი ოსმალეთი, ქართული კიდევ შეუპოვარ გურჯისტანს, რომლის სრულიად დამხოზა შეადგენდა მაჰმადიან ოსმალეთის პოლიტიკის და დიპლომატიის ანაზანას. ამისათვის გააფთრებულმა და გაალმასებულმ ოსმალეთმა სასტიკად დაუწყო დევნა ლათინურ და ქართულ ენაზე წირვა-ლოცვას და ღვთის მსახურებას. სომხური ენა კი მიჩნეული ჰქონდათ მაშინდელ ოსმალებს, სომხებისა არ ერიდებოდათ და დიდის თავაზიანობით ეკიდებოდნენ თვით სომხეთის ერსა *). წყვეტა, ჟლეტა და აოხრება სომხეთის ერისა დაიწყო მხოლოდ მეცხრამეტე საუკუნის მოერე ნახევრიდგან, როდესაც სომხო-

*) მწარე დღენი სომხებს წინადაც ბევრი უნახავთ, მაგრამ ეს ხდებოდა ხანდახანობით და არა სისტემატიურად, როგორც მე-XIX საუკუნეში.

ბამ გამოიღვიძა, მოითხოვა ეროვნული უფლებანი და ევროპას შეატყობინა – დიდ გაჭირვებაში ვართ და პატრონობა გაგვიწიო. ოსმალეთმა თვალები გააჭყიტა, – ეს რა დაუძინებელი მტერი მყოლია შინაო. ევროპას პირობა მისცა – რეფორმებს შემოვიღებ სომხეთშიო და ამავე დროს თავისებურად დაიწყო პოლიტიკურ საგნის გადაწყვეტა. „თავისებურობა“ ოსმალეთისა ყველას მოეხსენება, რაშიაც მდგომარეობს. ოსმალეთმა სომხებს გააგებინა, აუტკივარ თავს არ ავითკივებ, ან მაჰმადიანობა მიიღეთ, ან დედა-ბუდიანად გაგაქრობო, ესე იგი ფიზიკურად არსებობას მოგისპობო. მოგეპყრობი სწორედ ისე, როგორც ვეპყრობოდი ქართველობას მესხეთშიო. სომხობამ ზოგმა მიიღო მაჰმადიანობა, მაგრამ უფრო ბევრმა არ უღალატა მამა-პაპურ სარწმუნოებას. უარის თქმას ენით გამოუთქმელი ამბები მოჰყვა. ანატოლიის სომხობა წიწილეზივით ისრისება, ვინც მახვილს გადურჩა, გულგახეთქილი სამშობლოდგან სხვაგან გარბის. ამ ჟამად ანატოლიაში ისე მცირეა სომეხთა რიცხვი, რომ მათი ბედის საქმე პოლიტიკის საგნად იქნება ვეღარც კი გახდეს. ისტორიული სომხეთი დღეს თითქმის გეოგრაფიულ ტერმინად გარდაიქცა. ბედის სიმუხთლე და ცვალებადობა სომხებმაც გამოსცადეს.

ასე არ იყო მეთვრამეტე საუკუნეში. მესხეთში რომ კოკის-პირულად ქართველთა სისხლი იღვრებოდა და ქართველთა მარტო სახელიც კი ზიზღსა და ბოროტებას უსახავდა გულში ოსმალს, სომხობა განცხრომითა სცხოვრობდა და მოქალაქობდა. პატივს არც მესხეთში იყვნენ მოკლებულნი სომხები. თავისუფლად სწირავდნენ და ლოცულობდნენ სამშობლო ენაზე. დამშლელი არავინა ჰყავდათ.

ოსმალოს თვალის ასაბმელად და ქრისტიანობის და-
საცველად ქართველ-კათოლიკეთ განიდრახეს შემოედოთ
წირვა-ლოცვა სომხურ ენაზე. სომხურად მლოცველი
ქართველი-კათოლიკე თამამად ეტყოდა გამძვინვარებულ
ოსმალოს, რა გინდა, დაწყნარდი, ხომ ჰხედავ, აღარც
ლათინი ვარ და აღარც ქართველიო. მართლაც ამ დიპ-
ლომატიურმა ხერხმა გასჭრა, ქართველ კათოლიკეთ შე-
ინარჩუნეს ქრისტიანობა, მაგრამ დღეს ლამის ეროვნობა
და ქართული ხალხოსნობა დაჰკარგონ. თუ სცოდნო-
დათ მაშინ, რომ გულუბრყვილო დიპლომატიური ხერხი
მატლად გადაექცეოდათ, რომ პავლე და იაკოფი პოლო-
სად და აკოფად გადინათლებოდა, შესაძლებელია, რომ
მაჰმადიანობაზე უარი არ ეთქვათ და სახიფათო, კისერ-
მოსატეხ დიპლომატიისთვის არ მიემართნათ. ერთმა არ-
ლელმა, ესე იგი ს. არლიდან, ქართველ-კათოლიკე „ტე-
ტია“ მალვენ თათეოზოვმა (იგივე თომაშვილი) ასეთის მა-
რილიანი ქართულით დაასურათა ზემოდ მოხსენებული
ისტორიული მომენტი: „თათარი სომეხს არ ერჩოდა“
და ჩვენ მამა-პაპათ იმისათვის მიიღეს სომეხ-კათოლიკეთა
აღსარებაო.

მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისს, როდესაც რუსის
მთავრობა დამკვიდრდა ქართლ-კახეთს, მესხეთს ქართვე-
ლობისა აღარა ეტყობოდა-რა. მაჰმადიანობამ საცსებით
თვისი სუდარა გადააფარა დიდებულ მესხეთს. მამა-კაცს
ქუდი ჩალმით შეუცვალა და დედა-კაცი ბოსლებში ცხრა-
კლიტით დაჰკეტა, ქალაქი ახალციხე კიდეც მხევალთა
და მონათა უმთავრეს ბაზრად გახადა. იგივე მეცხრამეტე
საუკუნე ცუდ ვარსკვლავზე დაეხადათ ოსმალებს. წინად
თუ ევროპელნი დასავლეთიდან ნაფლეთ-ნაფლეთად
სტაცებდნენ ოსმალეთს დიდების დროს დაპყრობილ ქვეყ-

ნებს, ამ საუკუნის დასაწყისში რუსეთმა აღმოსავლეთით მიჰყო ხელი და ხანდახანობით ლუკმა-ლუკმა სტაციებს ჯერ ძველ საქართველოს ნაწილებს და შემდეგ ვინ იცის რომელ ისტორიულ ერის სამკვიდროს დაიპყრობს. ეს პროცესი ოსმალეთის დაგლეჯა-დაფლეთისა ჯერაც არ შეჩერებულა და არ დასრულებულა.

15 აგვისტოს 1828 წელს გრაფმა პასკევიჩმა შემუსრა ოსმალის ჯარი ახალციხისა და სოფელ კლდეშუა. ღორის ხორცის ჭამია რუსების გაბატონება არ ეპრიანათ ოსმალის მოხელეებს და გამაჰმადიანებულ ქართველობას მოღების, ამ ყოველად უვიცი და განუვითარებელი სამღვდელოების პირით, შეუთვალეს: ავიყარნეთ და ფადიშაჰის სამფლობელოში გადავსახლდეთო. ორი წლის განმავლობაში მრავალი გამაჰმადიანებული ქართველი გადიხვეწა მცირე აზიაში. ეხლანდელი ჯავახეთი და ახალციხის მაზრა მთლად გატიალდა და გავერანდა. უგლებ-კაცოდ დარჩენილ ქვეყანას გრაფმა პასკევიჩმა მალე უშოვნა მუშაკნი. აზრუმიდგან 100,000 სომეხი (გრიგორიანი და კათოლიკე) გადმოსახლა კარაპეტა ეპისკოპოზის წინამძღოლობით. სახლკარის მოსაწყობად და ბინის მოსაკიდებლად პასკევიჩმა იმპერატორ ნიკოლოზს ერთი მილიონი მანათი გამოსთხოვა გადმოსახლებულთა მესაწევად ¹³). გამაჰმადიანებულ ქართველთაგანი, ჯერ ისევ წმინდად ქართულად მოლაპარაკენი და მობაასენი, ვინც დარჩა სამშობლოში, ისინიც

¹³) იხ. Е. Г. Эзовъ. Сношенія Петра Великаго съ Армянскимъ народомъ, გვ. CXXXVIII და CXXXIX. 1828-1830 წლებში გადმოსახლდა 14.000 სახლობა, სადაც ითვლებოდა 90,000 სული და ორი სომხის არქიელი. დამკვიდრდნენ იგინი ჯავახეთსა, გუმბრსა და ახალციხის მაზრაში.

მთავრობამ შეცდომით „თათრებად“ აღიარა ¹⁴⁾. ასე ნელ-ნელა და სისტემატიურად ისპობოდა დიდებულ მესხეთში ქართველის სახსენებელი.

ყირიმის ომის დროს (1853 – 1854 წ.) ოსმალეთმა ერთხელ კიდევ სცადა ბედი და მოადგა ახალციხეს, მაგრამ თავად ანდრონიკაშვილმა სასტიკად დაამარცხა ოსმალის ჯარი სოფელ სხვილისთან (ეხლა დამახინჯებულია სახელი ამ სოფლისა და ეძახიან სუფლისს). ამის შემდეგ, ვგონებთ, სამუდამოდ დაეკარგა ოსმალეთს იმედი ახალციხის დაბრუნებისა. სამწუხაროდ, მცირედად დარჩენილ გამაჰმადიანებულ ქართველებმაც (ახალციხის მაზრაში მაინც იგინი სჭარბობენ სხვებს) სამუდამოდ ამოირეცხეს გულიდგან სამშობლოს სიყვარული და ბაწარალებით გარბიან ოსმალეთისკენ.

ოსმალეთის ორის საუკუნის ბატონობამ (1626 წლიდან 1828 წლამდე) წარუხოცველი დაღი და ბეჭედი დაასვა მესხეთს. მკვიდრთაგანი ვინც კი დარჩენილა, ისე დაბეჩავებულა, რომ მომეტებული სიბეჩავე ისტორიულის ერისა ძნელი წარმოსადგენი-ლა იყო. სად აჭარელი, თამამი, გამბედავი, მკვირცხლი, როგორც გურული და სად აქაური, დაფლეთილ-დაბრანძული სამცხე-საათაბაგოელი მკვიდრი ¹⁵⁾! როგორც მესხმა ოსმალის გავლენის წყალობით ფერი და იერი იცვალა, ისევე შეიცვალა გარეგანი სახე ქვეყნისა. სანაქებო ვენახები სულ

¹⁴⁾ იხ. Г. А. Вейденбаумъ. Кавказские Этюды. I, გვ. 121.

¹⁵⁾ აჭარა შინაურ გამგეობაში თითქმის დამოუკიდებელი იყო. მამაცი აჭარელი ქედს არ იხრიდა ოსმალის წინაშე და იარაღით იცავდა თავისუფლებას. ესაა მიზეზი, რომ ენაც წმინდად შეინახა და ქართული ზნე-ჩვეულებაცა, დაჰკარგა მხოლოდ სარწმუნოება.

ამოვარდნილა და გადაშენებულა. მიწაში ჩაფლული ქვევრები და ქვიტკირის საწნახელნი-ღა ჰმოწმობენ, რომ აქაურ ქართველობასაც ძველად დანარჩენ ქართველებსავით კამკამა „ნუნუათი“ ჰყვარებიათ ყელის ჩასველება და გულის გაგრილება. ძველი ჯავახეთი ტყით ყოფილა დაბურული, დღეს კი ისეა მოტრუსული, რომ ჩირგვი, ან ფშატი რა არის, ისიც კი არსად მოიპოვება, რომ ზაფხულის სიცხე-პაპანაქებაში კაცმა თავი შეაფაროს და მოიჩრდილოს. ძველად ტყე ისეთი ხშირი ყოფილა, რომ მაღალი ტანის ეკლესიებს ჰფარავდაო, რასაც ჰმოწმობს სამსარის გადმოზრუნებულ ქვის წარწერა ¹⁶⁾. ჯავახეთის დაბურული ტყეები აზრუმიდგან მოსულ სომხებს გაუკაფავთ. აზრუმში შემას დახამებულნი ონავარ ფუტკარსავით მისევნიან ტყეს და მცირეს ხანს სულ ძირს დაუციათ და როცა სულ გაანადგურეს, პურის გამოსაცხობად და საჭმლის მოსახარშად ისევ მამა-პაპეულ ჩვეულებას მიჰმართეს, ესე იგი წივას.

მესხეთს დამაბუნება ჯერ ისევ ირაკლის დროს შემჩნევია. მეფე ერეკლეს ბრძანებით აუწერიათ მოკლედ 14 ივნისს 1796 წელს ქვეყნები, რომელიც ქართლ-კახეთს გარს ეკრა. ალბად ეს აღწერილობა რუსის, მთავრობას თუ მთავრებს. აღწერილობაში ახალციხე ასეა დახატული: „ახალციხის ქვეყანა, რომელიც არის ქართლის ერთი ნაწილი, უჭირავს ახლა ხვანთქარსა ძალითა და არიან გამაჰმადიანებულნი და ადგილ-ადგილ **მცირედნი ქრისტიანენიც** იპოვებიან, და ჰქვიან ადგილსა ამას საათაბაგო; აქა ზის ვეზირი სამ თულიანი და არს შემძლებელ თავისავე ადგილ'ში ხუთის ათასის მეომრის

¹⁶⁾ იხ. Ив. П. Ростомовъ, Ахалкалакскій уѣзды. გვ. 99.

კაცის გამოყვანისა, მაგრამ **ჯაბანნი** და **შეუბედავნი** არიან ომსა შინა“¹⁷⁾. ეტყობა ზეთვრამეტე საუკუნეშივე გამქრალა ძველებური ვაჟკაცობა და სიდარბაისლე მესხისა. ოსმალეთის სტიქიონურმა ძალმომრეობამ მოსპო და გაანადგურა ერთიცა და მეორეც. პოლიტიკურ თავისუფლებას მოკლებული მესხი და ბოროტის ბატონის ხელშემაცქერალი დაბეჩავდა, დაგლახავდა, ზოგი არსებობისათვის ბრძოლაში გაწყდა და ვინც გადარჩა, გახდა „მონა მზაკვარი“, როგორც იტყოდა ხოლმე ნეტარ ხსენებული „ვიცე-კანცლერი“ საქართველოს მეფეთა: ირაკლისა და სოლომონისა სოლომონ ლეონიძე.

დიდებულ მესხეთის ნასუფრალს რომ თავი ერთად მოუყაროთ, ხელს ეს-და შეგვრჩება. ეხლანდელ ჯავახეთსა და ახალციხის მაზრაში სულ ქართველ-კათოლიკეთა რიცხვი **1901** წელს იყო **6408** სული ორთავე სქესისა. ქართველ-კათოლიკენი, რაღა თქმა უნდა, წმინდა ქართულის ენით ლაპარაკობენ, მხოლოდ საშინლად შეუბღალავთ წმინდა ქართული სახელები და გვარები სომეხ-კათოლიკეთა ეკლესიის აღსარების ზედგავლენით.

ზოგ ქართველ-კათოლიკეთა სამრევლოს მოძღვარი ჰყავს მკვიდრი სომეხი, რომელთაც ჩიქორთული ქართული მრევლში მეუსწავლიათ. წირვა-ლოცვა და დანარჩენი ღვთის-მსახურება სომეხურადაა. ოფიციალურად და სხვა საბუთის ქაღალდებში იწერებიან ასე: სომეხ-კათოლიკე. ეს ოფიციალური ტერმინი აღმნიშვნელია ქართ-

¹⁷⁾ იხ. Грамоты... А. Цагарели, т. II, в. I, გვ. 8. ეს

საყურადღებო მოკლე აღწერა საქართველოს მეზობელ ქვეყნების ქართულადაცაა და რუსულადაც, რუსული ტექსტი გრამატიკის პირველ ტომშია დაბეჭდილი.

ველ-კათოლიკეთა სარწმუნოებისა, ანუ აღსარებისა, მაგრამ, სამწუხაროდ, სარწმუნოების აღმნიშვნელი ტერმინი ეროვნობისა და ხალხოსნობის აღმნიშვნელად გარდაიქმნა. მდაბიო ქართველ-კათოლიკს რომ ჰკითხავ, ვინა ხარო? გიპასუხებთ – სომეხ-კათოლიკეო. თუ წყრომისა, ან გაჯავრების კილოთი ჰკითხე, რას მიედ-მოედები, მამა-პაპით ქართველი იყავ და სომხად როგორ გადაკეთდიო, მორცხვი პატარძალივით თავს ჩალუნავს და მოკრძალებით გიპასუხებს: დიალ, ამბობენ, რომ წინად ჩვენი მამა-პაპანი ქართველები ყოფილანო. ქართველ-კათოლიკეთა მოძღვართა სახელებს წინ უძღვის სიტყვა „ტერ“ და მათი სახელები ასე გამოითქმის: ტერ-პოლოსი, ტერ-პეტროსი და სხვა.

ქართველ-კათოლიკენი დასახლებულნი არიან შემდეგ ადგილებში: ქ. ახალციხის ძველ ნაწილში, რომელსაც ძველადგანვე „რაბათს“ ეძახიან. რაბათის ზემო ეკლესიის მრევლი **529** სულია, რაბათისავე ქვემო ეკლესიისა – **665**, ივლიტისა – **306**. არის კიდევ რაბათის რომის კათოლიკეთა ეკლესია, რომელსაც განაგებდნენ პატრები და დღესაც ამ ეკლესიას განაგებს ქართველი პატრი, მამა ლაზარე გოზალაშვილი ¹⁸⁾.

¹⁸⁾ ქართველ-კათოლიკეთა რაოდენობის ცნობა გადმოგვცა მამა ლაზარე გოზალაშვილმა. ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრებში არიან კიდევ კათოლიკენი, ზოგი ტომით სომეხი, ზოგი კიდე ქართველი ჩამომავლობისა. უკანასკნელთ (ველელებს) არც სომხური იციან, არც ქართული, ლაპარაკობენ ოსმალურად, იგინი გადმოსახლდნენ ს. ველიდან, არდაგანის ოლქიდან. სოფელნი: ხულგუმო, ტურცხი, კულიკამი და კართიკამი ამ ველელებითაა დასახლებული.

მრევლი მცირე ჰყავს პატრების ეკლესიას, ახალციხის მაზრის შემდეგ სოფლებში ბინადრობენ ქართველი კათოლიკენი: 1) ვალე – **750** სული. აქვე სცხოვრობენ აგრედვე მართლ-მადიდებელნი ქართველნი და ქართველი-მაჰმადიანნი. 2) უდე – **1562** სული. აქაც სცხოვრობენ ქართველი-მაჰმადიანნი. ქართველ-კათოლიკეთა მომღვარი და ქართველ-მაჰმადიანთა მოლა ერთის გვარისანი იყვნენ ერთ დროს. 3) არალი – **657** სული; 4) ბოლაჯური – **58**, უმრავლესობა ამ სოფლისა ქართველი-მაჰმადიანია. 5) ბნელა – **42** სული. ჯავახეთში, ანუ ახალქალაქის მაზრაში, სულ ორი სოფელია, სადაც ქართველ-კათოლიკეთა ბინა შერჩენიათ და სადაც სუფთად ლაპარაკობენ ქართულად: 1) ხიზაბავრა – **1698** სული და 2) ვარგავი – **141**, სულ მაშასადამე **6408**.

მრავალი ქართველ-კათოლიკე ჩანთქა ულმოხელმა ისტორიამ, ბევრიც წარსულს საუკუნეს გადაიხვეწა სტამბოლს, ტფილისს, ქუთაისს და ბათუმს. ასე რომ ნაშთი ქართველ-კათოლიკეთა სულ ეგ **6408** სული ორივე სქესისა გახლავთ. ამ მცირე ნაშთსაც ბ-ნი სარუხანა გვედავება – ეგენი მუდამ გვარ-ტომობით სომხები ყოფილან და დღესაც სომხები არიანო. თვით ბ-ნი სარუხანა ერისკაცია, ტომით სომეხი, სარწმუნოებით სომეხ-გრიგორიანი, ხელობით, კარგად არ ვიცით, ვაჭარია, თუ ნოქარი. საოცარი აქ ისაა, რომ თითქოს არც ხელობა და არც წოდება ხელს არ უწყობს ბ-ნ სარუხანას ლიტერატურაში საეროვნო, ან საეკლესიო კითხვების ძიება-გამოკვლევას მისდევდეს, მაგრამ რას იზამთ. უჯობს და ლაპარაკობს. ბევრს ედავა თამამ პუბლიცისტს ა. ხახანაშვილი, დაუმტკიცა სიყალბე საბუთებისა, ისიც კი გამოუმებნა ხახანაშვილმა ბ-ნ სარუხანას, რომ ისტორიულ

დოკუმენტების წაკითხვის შნო და უნარი არა გქონიაო, მაგრამ რა. ხახანაშვილის დავას პრაქტიკული ნაყოფი არა მოაქვს-რა. ბ-ნი სარუხანა: მეტის-მეტი გულქვავი და მკაცრი ადამიანი ყოფილა. მისი საქციელი ასეთს სურათს მაგონებს: იყო მეფე სვიანი, მძლავრი და კეთილი, პორფირითა, ძვირფასი სამკაულით და გვირგვინით მოსილი. უკეთურთ შეიშურეს მისი დიდება-სვიანობა და გაძარცვეს, დაშთა მხოლოდ გაძარცულს მეფეს მცირე რამ სამაჯური და მკერდს ნაკიდი ძეწკვი, აღმნიშვნელი ძველის დიდებისა. ერთს უკეთურთა უკეთურთაგანს, ყმასა მზაკვარსა, ესეც შემურდა მეფისათვის და უკანასკნელი სამკაულიც მოსტაცა.

სარუხანასთან პუბლიცისტები სხვისაგან კაცთ-მოყვარეობასა და ღმობიერებას თხოულობენ, თვითონ კი ისეთი მადიანები ბრძანდებიან, რომ წარბ-შეუხრელად კაცს გადაჰყლაპავენ.

ახლა განვიხილოთ, თუ რამდენი დარჩა დიდებულ მესხეთის ბეითალმანზე ქართველი მართლ-მადიდებელი. მართლ-მადიდებელმა ქართველობამ თავი იჩინა მხოლოდ მესხეთის ორ ნაწილში: ჯავახეთსა და ახალციხეს (იგულისხმეთ ახალციხეს მხარე, ოლქი) რუსობის დამკვიდრების შემდეგ. მესხეთის სხვა ნაწილებში მართლმადიდებელ ქართველის სინსილა და სახსენებელი კარგა ხანია გასწყდა. ჯავახეთი საციციანო მთას აკრავს, ახალციხე კი გურია-იმერეთს და დღევანდელ ზემო-ქართლს. ალბად ამ სიახლოვემ შეუწყო ხელი, რომ ქრისტიანობა სრულიად არ ამოვარდა და ნაცრის ქვეშ ჰლუოდა ქრისტეს სიყვარული. ისიც უნდა გვახსოვდეს, რომ ქართლ-იმერეთიდგან ხშირად გადმოცვინდებოდნენ ხოლმე ქრისტიანენი სხვა და სხვა მიზეზის გამო. ს. კოთელიას , ხი-

ზაზავრას და სხვაგან დღესაც არიან ისეთნი, რომელთაც კარგად ახსოვთ, თუ რამ აიძულა მათი მამა-პაპანი აყრილიყვნენ და აქეთ გადმოხვეწილიყვნენ. ერთმა კოთელიელმა მთელი ისტორია მიაშმო თვისის მამა-პაპის აყრა-გადმოსახლებისა სოფ. ქარელიდგან.

1900 წელს ჯავახეთსა და ახალციხეს ითვლებოდა მართლ-მადიდებელნი ორისავე სქესისა სულ 10,088 სული ¹⁹⁾. ამ რიცხვში ნაანგარიშევია მცირეოდენი რუსობა და ბერძენნი სოფ. მიქელ-წმინდისა და ქ. ახალციხისა. მართლ-მადიდებელნი ბინადრობენ **1281** კომლად და შეადგენენ 13 სამრევლოს: 1) ახალციხისა, 2) წმ. მარინესი, 3) ახალქალაქისა, 4) ბარალეთისა, 5) აწყურისა, 6) ვალესი, 7) გოგაშენისა, 8) ზედათმოგვისა, 9) ქილდისა, 10) მუსხისა, 11) ტოლოშისა, 12) საროსი და 13) ერკოტისა.

აი სოფლებიც, სადაც ბინადრობენ მართლ-მადიდებელი ქართველნი: ახალციხის მაზრისა: 1) ვალე, 2) ტატანისი, 3) ჭოზარეთი, 4) ღრელი, 5) ანდრია-წმინდა, 6) მუსხი, 7) ქუნცა, 8) ერკოტა, 9) ტობა, 10) როკეთი, 11) დადეში, 12) ძველი, 13) ტოლოში, 14) ზედათმოგვი, 15) აგარა, 16) აწყური, 17) ტყემლანა და 18) ქვაბის-ხევი. ახალქალაქის მაზრისა – 1) ბარალეთი,

¹⁹⁾ მართლ-მადიდებელთა შესახებ ცნობანი გადმოგვცა დეკანოზმა დიმიტრი ხახუტაშვილმა. დღევანდელ ახალციხის მაზრაში ხუთი სოფელია, რომელთა მკვიდრნი ბორჯომის ხეობიდან ამოვიდნენ მე-XIX საუკუნეს. ამ ხუთ სოფელში მხოლოდ ქვაბის-ხევი ეკუთვნის ახალციხის საბლაღოჩინოს, დანარჩენნი: დვირი, ტაძრისი, დგვარი და საკირე ბორჯომისას. ბერძნები და რუსები რომ გამოვაკლოთ, ქართველ მართლ-მადიდებელთა რაოდენობა დაახლოვებით შეიძლება მივიღოთ **10,000** სული.

2) სარო, 3) ვარევანი, 4) ვარგავი, 5) თოკი, 6) კოთელია, 7) აზავრეთი, 8) ბალანთა, 9) ჭიხარულა, 10) ფრთენა, 11) მურჯახეთი, 12, ჩუნჩხა, 13) ქილდა, 14) გოგაშენი და 15) აფნია.

როგორც ყველგან საქართველოში, იმერეთს გარდა, ქალაქად მკვიდრი ქართველი ძალიან ცოტაა. ახალციხეს კანტი-კუნტად კიდევ მოიპოვებიან, მაგრამ ჯავახეთის ახალქალაქი წმინდა სომხების ქალაქია. მახსოვს, აქ ერთი მოხუცებული მეწისქვილე იყო მართლ-მადიდებელი ქართველი და, ვგონებ, უძეოდ ესეც ამოწყდა. არის კიდევ ერთი ქართველი და, როგორც მითხრეს, იმერეთიდან გადმოსახლებულა. ასეთი ქართველი კი ან-გარიშში არ არის მისაღები, როგორც მოსული დროებით ქართველი მოხელობა.

ზემოდ დასახელებულ რიცხვში (10,088) სასულიერო წოდებისა **193** სულია, სამხედრო – **102**; ვაჭარი, ხელოსანი და მოქალაქე – **201**, გლეხი – **9170**.

მთლად მართლ-მადიდებელთა სამრევლოებში **1900** წელს დაბადებულა: **240** მამრი, **294** მდედრი, სულ **534**. ქორწილი ყოფილა **109**. გარდაცვლილა: **144** მამრი, **149** მდედრი, სულ **293**. მაშასადამე „დიდებულ მესხეთის ნატამალს“ 1900 წელს უმატნია **241** სულით ²⁰⁾.

„დიდებულ მესხეთის“ მთელი ავლა-დიდება დღეს სულ ეს არის. რაღაც **10,000** სული, ათას ორას ოთხ-

²⁰⁾ ვერ გამოვარკვეით, რა მიზეზია, რომ ქალები ასე სჭარბობენ მამა-კაცებს. დაბადებითაც მეტი დაბადებულან, სიკვდილითაც მამა-კაცზე მეტნი მომკვდარან. ყველგან მამა-კაცნი სჭარბობენ, აქ კი ქალებს გაუმარჯვნიათ. ეს ხომ არ არის მიზეზი მესხეთის დაკნინებისა? ხუმრობის გუნებაზე რომ ვიყოთ, სწორედ ამ მიზეზით ავხსნიდით მესხეთის ამოვარდნას...

მოცდა ერთ კომლად გაბნეული ორს მაზრაში. ამოდენა ხალხი ხომ სოფელ საგარეჯოშიაც იქნება და თუ ცოტა რამ დააკლდება, მიუმატეთ მეზობელი სოფელი პატარ-ძეული, ან ნინო-წმინდა და მიიღებთ **1281** კომლს ქართველს. გარე-კახეთის ორისა, თუ სამის სოფლის ქართველობა რაოდენობით უდრის მთელ მესხეთის ქართველობას, თუ, რასაკვირველია, ანგარიშში არ მივიღებთ სომხის ტიბიკონზე მდგარ ქართველ კათოლიკეთ და გამაჰმადიანებულ ქართველობას, რომელთაც ასე უწყალოდ და უღვთოდ აიცრუეს და აიყარეს გული მშობელ დედაზე და სამშობლოზე ²¹⁾... დაცივნაა ბედისა, მაშ რა არის!..

1897 წელს იანვრის თვეში ერთის დღის განმავლობაში აიწერა რაოდენობა ხალხისა რუსეთის იმპერიაში. ამ აღწერამ აღმოაჩინა, რომ ახალქალაქის მაზრაში ითვლებოდა **67,919** სული ორისავე სქესისა, ხოლო ახალციხის მაზრაში – **53,757**, სულ ორთავ მაზრაში **121,676** ადამიანი). ქართველები: კათოლიკენი და მართლ-მადიდებელნი რომ ერთად შევაერთოთ, მივიღებთ **16,108**. მაშასადამე ქართველობა შეადგენს მეშვიდე ნაწილზე ცოტა მეტს და მერვეზე ცოტა ნაკლებს, ანუ აქაურ ყოველ ას კაცზე ქართველი მარტო თორმეტ კაცამდე იქნება.

თუ მოისურვებთ და მეცნიერულ ელფერს მისცემთ

²¹⁾ საბედნიეროდ, ამ ჟამად **1914** წ., ქართველ-მაჰმადიანებში დაიწყო ეროვნული მოძრაობა. ქართველი-კათოლიკენი ხომ აშკარად იბრძვიან ეროვნულ უფლებებისათვის. ამისი უტყუარი საბუთებია.

²²⁾ იხ. კავკასიის კალენდარი **1901** წ. გვ. 23 მესამე განყოფილებისა.

ციფირებს, დავინახავთ, რომ ქართველები შეადგენენ ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრების მკვიდრთა საერთო რაოდენობისას 13,48%.

ეს ყველა კარგი, მაგრამ საქმე ისაა, რომ მეზობლები გვედავებიან **6408** კათოლიკეთ და ჯერ დავა საბოლოოდ არ გადაწყვეტილა. ჩვენ რომ ჩვენი ვსთქვათ და იმათ თავიანთი, ამითი საქმეს არა ეშველება-რა, ვიდრე ავტორიტეტის მექონე დაწესებულება არ გადასწყვეტს დავასა. სანამდე კი, მეტი რა ჩარაა, სათვალავში უნდა ვიქონიოთ მხოლოდ მართლ-მადიდებლობის აღმსარებელი ქართველობა. ესენი, როგორც მოვიხსენიეთ, არიან 10,000 სული, ესე იგი 8,21% ორის მაზრის მკვიდრთა საერთო რიცხვისა, ანუ ყოველ ას კაცზე რვა მრთელი და ერთი მეხუთედი მართლ-მადიდებელი ქართველისა მოვა.

ყველა ნათქვამის შემდეგ ნუ თუ სრული, კანონიერი საბუთი არა გვექონდა ამ წერილების ეპიგრაფად გვეხმარნა ანდაზად მიჩნეული ბრძნული ლათინური თქმულება: sic transit gloria mundi ²³). ვფიქრობთ, რომ არც ერთ ქვეყანას ისე ზედგამოჭრით არ მიუდგება ეს ანდაზა, როგორც მესხეთს. განა გაგონილა სხვაგან სადმე ასეთი უკუღმართობა, ცვალებადობა და სიმუხთლე ბედისა? განა შესაძლებელია, ძველი დიდება ისე გაჰქრეს, რომ მისი ერთი სხივიც აღარ გვინათებდეს და გვათბობდეს? განა გონებით მისაწვდენელია, რომ სამშობლო რუსთველისა, გიორგი და ექვთიმე მთაწმინდელთა, ბექასი და აღბუღასი ისე აოხრდეს, რომ კაცმა ვეღარ იცნოს? ას კაცზე რვა-ღა დარჩენილა ქართველი, თუ

²³) ქართულად ასე ითქმის: ასე წარმავალია დიდება ქვეყნისა.

გნებავთ თოთხმეტი იანგარიშეთ. ცხადია, რომ ჩვენ უფრო სტუმრის სახელი შეგვშვენის, ვიდრე მასპინძლისა. ვაგლახი მაშინ იქნება, მასპინძელს თუ სტუმრიანობა მოსწყინდა და ანდაზისაებრ: დილით ოქრო ხარ, სტუმარო, საღამოს ვერცხლად იქცევი, თუ ხანი დაგიგვიანდა, სპილენძად გადაიქცევი, – თავაზიანად გვიბრძანოს – მიბრძანდით, სახლ-კარი გამინთავისუფლეთო.

ნახული და გაგონილი.

I

მიხეილ მეფისაშვილის გარდაცვალების გამო.

თერთმეტ იანვარს აქ, ახალციხეს, გარდაიცვალა მიხეილ მეფისაშვილი, ართვინის ოლქის უფროსად ნამყოფი. ბევრის მხრით იყო შესანიშნავი განსვენებული....

უკანასკნელ დროს ხშირად ლაპარაკობენ, ქართველ კაცს ნიჭი, უნარი არა აქვს მართვა-გამგეობისა, უფრო-სობისაო. მაზრა რა არის, იმის პატრონობაც კი არ შეუძლიანო, ვითომ ისე დამაბუნდა, ისე დალაჩრდა და დახურდავდა ქართველიო.

სრულიად მოკლებულია სიმართლეს განზრახ აჩემებული აზრი. მაგალითების სამეზნელად შორს რომ არ წავიდე, მარტო განსვენებულის წარსულის მცირედად გახსენებაც საკმარისია, რომ ზემოდ აღნიშნულის აზრის უსაფუძვლობა დავინახოთ.

მეფისაშვილს არც უნივერსიტეტი, არც გიმნაზია დამთვრებული არა ჰქონდა. მიუხედავად ამისა, მართვა-გამგეობის უნარიც ჰქონდა, ნიჭიცა. მთელის ძველის მესხეთის ტერიტორია არზრუმ-ტრაპიზონამდე რომ ჩაგე-

ბარებიანთ, პირნათლად გაუძღვებოდა და ქვეყანას არავის ააოხრებინებდა. შესანიშნავის ზედმიწევნით იცოდა განსვენებულმა მთელი ეს კუთხე, ზნე და ჩვეულება მკვიდრისა და მისი სულიერი ვითარება. ამასთანავე სამშობლო ქართულის გარდა ზედმიწევნითვე, თითქმის ხელოვნურად იცოდა სომხური და ოსმალური. მისი სჯაბაასი ოსმალურად ბეგებთან ოსმალეთის დივან-ხანას მოგაგონებდა და ამის მნახველს უნებლიედ აზრი სტამბოლისაკენ გაგიტაცებდა.

ბუნებრივს ნიჭსა და გამჭრიახობას გარეგნობაც ხელს უწყობდა. წამოსადეგი და ახოვანი იყო მეტად. კილო საუბრისა ხომ ისეთი ძლიერი, მბრძანებელი და მორჩილების გამომწვევი ჰქონდა, რომ უნებურად იფიქრებდი, ეს კაცი მბრძანებელად არის სწორედ დაბადებული და არა სხვის ბრძანების აღსასრულებლად.

ასეთი კაცი პოვნაა მხედართ-მთავრისა და სარდლისათვის. აკი კიდევ იმიტომ მიაქცია ყურადღება მეფისაშვილს განსვენებულმა გრაფმა მიხეილ ტარიელის ძე ლორის-მელიქოვმა რუს-ოსმალის ომის დროს. რუსები რომ იტყვიან, ეს კაცი ჩემი მარჯვენა ხელიაო, სწორედ ზედ გამოჭრილია მეფისაშვილსა და ლორის-მელიქოვ-ზედ. ლორის-მელიქოვმა აჭარის გამგებელ შარიფ-ბეგ ხიმშიაშვილთან სადიპლომატო მოლაპარაკება მეფისაშვილს მიანდო. ყველამ იცის, რითაც, ან როგორ გათავდა ეს მოლაპარაკება. ხიმშიაშვილმა აჭარა რუსეთს დაუთმო უომრად. მიწერ-მოწერა მეფისაშვილსა და ლორის-მელიქოვს ამ მაღალ-მნიშვნელოვან საგნის შესახებ ქართულად ჰქონიათ.

დიდის მწუხარებით უნდა აღვნიშნო, რომ ლორის-მელიქოვის წერილები სამუდამოდ დაღუპულია ისტო-

რიისათვის. უბედურის შემთხვევის წყალობით წერილები დაიკარგა!..

განსვენებული მეფისაშვილი იყო კათოლიკე სარწმუნოებით. ამის გამო მიცვალებულს ანდერძი აუგეს სომეხ-კათოლიკეთა ტიბიკონისამებრ. – ბოდიშს ვიხდი განსვენებულის ჭირისუფლებთან, თუ აქ მეტი რამ მომივიდეს უნებლიედ.—ანდერძი დაიწყეს ქართულად, მაგრამ რადგან მღვდელთა შორის ზოგი ტომით ქართველი იყო და ზოგი სომეხი, ვერ შესძლეს ქართულად ბოლო გაეტანათ მწყობრად და არჩიეს სომხურად გადასულიყვნენ. წირვაც სომხურად გახლდათ, მხოლოდ სახარება იქმნა წაკითხული ქართულად.

ამბობენ, ძალიანაც რომ უნდოდეთ, ვეღარც კი მოახერხებენ ქართველ-კათოლიკენი წირვა-ლოცვას ქართულად, რადგან ქართული საღმრთო წიგნები აღარ მოეპოვებათ და ახლად ვეღარ ჰბეჭდავენო. თურმე აგერ სამოცი წელიწადი სრულდება, რაც ქართულს სტამბას ქართველ-კათოლიკეთა აღსარების წიგნი არ დაუბეჭდია...

განსვენებული სიბერის დროსაც არწივს მოგაგონებდა, მართალია ფრთებ-მოტეხილს, მაგრამ მაინც არწივს...

განსვენებული დაკრძალეს ს. ივლიტას. ამ სოფელში, ასე მითხრეს, რამდენიმე კომლი მაჰმადიანნი ქართველი ტომისანნი“ და კათოლიკენი, ტომით სომეხნი, სცხოვრობენო. ეკლესიის გალავანში კი საფლავის ქვას ქართული წარწერანი აქვს. ეკლესიაში სომხურად ადიდებენ უფალსა და საფლავის ქვებს კი ქართულად უკეთებენ ზედწარწერას. ბედის დაცინვაა, მაშ რა არის ესა?

კარგს იზამდა ბ-ნი ილია ჭავჭავაძე, მესხეთისკენ გა-

მოესეირნა, ვიდრე „ქვათა ღაღადი“-სის წერას შეუდგებოდა. აბა, აქ ჰნახავდა ნამდვილ ქვათა ღაღადს!

მართალია, ბედი ცუდლუტი და ცვალებადია, მაგრამ არც ასეთი გადამეტებული სისასტიკე ვარგა. უკუღმართმა და შავად და ბნელად მოსახსენებელმა მარტოდენ საფლავის ლოდნი-ღა გვიწყალობა სანუგეშებლად. ძღვენი მჭირია, მაგრამ რას იზამთ?

მეფისაშვილის საფლავის ქვასაც ხომ ქართულად დააწერენ ეპიტაფიას საბუთად იმისა, რომ აქ ქართველი ასაფლავია. ისტორიას ეს ქართული წარწერა-ღა დარჩება.

„კარგი რამ გჭირდეს, გიკვირდეს, ავი რა საკვირველია“.

II

მაჰმადიან ქართველების გადასახლება.

ერთი სურათი ვნახე ამას წინად ბორჯომის სადგურზედ და უნებურად გამახსენდა მშვენიერი პატარა მოთხრობა განსვენებულის ჩვენის ალექსანდრე ყაზბეგისა – ელისო.

სადგური სავსე იყო ქართველ მაჰმადიანებით, ღამის პირველი საათი იქნებოდა, ბავშვები და დედა-კაცი ჭერებზედ იყარნენ ცივ იატაკზედ. მამა-კაცი არ ეძინათ, ხოლო ორიოდ დედა-კაცი აქა-იქ წამოყუნტულიყო და ბავშვებს ძუძუს აწოვებდნენ, თან რაც ძალი და ღონე ჰქონდათ. ჩადრებს იფარებდნენ, რომ უცხოთა თვალთაგან დაემაღათ პირისახე. კარგა ხანს ვუყურე ამ სევდისა და დარდის ამშლელს სურათს, ვიდრე გო-

ნებაჲმ ხელახლა არ გამიტაცა მოხუცი ანზორისკენ, ელისოსა და ვაჟიასაკენ.

სხვისა რა მოგახსენოთ და მე კი იმ აზრისა ვარ, რომ ყველაზე ძლიერი სევდა, ადამიანის დამაავადებელი და დამასნეულებელი ისაა, როდესაც ჰგრძნობ, რომ შენი ბედი შენს ხელში არ არის. ეს რომ ასე არ იყვეს, განა ამ სურათს წავაწყდებოდი? განა ამ საცოდავებს აქვე ვერ მოვაწყობდით? ხომ ცხადია, რომ ეს უბედურნი იქ, უცხოეთში, სამოთხეს ვერ იპოვნიან და მხოლოდ პირი ცივი სამარისკენ მიუმართნიათ.

თვალი მოვკარი ნაცნობ გლეხსა.

– საიდა, შენა? ეს რა ამბავია, განა ასე მალე აიბარგეთ?

– დიახ, ბატონო, აკი იმ დღეს მოგახსენეთ, რომ წასვლას ვაპირებთო. ყველაფერი რაც რამ გვებადა, მივყიდ-მოვყიდეთ, მატარებელს ველით, დაგვპირდნენ, ცალკე ვაგონს მოგცემთ ბათუმამდინაო.

საუბარი შევწყვიტე. ან კი რაღაზე გველაპარაკნა? მართლა, ორი კვირის წინად, ბევრი ვილაპარაკეთ, მე ჩემსას არ ვიშლიდი, საიდა თავისას. ბოლოს თავისი ისევ საიდამ გაიტანა და აიბარგა. იმასთან სხვამაც ბევრმა მოშალა მამაპეული ფუძე.

საიდა და მისი მეზობლები ს. საკუნეთიდან არიან. ეს კარგა მოზრდილი სოფელი აწყურს აკრავს, ასე 5 – 6 ვერსი იქნება. შიგ მშვენიერი თლილი ქვის პატარა ქართული ეკლესია დღესაც კოხტად გამოიყურება. ამბობენ და ბევრსაც სჯერა, რომ ეკლესიიდან ხანდახანობით, საღამო ჟამს, ნათელი მოსჩანსო. ერთხელ, განსვენებულმა აწყურის ექიმმა, შესანიშნავის გულის პატრონმა კაცმა ივანე ბარამიშვილმა კიდევაც წამიყვანა სა-

დამო ხანს აწყურიდგან საკუნეთისკენ – ეგები დავინახოთ ნათელიო, – მაგრამ ვერა დავინახეთ-რა.

საკუნეთს ძველად საყოველთა ერქვა ქართულადაო. არ ვიცი, რამდენად მართალია ესა, ასე კი ამიხსნა ამ სოფლის ერთმა ბატონთაგანმა. მთელი სოფელი დღესაც, დიდი და პატარა, წმინდად და სუფთად ლაპარაკობს ქართულად. ძველი ქართული გვარებიც ისევ კარგად შენახული, როგორც შუაგულ ქართლსა და იმერეთში.

სევდის ამშლელ სურათს მოვშორდი და ჩემს გზას გაუდექი. გზაში მომაგონდა ამ სოფლის მოძღვარი-მოლა, ახალგაზდა, სანდომიანი, წმინდა ქართველური სახის მეტყველებით. გაცნობის დროს გამოვკითხე მოლას – სად მიიღო განათლება. ბევრი რამ მიაშო საყურადღებო. ნაამბობმა ცხადად დამანახვა, თუ ასე უწყალოდ რად აიყარეს ჩვენზე გული ჩვენმა თანამემამულეთ.

თორმეტი წლისა ვიყავი, როცა სტამბოლს გამგზავნეს სწავლის მისაღებადაო, საცხოვრებელი იქ არა მქონდარა, სახლიდგან მარტო გზის ხარჯი გამატანესო. მივებარე სასწავლებლად სტამბოლის მოლებს და ვცხოვრობდი ჩემთვისო.

– მოლა, რას ამბობ, განა მშვიერი არ მოკვდი უცხოეთში, იმ უშველებელ ქალაქში, სადაც არც ნათესავი და არც თვის-ტომი არ მოგემეცებოდა?

მოლამ იტკიცა.

– როგორ თუ უცხოეთი? განა იქ სულ ჩვენები არ არიან? ქვეყანა დიდია, ძლიერი, მდიდარი, განა აქაურ ფუხარებსა (ღარიბი) ჰგვანან? მაჰმადიანი იქ მშვიერი როგორ მოკვდება.

ამას რომ ამბობდა, ახალგაზდა ჯან-ლონით სავსე მოლას სახე გაუბრწყინდა სიამაყითა და ამპარტავნებით, ასე რომ მევე შემრცხვა ჩემის გაოხრებულის და გატია-ლებულის სამშობლოსი.

მოლამ ისიც მიაშო, რომ ათი წელიწადი დავრჩი სტამბოლსაო. სახლიდგან საზრდო არა მომდიოდა-რა, მაგრამ საჭიროც არ იყოვო. რამაზანისა და ბაირამის დროს, აგრედვე სხვა დიდ დღესასწაულებში წავიდოდით სტამბოლს გარედ, სოფლად, ლოცვებს ვკითხულობდით, ვგალობდით, აი ისე, როგორც ქართველები ჭოონაზე დადიან ხოლმეო და იმდენს საშოვარს ვშოულობდით, რომ წლითი-წლობით თავზე საყრელი გვქონდაო.

მგონი ადვილად მიხვდებით ეხლა, თუ სადაა ამ ყმაწვილი მოძღვრის „alma mater“-ი, საით მიჰფრინავს მისი გონება და რა გუნებაზე უნდა იყვეს ან თვითონ ეგა, ან მისი მრევლი. დიდ სიდუხჭირეს და უბედურებას ჩვენის დღევანდელის ცხოვრებისას ვილა იტყვის, როცა მცირედი ნაკლულევანება აუცრუვებს კაცს გულსა და დაატოვებინებს სამშობლო მიწა-წყალსა.

რალა ესენი და რალა ნარზე მჯდომარე ნიბლია ჩიტი!

ამ დღეებში, მეორე, ბოგელ მოლასთან მქონდა საუბარი. სოფელი ბოგა იგივე ქართველ მაჰმადიანებითაა დასახლებული და სუფთა ქართული შერჩენიათ. გადასათარგმნი მქონდა მცირე რამ თათრული. თარგმანს რომ მოვრჩით, მასლათი გავაბით.

– თორმეტი წელიწადი ვისწავლე დიღურის მოლებთანო და შემდეგ ეგზამენი დავიჭირე მოლის ხარისხის მისაღებად ტფილ ქალაქში მუფთიასთანაო.

დღევანდელ მესხეთში დიღურის სკოლას ხუმრობით „მაჰმადიანების აკადემიას“ ეძახიან. აქ ბლომად არიან ნასწავლი მოლები, იყვანენ შეგირდებს და ასწავლიან არაბულს და ყორანს. მთელი ავლა-დიდება ამ აკადემიისა ესაა, სხვა იქ არა მოიპოვება-რა.

სოფელი დიღური, რუსულად დგვირ, ფოცხოვშია, გარშემო სულ ქართული სახელებია სოფლებისა, როგორც მაგალითად: საიხვე, გული, ჭილვანა, პეტუბანი, ზეინდარი, საკირე, ხერთვისი, მერია, სამიხელია, გუნია, ჯაბორია, კოდისი, ტაბალა, ხონამისი, ფარხანა, ხეოთი, ალი, აგარა, წურწყაბი, სათლმალი და სხვა, მაგრამ სახელის გარდა ქართული აღარაფერია. სულ აღგვილა დედამიწის პირიდან ქართველის სახსენებელი.

მოგეხსენებათ, რომ მოლებიც კაცნი არიან და სმა-ჭამა უნდათ. შეგირდები ფულს არ აძლევენ, ათასში ერთხელ თუ მცირე ძღვენს მიართმევენ; მაგალითად შაქარსა და სხვა ამ გვარ ტკბილეულობას. მასწავლებელ მოლებს დიდ მფარველობას უწევდა და ასაზრდოებდა ფოცხოვის გავლენიანი და შეძლებული კაცი შაქირ-ბეგი. იგი ენათესავებოდა კარგად ცნობილს, განსვენებულს ფეიზულა ბეგ-ათაბეგოვს – ქვაბლიანელს.

შაქირ-ბეგიც სხვებსავით შარშან აიბარგა ცოლ-შვილით, გადავიდა საოსმალოში, იყიდა მშვენიერი სახლი სტამბოლს და იქ დაესახლა. ეხლა ვილა პატრონობს დიღურის „აკადემიას“, არ ვუწყით.

დიღურის „აკადემიიდან“ გუვერნიორებიც გამოდიან. ბევრგან ბეგების ოჯახში მინახავან მასწავლებელ-გუვერნიორნი დიღურის აკადემიისა. საზოგადოდ მოლას ნასწავლ-ნაკითხ კაცს ეძახიან. რამდენჯერ უთქვამთ ჩემ-

თვის გლეხებს „კაი ნაკითხი“ მოლა გვეყვასო. ამ ჯურის გუვერნიორ-მასწავლებელნი ჯილდოდ შრომისათვის ფულს არ იღებენ. ასმევენ, აჰმევენ, ბინას გაუჩენენ, მორჩა და გათავდა. ესენიც მწიგნობრობენ მფარველ ბეგის ოჯახში და ბავშვებს არაბულად წერა-კითხვას ასწავლიან. თუ შტატის მოლაა და მრევლი ჰყავს, მაშინ, რასაკვირველია, მღვთის მსახურებასაც ასრულებენ და ემორჩილებიან სამაზრო ყაზის.

დარწმუნებით და მტკიცედ ვიცი, რომ მოზარდი თაობა დიდის გაჭირვებით ითვისებს არაბულ ენას მოლების სკოლაში. უცნაური აზრი მომივიდა, მოდი და ამ ჩემს ბოგელ მოლას ეგზამენს ვუზამ, გამოვცდი, თუ რამდენად იცის არაბული-მეთქი. წიგნი არა მქონდა-რა, ნ. მარრის თხზულების გარდა: „Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии“, ტ. IV. გადაუშალე ლექსიკონი, საცა ბ-ნ მარრს მოყვანილი აქვს უცხო ენებიდგან ქართულში შემოტანილი სიტყვები. ასეთს ნასესხებ სიტყვებს არაბულად და სპარსულადაც უწერია გვერდით. მოლამ მკაფიოდ წაიკითხა: ალამი, ათაბეგი, ალვა, ალი, ალმასი, ამბარი (ароматъ), ბაღჩა და სხვა.

– მოლა, კარგად ყოფილხარ ნაკითხი, – მოვუწონე კითხვა; ქართულად ჩემსაებრ ლაპარაკობ და ნუ თუ ქართული წერა-კითხვა არ იცი?

– რად მიინდა, ბატონო, ქართული, რაში უნდა გამოვიყენო?- მკვირცხლად მომიგო აკადემიკოსმა მოლამ.

ამ პასუხიდგან ნათლად სჩანს, რა ულმობელის თანდათანობით ეკარგება ფასი ქართულსა და გამოუსადეგარი ხდება. მას შემდეგ, რაც მთავრობამ ქართველი მაჰმადიანი „თათრად“ აღიარა, სულ ბოლო ედება ათას

წლოვან ქართულსა. ქართული ენის გადაშენების პროცესი ჯერაც არ შეჩერებულა და, ვერ წარმომიდგენია, ამ ფრიად საყურადღებო საგანს ასე გულ-გრილად რად ეკიდება ჩვენი ყოველდღიური პრესა.

შარშან და შარშანწინ მთავრობამ მოახდინა რეფორმა ადგილობრივი მართვა-გამგეობისა აჭარაში, სადაც დღესაც წმინდად ლაპარაკობენ ქართულს გურულის კილოთი. განმეორდა ბედშავი შეცდომა (поковая ошибка). აჭარლების სამშობლო ენად აღვიარეს ოსმალური-თათრული, სწორედ ისე, როგორც ახალციხის აღების შემდეგ პასკევიჩის მიერ, მესხეთისა და ჯავახეთის ქართველ-მაჰმადიანობას უწოდეს თათრები. ასეთი ისტორიისა და ბუნების წინააღმდეგი შეცდომის გამო სასოფლო სამმართველოებში მოიწვიეს მწერლებად (писаря) ისეთნი, რომელთაც უეჭველად უნდა იცოდნენ სახელმწიფო ენის გარდა, ესე იგი რუსულისა, მხოლოდ თათრული. თათრულის მცოდნენი აღმოჩნდნენ ამ კუთხეში მარტოდენ ბერძნები და სომხები და სწორედ ესენი გაამწესეს მწერლებად. მკითხველი ადვილად მიხვდება, თუ რა ხეირი დაეყრება ქართულ ენას აჭარა-ჭანეთ-ქობულეთსა და ტაო-კლარჯეთში. ბათუმიდგან ტრაპიზონამდე წკრიალით გაისმოდა ქართული და მისი კილო – ჭანური, ხოლო ამ შეცდომის წყალობით, არ გაივლის 20 – 30 წელიწადი, რომ სრულიად მოისპობა შოთა რუსთველის ენა და მერმე, ვგონებ, ქართულის შესასწავლად მხოლოდ ფრონის ხეობანი-ღა დაგვრჩება, ვინაიდგან ეს ხეობანი შუაგულ ქართლშია და ჯერ-ჯერობით იერიშით აქ არავინ მოგვდგომია.

საუბრის დასასრულმა მოლასთან მცირედი იმედი მომცა საქმის გამოტრიალებისა, უკეთუ დიდი და პატა-

რა სავესებით შევიგნებთ ჩვენს მოვალეობას და ერთმანეთში ლაფში ამოსვრის მაგიერ, ვიშრომებთ მედგრად და გავაკეთებთ, რის გაკეთებაც შეგვიძლიან, ან რის უნარიც გვიწყალობა უფალმა.

– რაკი შეიტყო ფოცხოვის უფროსმა მიხაკო ხერხეულიძემ, – სთქვა ბოგელმა მოლამ, რომ სკოლაჩი (ასე ამბობენ აქ მესხეთის ქართველ-მაჰმადიანნი) ქართულად მოლაპარაკე ბიჭები სწავლობენო, – იქ ხომ ქართული არავინ იცის, მაშინადვე მობრძანდა, მოგვიკითხა, ერთად დაგვაგროვა და სულ თავზედ ხელს გვისვამდაო. სახე სულ უცინოდა, მხიარულობდა და სტკებობდა ჩვენის ხილვით. უბრძანა ჩაფრებს დაეკლათ ჩვენთვის კრავი. მასწავლებელ მოლებს უბრძანა, თუ ეს ბიჭები გაგილახნიათ, აქ აღარავის გაბოგინებთო. ბევრჯელ ყოფილა კნიაზი ჩვენსას და პატივი უციაო.

ამ მხარეს თავადი მიხეილ ხერხეულიძე განთქმული ყოფილა უზომო, წმინდა ქართველური გულუხვობით, სტუმართმოყვარეობით და მასპინძლობით. დღევანდელს ქართველ ინტელიგენტს, ცოტა არ იყოს, ეხამუშება წრეს გადასული სტუმართმოყვარეობა, მაგრამ რას იზამთ, როდესაც ჯერ ჩვენთვის ჩვეულება რჯულზედ უმტკიცესია. მე პირადად კარგად არ ვიცნობდი თ. ხერხეულიძეს (მხოლოდ ერთხელ ვნახე ტფილისში, სადაც ბანკში დაგირავებულ მამულის საქმეს არიგებდა), მაგრამ დავრწმუნდი კი, რომ მისი შესანიშნავი გულუხვობა და პურმარილი ბევრს დაჰვიწყებია და მარტო ირონიით მოუგონია წარსული ღხენა-ქეიფი *). დიახ, სწორედ რომ

*) ერთხელ თურმე ფოცხოვს ეწვია მთავარ-მართებელი თ. დონდუკოვ-კორსაკოვი. ახლდა თავადს დიდი და ბრწყინვალე ამა-

საჭიროა: წინადადე გავითვალისწინოთ ხოლმე, ვის ვუ-
ღებთ სახლის კარსა, ვის ვუმასპინძლდებით და ვის ვამ-
ღევთ სალამს. ეროვნების შესანახად და მის გასაძლიერ-
ებლად სწორედ რომ საჭიროა ყველა ესა და უპირვე-
ლესად კი ნივთიერი ძალ-ღონე.

ამ ისედაც ყოვლის მხრივ რიგიანის ცაცის პურ-
მარილი ბევრს „ნასწავლს“ დავიწყებია, არ დავიწყებია მხო-
ლოდ მისი ქართველური გული და სიყვარულით აღსავსე
ორიოდე ტკბილი სიტყვა ზოგელ მოლას.

– ბატონო, ეხლაც რომ მოვიგონებ კნიაზსა, პირ-
ზე ნათელი მადგებაო. რომ იცოდეთ, რა კაცი იყოვო..
ასე ლაპარაკობდა მოლა.

მე კი ისე ვფიქრობ, რომ ეს წარუხოცელი კავში-
რი ამ ორ ადამიანს შორის გაუბამს სამშობლო ენას, მის
მიუწდომელს და უხილავს ძაფებს. გულს გული იცნობს
და სულს სულიო. ასეთი გაცნობა ხვედრია მხოლოდ
სამშობლო ენისა, უიმისოდ ერთმანეთისას ვერას გავი-
გებთ და სამუდამოთ დავმორდებით.

III

მთავარ-დიაკონი ჯვარიძე.

ახალციხის მაზრის სოფელ ძველში (რუსულად Зыр-
зель) დღესაც სცხოვრობს ღრმად მოხუცებული მთავარ-

ლა. თ. მიხეილ ხერხეულიძემ ისეთი ნადიმობა გაუმართა თ. დონ-
დუკოეს, რომ მთელი მესხეთი ააღაპარაჲა. – თ. ხერხეულიძე შემ-
დეგში ყარსში გადაიყვანეს პოლიცმეისტრად. ამ მხიარულმა და
სტუმართ-მოყვარე კაცმა ტრაგიკულად დაასრულა დღენი თვისი.
თავი მოიკლა.

დიაკონი ანდრია ჯვარიძე. მოხუცებულს საკუთარის თვალით უნახავს თათრების (ასე ეძახის ხალხი ოსმალს და ენგიჩართა) რეჟიმი, მათი ბატონობა და პარპაში აკლებულ და აწიოკებულ მესხეთში. დიდი ხანია მსურდა ამ მოხუცის ნახვა და გაგება ძველის-ძველის ამბებისა, მაგრამ, სამწუხაროდ, ვერ ჩავიგდე ხელში ჩემთვის საინტერესო. „ცოცხალი არქივი“. ბოლოს რომ გამიჭირდა, ანდრიას შვილს, ლევან ჯვარიძეს, მივმართე თხოვნით – გამოეკითხა მამისთვის ძველი ამბები, კარგად დაეხსოვნა და შემდეგ ჩემთვის ეამზნა.

თხოვნა შემისრულეს და აი, რა უამზნია ანდრიას შვილისათვის ჩემთვის გადმოსაცემად.

– დიდ გაჭირვებასა და წვადადაგვაში ვიყავით მართლ-მადიდებელი ქართველები თათრების ბატონობის დროსაო. ძნელად თუ ვინმე მოახერხებდა თვისი ოფლით ნაშრომი და მონაღვაწი სარჩო ოჯახში მშვიდობით შეეტანა. მზა მომკილს ჭინახულს გათამამებული თათარი არხეინად იტაცებდა და თავისთვის მიჰქონდა. თუ ვინმე გაჰბედავდა სიტყვის შებრუნებას, ან წინააღმდეგობას, წუთის სოფელს უნდა გამოსთხოვებოდაო. ამას არ აკმარებდნენ და ცოლ-შვილსაც მოსტაცებდნენ და ახალციხის ბაზარზე დაჰყიდდნენო. გაუპატიურებული, დაჩაგრული და დამცირებული ქართველი საჩივარსაც კი ვერა ჰბედავდა ვერც ადგილობრივ მოხელესთან და ვერც უმაღლეს მთავრობასთან. ადგილობრივ საქმეებს, საჩივარსა და დავიდარაბას განაგებდნენ ყადები (кази) და ეფენდები (эфенди). ვინც კი მიჰმართავდა სასულიერო მოხელეთ, ან თვით ფაშას, უარესი დღე დაადგებოდათ ხოლმე და უფრო მეტად იწიბილებოდა და იჩაგრებოდაო.

თათარი მარტო ცარცვა-გლეჯით არ კმაყოფილდე-

ბოდა. ისეთი ხარჯი (გარდასახადი) დაგვადო კისრად, რომ მისი ატანა ყოვლად შეუძლებელი იყო. თითო სულ მამაკაცზე წლიური ხარაჯა ოცდა თხუთმეტი ყურუ-შამდე ადიოდა. მართალია, ყურუში დიდი რამ არ არის, ეხლანდელი შაურის ოდენაა, მაგრამ მაშინდელს დროს ძნელი საშოვარი იყო. დღეს თუმნის შოვნა უფრო ადვილია, ვიდრე მაშინ ერთის ყურუშისაო. ბევრი ქართველი ვერ შოულობდა ამოდენა ფულს და იძულებული ხდებოდა ხარჯის თავიდან ასაცილებლად მაჰმადიანობა მიეღო. ვინც გამაჰმადიანდებოდა, ხარჯისაგან იმ წამსვე ანთავისუფლებდნენ. ბევრნი კიდევ თათრების მოსაჩვენებლად სვინნათდებოდნენ (დაცვეთა) და აშკარად აღვიარებდნენ მაჰმადის სარწმუნოებას, სულით და გულით კი ქრისტიანობას მისდევდნენო.

მე თვითონ მოწამე და დამსწრე ვარ შემდეგი ამბებისაო.

– მამა ჩემი ალექსი და ბიძა ჩემი პავლე დასვინნათებულან თათრების მოსაჩვენებლად. მიზეზი ესა ყოფილა: ვიდრე ღონისძიება და შეძლება ჰქონიათ, უხდიათ თათრის ხარაჯა, როცა ძალზე გაღარიბებულან და ხარაჯას გადახდის თავი აღარა ჰქონიათ, შემწეობა უთხოვნიათ ძველშივე ძალულად მცხოვრებ მღვდელ მამა პავლე ზედგინიძისათვის. ზედგინიძესაც უჩუქებია ერთის წლის გადასახადი და ასე ამ გვარად ერთი წლობით კიდევ შეუნარჩუნებიათ ხილულად ქრისტიანობა.

მეორე წელიწადს მიმართეს თხოვნით ახალციხელ ქართველ კათოლიკე მღვდელს, ამასაც უჩუქებია წლიური გადასახადი. კათოლიკენი ხარჯისაგან თავისუფალნი იყვნენო. ამ წელიწადსაც, როგორც იყო, შეირჩინეს ქრისტიანობა. მესამე წელიწადს ხელი აღარავინ გაუ-

მართა, ან კი სად ექნებოდათ სხვისთვის გადასახდელი ფულიო. ხარჯის საშოვნელად დაიწყეს ს. ონგორაში (რუსულად Онгора. მე ვგონებ, რომ ეს სოფელი ორგორა უნდა იყოს) კირის წვა და ზიდვა ზურგით ახალციხეს გასასყიდად (ახალციხიდან ონგორამდე 28 ვერსია). ზურგზე ორთავეს კირის ზიდვით ტყავი გადასძვრათ და მაინც ძლივ-ძლივობით იშოვნეს ერთის წლის ხარაჯა.

მეოთხე წელიწადი უფრო სამწუხარო და სავაგლა-ხო დაგვიდგაო. ძალ-ღონე შემოეღიათ მამა-ბიძას და კირის ზიდვით მარტო ოცდა თხუთმეტი ყურუში იშოვნეს, ესე იგი ერთი ადამიანის გადასახდელი. გაჭირდა საქმე, ან ერთს უნდა მიეღო მაჰმადიანობა, ან მეორეს, მაგრამ რომელს?

– რომელსა, აღარ მახსოვს, მაგრამ იმ წელიწადს, დიდის ყოყმანისა და რჩევის შემდეგ ძმათა შორის, ერთი მათგანი ეახლა ყადის, მიართვა ძმის ოცდა თხუთმეტი ყურუში და განაცხადა, ხარჯიდგან მე გამანთავისუფლეთ, რადგან მისი გაღება აღარ შემიძლიან და მაჰმადიანობას მივიღებო. თხოვნა აუსრულეს.

ამ გვარი ვაინაჩრობით კიდევ შეირჩინა ერთ-ერთმა ძმამ ქრისტიანობა ერთის წლით, მაგრამ როდემდის? მეორე წელიწადს ისიც დასვინნათდა და მაჰმადიანობა მიიღო. მამა ჩემს ალექსის „მურადი“ დაარქვეს და ბიძა პავლეს „ბადალაი“. დღესაც ბიძა ჩემის ჩამომავლობას „ბადალაანთ“ ეძახიანო“.

არც მეორე ამბავია ყურადღებას მოკლებული და უფრო საოცარიცაა, რადგან მომხდარა რუსის შემოსვლის შემდეგ მესხეთში.

სოფელ აბს (ქ. ახალციხეს აკრავს. სხვა დანარჩენი ქართველი სოფლები: მარდა, მეორე მარდა, ურია, ჯა-

ნიანთ მარდა, მლაშის-ხევი, აბის გვერდით მდებარენი, სულ ამოვარდნილა და ეს ნასოფლარები დღეს ვერანები არიან) გათათრდა და დასვინნათდა ერთი ქართველი ზემორე აღნიშნულის მიზეზის გამო. სახელად უწოდეს „სულია“. ქართული სახელი აღარ მახსოვსო. მალულად მაინც ახალციხეს დადიოდა, აღსარებას ამბობდა განსვენებულ დეკანოზ გ. გამრეკელთან და წმინდა საიდუმლოს იღებდაო. სიკვდილის ჟამი რომ ეწვია სულიას, კვლავ ჩამოსულიყო ახალციხეს და ზიარებულყო, რის შემდეგაც გადაცვლილიყო თავის საკუთარ სახლში, სოფელ აბს. დეკანოზს დროზედ შეეტყო ეს ამბავი, საჩქაროდ დამიბარა და ვითარცა დიაჩოქი, თათრულის კარგი მცოდნე, თან წამიყვანა ს. აბს. ვიდრე ჩვენ მივიდოდით, მოლას კიდეც აესრულებინა ყოველივე წესი თათრულის სჯულისა, ესე იგი ებანებინა, შეესუდრა თვინათ რიგისამებრ და წაეკითხა ყოველივე ლოცვები. მიველით თუ არა, დეკანოზმა მოლა დაითხოვა, თანაც აუხსნა, რომ სულია მართლმადიდებელი ქრისტიანეა. შევუსრულეთ ქრისტიანული წესი და იქვე დავასაფლავეთო.

– დასვინნათებულნი ქართველნიო, – მოგვითხრობს იგივე მამა ანდრია ჯვარიძე, – დიდის გაჭირვებით ნათლავდნენ ახლად შეძენილ ბავშვებს მალულად ხან სადა და ხან სადაო. სოფელ ძველში დღესაცაა მივარდნილ ტყეში (წინად ხშირი და დაბურული იყოვო) ერთი პატარა წყარო, რომელსაც სახელად ეძახიან „მონათლულ წყაროს“. აი სწორედ ამ წყაროზე ნათლავდა ბავშვებს ს. ძველის მღვდელი ჯერ მამა პავლე ზედგინიძე და შემდეგ მისი შვილი მამა ქრისტეფორო.

– ძალუა ჩემი, რომელიც შარშან გარდაიცვალა

თითქმის ასის წლისა, შემდეგს მიაშობდა ხოლმე თვის ქორწინების შესახებო: ცხადად ჩემს დროს ჯვრის-წერას ვერავინ გაბედავდა, უჯვარის წეროდ კი არავინ ქორწინდებოდაო. ამის გამო ქორწილი მალულად ხდებოდაო. საქორწინონი ახალს ტანისამოსს ვერ ჩაიცვამდნენ, რადგან თათრები შენიშნავდნენ, გახდიდნენ და უპატიურობასაც მიაყენებდნენო. მე სხვებსავით ფარულად წამომიყვანეს ს. ჩუნჩხიძეან (ჯავახეთშია) ვაჟის ტანისამოსით და ჯვარი დამწერეს ჩუმად ს. ძველში ერთს შიგნი-შიგან მივარდნილ და ბნელ სახლში. ექვსი-შვიდი რძალ-პატარალი იწერდა ჯვარსა ერთი და იგივე ლურჯი სამოსლის კაბით, ან თხოვნით, ან ყიდვითაო, ისე შევიწროებული ვიყავით თათრებისაგანაო.

ასეთია ეს სამწუხარო მოთხრობა მოხუცის მთავარდიაკვნისა. სამოცდა თხუთმეტმა წელიწადმა განვლო მას შემდეგ, რაც პირველად ოსმალს ბარბაროსობას მედგარი მეხი დასცა პასკევიჩ-ერევნელმა ქ. ახალციხესთან 15 აგვისტოს **1828 წ.**, სწორედ ზედ მარიამობა დღესა, მაგრამ ეხლაც არ გამთელეებულა მისგან დაწყულელებული ქართველის გული *).

*) ნიშნად ამ ისტორიულ გამარჯვებისა აგებულია ძეგლი და პატარა საყარაულო მთავარმართებლის თავად ა. ი. ბარიათინსკის მიერ. ომში დახოცილ აფიცერთა გვარებიცა ამოჭრილი ძეგლზე. ქართველებსაც დაუნთხევნიათ სისხლი მესხეთის გასანთავისუფლებლად. აი მათი გვარები: პორუჩიკი თ. ვაჩნაძე, პოდპორუჩიკი თ. სოლოლაშვილი, პრაპორშჩიკი თ. ამილახვარი. კიდევ ორი საექვო გვარია: სიმონოვი და ბეჟანოვი. დანამდვილებით ვერ ვიტყვით – ქართველები არიან ესენი, თუ რუსები. გიზეტის წიგნი რომ გვეყონდეს ხელში, ადვილად გამოვიკვლევდით ამ გარემოებას, მაგრამ ყრუ პროვინციაში ვინ გვადირსებს ასეთს ბედნიერებას.

უნახავი და მოუვლელი არ დამრჩენია თითქმის არც ერთი კუთხე საქართველოსი და ისე დაჩაგრული ერი, როგორც მესხეთშია, არსად არ მინახავს.

მონობისა, შიშისა, მოკრძალებისა და უიმედობის ბეჭედი გამოხატული მათს შუბლსა და სახეზე. არ იქნა, ვერ შევეჩვიე აქაური მკვიდრის სიტყვა-პასუხსა და სალამს. „გამარჯვების“ მაგიერ მძიმედ დაგიკრავს თავსა და დაიხრება სწორედ დედა-მიწამდინ. თუ სათხოვარი, ან საქმე აქვს რამე, ისე გთხოვს, როგორც შეჰფერის ჰარამხანაში აღზრდილს საჭურისსა, ან მონას, რომელსაც თავის სიცოცხლეში მზე და მთვარე არ უნახავს, ან ღრეკით, ხვეწნით, მუდარით და მლიქვნელობით თავს მოგაბეზრებს და აღარ მოგშორდება მეგრულ ციებ-ცხელებასავით. არც ამაყობა, არც თავმოყვარეობა, აღარაფერი ეტყობათ. ვინც კი ევროპული განათლება იღემა, ან ასცილდა ნეტარ-ხსენებულ ბატონყმურ ატმონფერას, სწორედ ტანში იშლება, როდესაც ასეთს სიტყვებს ისმენს: „ხელს გკოცნი, ბატონოვო“, „აქ თქვენა და მაღლა ღმერთიო“. საქმის გაკეთება უქრთამოდ, უფეშქაშოდ ვერ წარმოუდგენიათ. თითქმის სამასი წელიწადი სცურავდა მესხი „ფეშქაშების“ მორევში და სხვა, რიგიანი წესი მართვა-გამგეობისა ვეღარ შეუთვისებია. – სახელოვანი ძველად მესხი დღეს ასეა დამაბუნებელი სულიერად და ხორციელად.

ღვთის წინაშე კი რომ ვსთქვათ, ან რა გასამტყუნარია. ეხლანდელ ვითარებაში ვინ შეუწყო ხელი, ვინ ეცადა, რომ მონობის უღელი მოეშორებინა მესხს, გაღონიერებულიყო ჯერ ნივთიერად და შემდეგ, რასაკვირველია, სულიერადაც. ხეც არ იზრდება მოუვლელად, უპატრონოდ და ადამიანს რა დაემართება, თუ

მამობრივი, მოსიყვარულე გულით გზას არავინ უჩვენებს, ცხოვრებასთან საბრძოლველ იარაღს დროზედ არ მიაწვდის. ჯერ არ მინახამს, ვინმე მოსულიყვეს სოფლად, ხელში სჭეროდეს შტო მირტისა და ეთქვას: გეყოფათ ამდენი „მოიტა“, „მოიტა“, ახლა თქვენც მიიღეთ მცირედი რამე მის, ესე იგი „მოიტას“ მაგიერო. ასეთს ვითარებაში მაშ რა მოუვა დაბეგრის კაცს, რომ არ დაბეჩავდეს და აკი დაბეჩავდა კიდეც *).

IV

შოთა რუსთაველი.

რუსეთის გამოჩენილმა სატირიკოსმა შჩედრინმა ერთს ნაღვლითა და გესლით შეზავებულს წერილში გულის კვნესითა სთქვა:

– მკითხველო, სადა ხარო?

მწერალი მწერლობს თავისთვის, მკითხველი კიდეც კითხულობს მის ნაწერებს. მორჩა და გათავდაო. არავითარი სულიერი კავშირი არ იკვანძება მათ შორის, არ ებმის ის უხილავი ძაფი, რომლის წყალობით გულის სიღრმიდან ამონაკვნესი სიტყვა მწერლისა უნდა მოხვდეს მკითხველსა.

შჩედრინი ისე მოკვდა, რომ ვერ ეღირსა სანატრელის „მკითხველის“ ხილვას.

ჩვენში უარესობაა. აგერ ბ-ნი დუტუ მეგრელი რანაირად სწუხს: მკითხველი საზოგადოება კი არა, თვით

*) ფრჩხილებში ჩასმული სიტყვები და შენიშვნა ჩვენ გვეკუთვნის.

მწერალნიც არა გვყავსო და ჰფიქრობს, როგორმე გაა-
ჩინოს ეს ყოვლად საჭირო მოღვაწენი. გააჩენს თუ არა
ავტორი მწერლებს იმ გზით, რა გზასაც დასდგომია, არ
ვიცი, ის კი კარგად ვიცი, რომ ვინც ჩვენში ამ საპა-
ტიო პროფესიას დასდგომია და, შეძლებისა დაგვარად,
უმსახურნია, დრო-გამოშვებით მაინც, ვერაფერ გუნებაზე
ბმანდებიან.

მართალია, ჩვენ შჩედრინთან ფებს ვერ გავჭიმავთ,
მაგრამ იმის თქმისა არ იყოს, დიდი უბედურებაა „მარ-
ტოზა“ მწერლისა, მისის სულის ობლოზა.

რით ინუგეშოს მწერალმა, თუ მკითხველი არა
ჰყავს, სად მოიპოვოს და მოიკრიფოს ძალა უმადურისა
და ძნელის შრომისათვის? ხომ მაჯა დაუდუმდა უმკით-
ხველთ, ხომ დაუჩლუნგდა გონება და კალამი ხელი-
დგან დაუვარდა?

– სამშობლოს სიყვარულმა მოგცეს ეგ ძალაო, –
ამბობს ბ-ნი პეტრე უმიკაშვილი.

თქვენ პირს შაქარი, უმაგისოდ რა გაკეთდება, მაგ-
რამ სიყვარული ქვა და კლდე ხომ არ არის?! სიყვა-
რულს, ნამეტნავად სამშობლოსას, ზრდა და ლოლიაობა
უნდა. ეს კი არსადაა. ხელ-შეუწყობლად ისე ჩაქრება,
როგორც წყალ-დასხმული ცეცხლი.

დიაღ, მთქმელს გამგონე უნდა.

შარშან „დიდებულის მესხეთის“ წარსულის თვა-
ლის გადავლებამ მცირე სევდა არ აგვიშალა. ამ სევდით
შეპყრობილმა საზოგადოებას მივმართეთ და ესა ვსთქვით:
„ყველა ეს მკრთალი ნათელია იმ სავსე მთვარისა, რო-
მელიც გამოსცა მესხეთმა პოეზიის სახით. ბედმა წილად
მესხეთს არგუნა ერთი უდიდებულესთაგანი მსოფლიო
პოეტთა შორის, შეუდარებელი და სხივოსანი, შოთა

რუსთაველი, რომლის წყალობით ქართული პოეზია აღ-
ყვავდა და გაიფურჩქნა, ვით მაისის ვარდი, რომლის მე-
ოხებით ქართული პოეზია გაბრწყინდა, ვით ვარსკვლავი
და რომლის პოეზიამ „დილის ნიავივით“ დაჰბერა ქარ-
თულ ტლანქს და უგემურს შაირ-ლექსობას...”

„ერიც პურადი, მხნე, გულადი და დარბაისელი
ჰყავდა მესხეთსა, ვის არ გაუგონია მშვენიერი თქმულე-
ბა ხალხისა: „პირველ თქმულია ძველთაგან სიდარბაის-
ლე მესხისაო...”

დღეს მესხეთს ვეღარ იცნობთ, აჩრდილი და ნატა-
მალია წარსულისა. ჩონჩხი რა არის, ჩონჩხისთვისაც კი
ვერ შეგვიდარებია რუსთაველის, ბექასი და აღბუღას
სამშობლო, ისე დაკნინდა მშვენიერი და სიცოცხლით
სავსე მხარე ძველის ერთიანის საქართველოსი. დღევან-
დელი მესხეთი ერთი რაღაც შემზარავი, თვალ-გადუწვ-
დენელი და უსამზღვრო სასაფლაოა. ქართველი მოგ-
ზაური, ქართულის ისტორიის ცოდნით შეიარაღებული,
სწორედ დასნეულდება აუარებელ ნანგრევების ხილვით.
დღევანდელ თითოეულს სოფელს სამ-ოთხ ნასოფლა-
რის ადგილ-მამული უჭირავს. ნასოფლარს რუსები „рус-
Тошъ“-ს ესახიან. ყურთა სმენა წაიღო სწორედ ამ „პუს-
ტოშმა“, რომელიც ძალაუნებურად, მხოლოდ, სიკვ-
დილსა და უბედურებას მოგაგონებს...”

საფარის და ათაბაგთა პალატის ნანგრევთა ხილვით
გულ-ნატკენი მგზავრი დარდის გადაყრას ვერ მოასწ-
რობს, რომ უფრო სამწუხარო გულ-სატკენს და სამგ-
ლოვიარო სურათსა ჰნახავს. ესაა სოფელი რუსთავი,
ათასგვარ სიბინძურითა და სისაძაგლით სავსე. ერი ამ-
ბობს, რომ აქ დაიბადა შოთა რუსთაველი; ესაა მისი
სამშობლო სოფელიო. გული ნაღველით აგევსება, რო-

დესაც წარმოიდგენ, რომ პარნასის ღმერთთა სწორის, გენიოსის სამშობლოს არე-მარე ასეთ, ენით გამოუთქმელ სიბინძურეს შეუპყრია. დღევანდელი რუსთავი ერთი უხეირო, ოთხ-ხუთ კომლიანი სოფელია, რომელსაც ამ-შვენებს მხოლოდ სასუქის უშველებელი ზვინები. რუსთავში ბინადრობენ ქურთნი, თუ თარაქამანი, ადამიანი ვერას გაიგებს იმათსას. მიწური სახლები ამ ყოველ კულტურას მოკლებულ ველურის ტომისა სულ მთლად ასახიჩრებს სოფლის სურათსა. ქალნი და კაცნი სოფლის შესაფერისნი არიან. იმდენი ჭუჭყი დასდებიან პირსა და სახეზე, რომ თითქოს დაწყვი-დაზადებდნენ იქვე, ახლოს მოდუდუნე მტკვრის წყალი მათ არ მიჰკარებიათო. ასეთია მათი სამოსელიც, დასტამალად ქცეული. დღეს შოთა რუსთველის მომხსენებელნი ეს ჭუჭყიანნი და პირუბანელნი თარაქამანი, თუ ქურთინები არიან!.. უბედურების სიზმრადაც არ მოელანდებათ, თუ რა კაცის ნასახლარზე ბინადრობენ...

რუსთავი ტიტველა, ხრიოკის მთის კალთაზეა შეფენილი. წინ მშვენიერი, პოხიერი ველია დაცემული. პატარაა, მაგრამ ლამაზი. ორი არ მეგულება ამისთანა მომცემი და ნაყოფიერი ველი მთელს ამ მხარეს...

რუსთავის პატარა ველზე ერთად-ერთი პატარა გორაკია ამართული, თითქოს განგებ აქ ვიღასაც მიწა დაუყრიანო. სიმაღლით ორი-სამი საჟენია, სიგანეც სულ ათიოდე საჟენი ექნება. სწორედ ზედ გამოჭრილი ბექია **ძეგლისათვის**. აქ რომ შოთა რუსთველს ძეგლი, ან ობელისკი დაედგას, მშვენიერება იქნება. ბექი მტკვარს ზედ თავზე დასცქერის, იქვე შარა გზაა, შოსსე. გამვლელ-გამომვლელი თვალს ვერ აარიდებს ძეგლსა, ისიამოვნებს იმ ფიქრით, რომ შვილნი უმადურად არ მოჰქ-

ცევიან სახელოვანს მამას და იმასაც ხომ გაივლებს გულში, რომ გავერანებული მესხეთი ოდესმე ბედნიერი ყოფილაო...

ნუ თუ დღევანდელი ქართველი ისე დაკნინდა, ისე დამაბუნდა, რომ მცირედი ფასის ძეგლიც ვერ მოუხერხებია შესანიშნავის პოეტისათვის? ერთმანეთის მიძგნამ და ჭორიკანაობამ სული ამოგვართვა და განა დრო არ დადგა ერთსულად მოქმედებისათვის? იცოცხლეთ, დროა ზურგი შევაქციოთ ჩვენს დამღუპველს საეროვნო სენს, მაგრამ სადაა!...*)

წერილი შოთას შესახებ თავდებოდა ასეთის მოწოდებით: „სიყვარული კიდეც, როგორც უნდა იყოს, მსხვერპლს მოითხოვს. უამისოდ სიყვარულს სიყვარული არ ეთქმის. მაშ, შევსწიროთ ისტორიის სიყვარულს მცირედი მსხვერპლი და აუგოთ შოთას რუსთავის ლამაზ ველზე პატარა ობელისკი მაინც!“

წელიწად ნახევარი გავიდა მას შემდეგ, რაც ეს სტრიქონები დაიწერა და კრინტი, კრინტი რა არის, ისიც არავის დაუძრავს! ნუ თუ შოთა რუსთაველი ღირსი არ არის მცირედის ძეგლისა, ან ობელისკისა? სხვაგან მესამე ხარისხიდან მწერალთა, სამხედრო და საერო მოღვაწეთა ძეგლებით სავსეა მოედნები და ქუჩები, ჩვენ კი რუსთაველისათვისაც ვერ მოგვიხერხებია ძეგლის დადგმა.

მაშ, რამ აღზარდოს ეროვნული გრძნობა ახალთაობაში, რამ ანუგეშოს მოხუცთა თვალი, თუ რუსთაველის სახესაც ყოველ დღე არ დაინახავს? ეროვნული

*) იხ. „მომამბე“, 1902 წ. № 3. წერილი ა. ფრონელისა „დიდებული მესხეთი“.

გრძნობა, თავმოყვარეობა, სიამაყე, არც ჭიანი კაკალია და არც დამპალი ჭანჭური, რომ თავის თავად ზეციდან ჩამოვარდეს. პატრონობა უნდა, თორემ ისე გაითელება მთელი საქართველო, როგორც გაითელა შესანიშნავი ისტორიული მესხეთი, ეს საქართველოს ათინა. ეროვნულ გრძნობა-თავმოყვარეობის აღზრდა-გაფურჩქვნას კი ისე არა უწყობს რა ხელსა, როგორც დიდებულ წინაპართა ხსოვნა-მოგონება.

მართალია, საზოგადოებამ და მკითხველმა ყური მოიყრუეს ჩვეულებრივ, არ გაგვამხნევეს ეროვნულ საქმისათვის, მაგრამ მაინც იმედს არა ვკარგავდით. თუ ვერ დავამთავრებდით განძრახულ საქმეს – ძეგლის დადგმას, დაწყებით მაინც დავიწყებდით. უიმედო, უოცნებო სიცოცხლე, მოგეხსენებათ, ჩირად არა ღირს. რა სიცოცხლეა ის სიცოცხლე, როდესაც სამშობლოს ბედნიერების იმედი ჩაგიქრება გულში და მარტოოდენ იმით სულდგმულობ, რომ დღეს ხომ კარგად გიახელ ერთ ჭიქა არაყს, ნახევარ ბოთლ ღვინოს, ნაჭერ მსუქან დოშს იმერულ ღომით, სალიანის ხიზილალით, რუსულ ბორშქს წითელის ბადრიჯნით და სხვა-და-სხვა; ხვალაც თუ ეს ულეველად მექნება, ღმერთს მადლობას შევსწირავ ამ სიტყვით: „გმადლობ, უფალო, რათა განმამღე მეო“. სწორედ რომ ფუჭია ასეთი სიცოცხლე!

დიალ, იმას მოგახსენებდით, გული არ გაგვტეხია და არც იმედი დაგვკარგვია. მართლაც ნატვრა აგვისრულდა და პირველი ნაბიჯი უკვე გადავსდგით.

ამ გაზაფხულის პირზე, ერთ პატარა კრებაზე კაი ქართველის სახლში სიტყვა ჩამოვარდა რუსთველის ძეგლის შესახებ. დამსწრეთ სიამოვნებით მიიღეს წინადადება – შევავროვოთ თანხა და საქმეს შევუდგეთო. ყველა-

ზე პირველად ჯიბეს გაიკრა ხელი ილია ზურაბის ძე გოპაძემ და გადასცა ა. ყიფშიძეს ოცდახუთი მანათი. უკანასკნელმაც ოცდახუთი მანათი გამოიღო და ამ გვარად შესდგა პატარა თანხა, სულ 50 მ. ნივთიერად ღონიერი ქართველნი უფრო მეტს დაჰპირდნენ საქმის დამწყობს და შეიძლება მალე საკმარისი თანხა შეიკრიბოს. ფული, რასაკვირველია, უნდა ეგზავნებოდეს „წ. კ. გამავრცელებელ საზოგადოებას“ შესანახად და სათავნოდ.

არ ვიცი, რამდენი დასჭირდება რუსთველის ძეგლს, ან ობელისკს. ვსთხოვ ჩვენებურ მექანდაკეთ შეიმუშავონ გეგმა ძეგლისა, ან ობელისკისა და აღნიშნონ ვარაუდით რა დაიხარჯება ფულად. მე ჩემად სრულიად საკმარისად მიმაჩნია მცირე სასყიდლიანი ძეგლი. ეხლა მეტი არ შეგვფერის. როდესაც ჩვენი სამშობლო წელში გასწორდება, გაღონიერდება ნივთიერად და განათლებით, მაშინ იზრუნოს უფრო ძვირფას და რუსთველის ნიჭის შესაფერ ძეგლზე. ჯერ-ჯერობით პატარაც გვეყოფა.

ვფიქრობ, რომ გულგატეხილი საზოგადოება უგულვებელს არა ჰყოფს ამ საქმეს და არ დაიშურებს წვლილს საეროვნო საქმისათვის. ოთხას-ხუთასი თუმანი იმაზე მეტად არ გაგვადარიბებს, რაცა ვართ ახლა. რამდენსა ვხარჯავთ უაზროდ, აქ კი ერთი მანათიც ნამდვილ საქმეს მოხმარდება. იმედია „წ. კ. საზოგადოება“ უარს არ იტყვის და მიიღებს ფულს შესანახად, ვინც მოისურვებს და გადასცემს ამ საგნისათვის *).

*) რამდენიმე მანათი უკვე შეგროვილია რუსთველის ძეგლისათვის და ინახება „წ. კ. საზოგადოებაში“, მხოლოდ გამორკვეული არ არის, სად დაიდგას იგი.

ჩვენ პირადად კმაყოფილნი ვართ, რომ დიდის ხნის ნატვრა აგვისრულდა და საქმე იწყება. დანარჩენი საზოგადოების გულმხურვალეებაზე ჰკიდია.

დასასრულ, შემდეგი უნდა მოვახსენო მკითხველსა. შარშან დაიბეჭდა წიგნი პროფესორის ნ. მარისა, სახელად: „Тексты и разысканія по армяно-грузинской филологіи. т. IV. ბ-ნი მარი სცდილობს დაამტკიცოს ამ გამოკვლევაში, რომ პოემა „თამარიანის“ ავტორი თვით შოთა რუსთაველია და ჩახრუხადე მისი გვარიაო. მარი აი რას ამბობს რუსთაველის ლექსების ღირსებაზე:

„И такъ, проникновенно выраженное въ чарующе звучныхъ стихахъ національное настроеніе грузинъ XII-го вѣка находить не замирающій откликъ въ длинномъ рядѣ поколѣній и продолжаетъ жить и тогда, когда преданъ полному забвенію самъ памятникъ (Тамаріани), содѣйствовавшій популярности въ Грузіи идеализованнаго образа грузинской царицы (Тамары). Храмъ забытъ и запущень, но звуки раздававшихся въ немъ близкихъ сердцу пѣснопѣній еще слышны, какъ дальнее эхо. Кто зодчій? Кто былъ такъ народень по духу, что въ придворныхъ одахъ даль невольное выраженіе національно-государственнаго идеала? Кто былъ такъ властенъ надъ роднымъ языкомъ что въ офиціально-торжественныхъ пѣняхъ, сложенныхъ для развлечения блестящаго двора, такъ ярко отразились простые, родимые звуки, дорогіе каждому грузину? Если-бы памятникъ (Тамаріани) дошелъ до насъ безъ рукописнаго преданія объ его авторѣ, то едвали бы кто сталъ оспаривать

его принадлежность тому безнодобноу художнику слова, который силой лишь чарующей музыкальности своих стиховъ сумѣлъ придать національный грузинскій обликъ персидской переводной повѣсти и сдѣлать ее народнымъ достояніемъ. Я имѣю въ виду Поту Руставели, автора Барсовой кожи“ (გვ. 51).

მეორე ადგილს (გვ. 73) ბ-ნი მარი ასე იხსენიებს შოთას: „гениальный грузинскій поэтъ“.

ბ. მარს ემდურის ქართველი საზოგადოება, ჯერ დედანი არ გიპოვნია და რა საბუთით მიგაჩნია ვეფხისტყაოსანი ნათარგმნ პოემადაო, მაგრამ ესეთი აზრი პოემაზე არ უშლის პროფესორს დიდად აქოს რუსთველი, რაიცა ზემოდ მოყვანილ ამონაწერიდან ცხადადა სჩანს. მარიც, თავის მხრივ უკიჟინებს ქართველობას: „болѣзненно-острое желаніе видѣть въ поэмѣ цѣликомъ грузинское народно-національное произведеніе“ (გვ. 55).

V

ვ ა რ ძ ი ა.

გაგონებით ბევრს გაგეგონებათ ვარძიის სახელი, ნახვით კი, დარწმუნებული ვარ, ბევრს არ გენახვებათ. ქართველს არ უყვარს მოგზაურობა, მივლა-მოვლა და შესწავლა თვის მშვენიერის სამშობლოსი. საოცარია სწორედ ეს ამბავი. ძველად ჩვენები ხშირად ანებებდნენ თავს სამშობლოს და შორს მიდიოდნენ. მცირე აზია, ერუსალიმი, სინას მთა, დასავლეთი ევროპა, იტალია,

სტამბოლი, რუსეთი და სხვა, ყველგან მიდი-მოდიოდნენ ქართველნი. საყიზილბაშოს ხომ ნულარ იტყვიო. თავრიზ-თეირანის გზა ისე ჰქონდათ გათელილი, როგორც დღეს გოლოვინის პროსპექტი აქვთ გატკეპნილი უსაქმო ქუჩის მტკეპნელებს. მარტო მეფე გიორგი XI მოიგონეთ. ეს საოცარი მეფე-რაინდი შავარდენივით დაჰქროდა სპარსეთის მაშინდელ ტერიტორიაზე რაღაც ხუთასიოდე ქართველით. ძვლებიც იქ ჩაყარეს ვაჟკაცებმა უნაყოფოდ და უსარგებლოდ თვისის დამწვარის და დადაგულის სამშობლოსთვის. ქართველს, როგორც სამხრეთის მკვიდრს, ერთს ადგილს არ უნდა უყვარდეს ჯდომა, რადგან აშმორება იცის. მაგრამ მაინც ეხლანდელს ქართველს არ უყვარს მოგზაურობა, არ ეტრფის მიხედ-მოხედვას ევროპიელივით.

კარ-ჩაკეტილობა წინადაც არა გვყვარებია, ვიყავით და ვართ სტუმართ-მოყვარენი, გულ-ახდილნი, ბუნება ელს გვიწყობს გავინძრეთ, თუ შორს არა, შინ მაინც მივინძრ-მოვინძრეთ, მაგრამ არა, არ იქნა, ვერ შევეყვითე მოგზაურობას. ასე გასინჯეთ ჟურნალი „მოგზაური“ დავაარსეთ, მაგრამ ვერც ამან შეგვაყვარა მგზავრობა.

რა გაეწყობა, წუწუნით საქმე არ გაიჩარხება. მე მაინც ჩემსას არ დავიშლი და ხანდახანობით ნახულსა და გაგონილს გაგიზიარებთ. საგანი საუბრისა ამ ჟამად ვარძია გახლდება. ისტორიულს და გეოგრაფიულს ცნობებს ბევრს არას მოგანსენებთ. ეს ვისთვისაა საჭირო? სულ ერთია, სანახავად არავინ გამოიქცევა და მაშასადამე, ამ ცნობებს ვერ გამოიყენებს. ისიც კი უნდა მოგახსენოთ, რომ ვარძიის შესახებ ისე მცირეა ჩვენი ლიტერატურა, რომ სიოცხვილით იწვი, ოდეს გაითვალის-

წინებ ამ გონების მჭლე ნაწარმოებს. ქართულად მხოლოდ ერთი საკმაოდ ვრცელი წერილი მახსოვს ჯავახეთიდგან გ. შატბერაშვილისა, რუსულად კიდევე პატარა წიგნაკი დეკანოზ დ. ღამბაშიძისა და ორიოდ სიტყვა ე. გ. ვეიდენბაუმს აქვს ნათქვამი „კავკასიის გზის მაჩვენებელში“. მე მეტი არ ვიცი. შეიძლება რამე გამომეპარა, მაგრამ ვგონებ, რომ არა. მცხეთის ტაძარივით ვარძიას ჯერ საკუთარი ნატროშვილი არ გასჩენია.

შარშან-წინ ორჯერ ზედი-ზედ ვნახე ვარძია. პირველად გზა ლეპისის სამამასახლისოდან გვექონდა გასავლელი. ორი დღის სიარულმა ამ გახრიოკებულ და მელოტივით მოტიტვლებულ ქვეყანაში არდაგანის ოლქის სამზღვარზე, ტანში მოგვშალა. ზაფხულობით მზე ისე იკბინება, ცხარე, გავარვარებული სხივები ისე გვესობა სახეში, თითქოს განგებ ეკლითა გვჩხვლეთენო. ნაზი კანი ვერ უძლებს მჩხვლეთავ სხივებს, ბურცდება და სკდება. სახე თანდათან ილანძება და ილეწება. მტვერი და ქარი ხომ ისე შაშხავს აბურცებულს და ალაგ-ალაგ დახეთქილს კანს, რომ არ იცი, სად წაიღო და როგორ დამალო ტანჯული პირი-სახე. ქალაქურ კოსმეტიკის ნაწარმოები, როგორც ვაზელინია და მისი მზგავსი ნაირ-ნაირი წამლები, აქ, ექვსი ათასის ფუტის სიმაღლეზე, ყოვლად გამოუსადეგარი და უძლურია. ბატის სუფთა ქონი არ მიცდია, მაგრამ ვგონებ, რომ ეს შინაური წამალი აჯობებს ვაზელინსა და გლიცერინს.

კლდეში გამოქვაბული ვარძიის მონასტერი მტკვრის, ვიწრო ხეობაშია, საცა ზაფხულობით ძალიან ცხელა, ზამთრობით თბილა. ზემოდ კლდის თავზედ 20 – 25 გრადუსიანი ყინვა იცის, ძირს კი ამავე დროს ზომიერი ჰავაა. ვარძიის ქვემოთ, სოფ. გოგაშნის პირდაპირ,

მტკვარი ისე მოჰქუხს, როგორც თერგი. საამოა მიის შხუილი და ბოზოქრობა წყნარ და მთვარით გაკაშკაშებულს ღამეს. აზვირთებულის თერგის „სიძლიერე“ და სიცოცხლე ილია ჭავჭავაძემ პოეტურად შეამკო. მის ზვირთებსა და ტალღებში პოეტმა „სიცოცხლის“ სიმბოლო დაინახა. აქ, ვარძიასთან, ან ზემოდ მტკვრის თერგისებური ხათქა-ხუთქი რომ ენახა პოეტს, მაშინ თერგის მაგიერ მტკვრის მოუსვენრობა გახდებოდა „სიცოცხლის“ სიმბოლოდ. ხომ სულ ერთია, მაგრამ, რაც უნდა იყვეს, გულს უფრო იამებოდა მტკვრის „გაპატიოსნება“, მისი საცოცხლის აღნიშვნა, რადგან მტკვარი ჩვენია სათავიდან შესართავამდე. დღეს კი მარტო ნ. ბარათაშვილის „მოდუდუნე“ მტკვარი გვაქვს. გიჟმაჟობა ადამიანს ახალისებს, დუდუნი სევდასა ჰგვრის. მაგრამ რას იზამ, ასეთი ყოფილა ბედის წერა.

თერგივით მტკვარი შეზღუდულია მაღალის მთებით. ძირბებში ბაღებია გაშენებული. ზემოდ, მთის წვერებზე და შემდეგ გავაკებულ მინდვრებზე, ჩირგვი არ მოიპოვება; აქ მტკვრის პირას, ხეხილია გაშენებული. კონტრასტი სწორედ დიდი და ძლიერია.

მონასტერი გამოქვაბულია მტკვრის მარცხენა ნაპირს მდებარე კლდის ფერდობაში. კლდე თანდათანობით კი არ ეშვება მტკვრისაკენ, არა, ისეა ჩაშვებული, თითქოს სარი დაურსვიათო. ამისათვის სამხრეთ-ჩრდილოეთიდან ვარძიას მისასვლელი გზები ცუდი აქვს, აღმოსავლეთით (სოფ. ხერთვისიდან) და დასავლეთით (ჩილდირიდან, არდაგანის ოლქი) ვაკე გზებია.

პირველ გზობას სოფ. აგარიდან ჩავედით ვარძიას. აშ სოფლის მკვიდრნი ნახევარი მართლ-მადიდებელი ქართველია, ნახევარი გამაჰმადიანებული ქართველობა.

გვარები სულ იმერულია. ყური მოვკარ, ვითომც ეს ქართველობა იმერეთიდგან იყოს გადმოსული. ისეთი სიბზნელა გამეფებული ამ უბედურს კუთხეს, რომ რი-გიანად ვერას შეიტყობ. ორიოდ ქართველთა სოფელს დღეს თარაქამა ახვევია გარსა. აბა თარაქამის ხსენებაზე სიბზნელის მეტი რა უნდა წარმოიდგინოთ?

გზა რომ ვახსენე, მართლა გზა არ გეგონოთ. და-ქანებულ მთა-კლდის ფერდობზე ზოლივით მიიკლავნება მიხვეულ-მოხვეული საცალფეხო ბილიკი. დიდ ხანს ვი-რეთ ამ უბედურისა და კისერ-მოსატეხი ბილიკით. ეხ-ლაც ვერ გამიგია, როგორ დადის ხალხი ზამთარ-ზაფ-ხულ ამ საეშმაკო და სატარტაროზო გზით. საკმარისია მცირედათ ფეხი მოგისხლტეთ და დაეშვებით ძირს, უფსკ-რულში, სადაც ყვავ-ყორანიც ვეღარ მიაგნებს თქვენს დაფლეთილს ლეშსა. ვიდრე სამშვიდობოს ჩავიდოდი, მე ჩემი დამემართა. თავს ბრუ დამესხა, მუხლები ამიკან-კალდა, გულმა აჩქარებით ძაგ-ძაგი დაიწყო. ჩემს თა-ნამგზავრსაც ჩემსავით გასჭირვებოდა ჩამოსვლა. ეს მერე გამოირკვა, წინ მიდიოდა და მაშინ რას გავიგებდი. ღმერთმა უშველოს აგარელებს. ზოგი წინ მიგვიძლოდა, ზოგი უკან და გაჭირვების დროს შეგვეშველებოდნენ ხოლმე. ბატონს უჩიოდნენ და თურმე ეს იყო მიზეზი, რომ ბლომად გამოგვყვნენ და დიდხანს არ გვშორდებო-დნენ. უნდოდათ დაენახვებინათ ის საძოვარი, რომე-ლიც ბატონმა ჩამოართვა. ცხვირწინ ვერას ვხედავდი, სა-ძოვრისას რას გავიგებდი. გაკვირვებით კი ეხლაც მიკ-ვირს, იმ კისერ-მოსატეხ კლდეებზე რა პირუტყვმა უნდა მოიკიდოს ფეხი, რომ მოსწიწკნოს დამჰკნარი ბალახი, ან რაა კაცის ბუნება, რომ სადავოდ გახადო უმგზავსი კლდე და ააყაყანო მის გულისათვის ეს ბუნების შვილნი?

მეორე გზა ლეპისის სამამასახლისოდან ვარძიას ს. ზედათმოგვიდანაა. ამ სოფლის მკვიდრნიც მართლ-მადიდებელი ქართველობაა იმერულის გვარებით. სულ „ძე“, „შვილი“ არსადაა. ამ გზით არ მივლია, მაგრამ აგარისას არ ემჯობინება. მაზრის უფროს გაეცლო ამ გზით ჩემზე წინ და სულ ბედს იწყევლიდა. ეს ყველა კარგი, მაგრამ ვარძია როცა ჰყვავოდა, ნუ თუ მაშინაც ასეთი მისასვლელი გზები ჰქონდა? ეს შეუძლებელია. ვარძიიდან 10 – 12 ვერსის მანძილზე ს. კარზამეთია. დიდებული ტაძარი დაუწყვია თლილის ქვისა მაწყვერელს (აწყურის ეპისკოპოსს), საჟენ ნახევარი აუტანია, მოსულან ოსმალონი და დარჩენილა ტაძარი დაუმთავრებელი. კარის თაღზე ხუცური წარწერა გვიამბობს აღმშენებელის ვინაობას. განა შესაძლებელია, რომ ვარძიიდან 10 ვერსის მანძილზე დიდებული ტაძარი შენდებოდეს და გზა-კვალი კი არ ჰქონებოდა მონასტერს ლეპისისაკენ? ზეპირ-გადმოცემა ამბობს, რომ თამარ მეფეს ზედა სოფლებში (დღესაც კაი საძოვრებია) დიდძალი ძროხა ჰყავდაო. იქ მოწველილი რძე მონასტერ-სასახლეში მიღებით ჩამოდიოდაო. თუ ციცაბო კლდეზე მიღები დააწყეს რძის სადენად, უეჭველია, გზასაც გამოჰქვაბამდნენ კლდეებში, ხოლო დრომ და ჟამთა ვითარებამ ალბად დააქცია. ეხლანდელი აგარისა და ზედათმოგვის ბილიკები კი „დღევანდელი“ ქართველის უნარია.

როგორც იქმნა, ჩავედით ძირსა, მტკვრის ნაპირას. მცირე მანძილი გავიარეთ და დავინახეთ მონასტრის დანგრეული ზღუდენი და დაზიანებული სამრეკლო. მონასტრის სენაკებს, ეკლესიებს და გალავანს მხოლოდ ერთის მხრიდან დაინახავთ კარგად, მტკვრის მარჯვენა ნაპირიდან. უფრო კარგად იმ მაღლობიდანა სჩანს, სადაც და-

ფენილია ორი ქართველთა პატარა სოფელი: გოგაშენი და აფნია.

დღევანდელი ვარძია, კლდეში გამოქვაბული მო-
ნასტერი, ეს დიდებული ნაშთი დიდებულის წარსული-
სა, მინგრეულ-მონგრეულია, გავერანებული, პატივსა და
დიდებას აყრილი, გვირგვინ-ახდილი და კერა-ჩამქრალი.
უპატრონოდ დარჩენილს მონასტერს სტიქიონი უფლობს
და ნულარ გაგიკვირდებათ, თუ მისი სენაკნი ხვლიკითა და
ლამურათა ბინად გადაქცეულა.

სიტყვით ვერ ვიტყვი იმ გულის სიმწვავეს, რომე-
ლიც ჩემს სულიერს არსებას მოედო, ოდეს ვიხილე ეს
შეუბრალებელი გავერანება და გაოხრება-გატიალება.
უნებურად, ოცნება-ფანტაზიამ გამიტაცა, ბურბუშელასა-
ვით დამტაკა ხელი და თავის დაუსრულებელ სამეფოში
ამომყოფინა თავი. ხილვა ვარძიისა, მისი შესწავლა სრუ-
ლიადაც აღარ მეპიტნავებოდა, ფასი და გემო დაუკარგა
დროებით მის ნანგრევებს, გონება ბურუსში გაეხვია,
ხოლო ოცნება ცეცხლივით აპრიალდა. ნუ თუ ეს მინგ-
რეულ-მონგრეული ვარძია სიმბოლოა დღევანდელის სა-
ქართველოსი? „ყაჩაღობა“ ხომ დღესაც არ შეწყვეტი-
ლა? გულისა და სულის ამომგლეჯი ყაჩაღი უფრო სას-
ტიკი და საშიში არ არის, ვიდრე თოფ-იარაღიანი ფი-
რალი? ვინც მახვილით პარპაშებს, მახვილივე დალუპავს.
სულისა და გულის „ნადირს“ რილათი უნდა შეხვდე!
ამის უებარი წამალიც არის. ესაა ხასიათის სიმტკიცე,
სიკაჟე სულისა, გარჯა-მომჭირნეობა და თვით ცნობიე-
რობა. ვაი რომ ვკოჭლობთ და გვაკლია ეს თვისებანი,
თორემ, იცოცხლეთ, ბუხსაც ვერავინ აგვიფრენდა.

კლდის მესამე სართულში სახელმწიფო საბჭოს დარ-
ბაზია, სიგრძით თორმეტი არშინი. ეხლა ამ დარბაზს

დივანხანას ეძახიან. შიგა სდგას სამეფო ქვის ტახტი, დარბაისელთა და მსაჯულთა საჯდომნი, რასაკვირველია, ქვა-კლდისავე, სხვა-და-სხვა ადგილს ამოჭრილია თახჩები, ზოგი ხატების დასასვენებლად, ზოგი კანონთა დასალაგებელია. იქვე ცალკე პატარა ოთახია გადაწყვეტილ საქმეთა და სიგელ-გუჯართა დასაცველად, ანუ ეხლანდელი არქივი...

დივანხანის თავზე ცალკე ოთახია, სიგრძით 9 არშინი, სიგანით 6. ზეპირ-გადმოცემით თამარ-მეფის საწოლი და მოსასვენებელი ოთახი ყოფილა. საკუჭნაო და სალოგინე ცალკეა, სადარაჯო ოთახი კიდევ ცალკე. ნეტა რა ხელმა და მარჯვენამ გამოჰკვეთა ეს აუარებელი ოთახ-სენაკნი?

დარბაზი მტკვარს თავზე დასცქერის. ამ სიმაღლიდან მჩქეფარე, მაგრამ „უიღბლო“. მტკვარი პატარა მდინარედ მოსჩანს. მისი შუილი, ძირს ძლიერი, ხოლო ზევით დანახებული და მუსიკალური, დილაობით და ღამდამობით, როცა ბუნება დაწყნარებულია, დარბაზს სწვდება და სიამოვნებას ჰფენს „სენაკთა სამეფოს“. სწორედ ნეტარებაა ამ დარბაზიდან აღმოსავლეთისკენ ცქერა, ფანტაზიის შემწეობით თამარის მეფობის ხილვა, წარმოდგენა და გათვალისწინება ამ საკვირველის დედაკაცის ძლევა-მოსილებისა.

უნებურად, იმავე ცხოველ ფანტაზიის დახმარებით, მინგრეულ-მონგრეული, მტვრითა და ნაგვით სავსე დარბაზი, ანუ დივანხანა გავამშვენიერე, მოვრთე, მოვკაზმე თამარის შესაფერად, სამეფო ტახტზე დავაბძანე თვით „ბრწყინვალე“ მეფე, მდივანთა ადგილებზე ჩავამწყრივე თამარის დროის დარბაისელები: სასულიერო, საერო და სამხედრო მოღვაწენი და გავმართე ბჭობა, თამარის თავ-

მჯდომარეობით. გონების თვალთ სულ ადვილად წარმოვიდგინე ყველა ის დიდებული საქმენი, რაც ამ თობას ქსელით გაბლანდულს დარბაზში გაირკვა და გადასწყდა. ხომ ბავშვობაა ამის თქმა, მაგრამ მაპატივეთ. დამენანა, სწორედ გული მეტკინა, რომ მეც მონაწილეობა არ მიმიღია მაშინდელის სახელმწიფო საბჭოს საქმიანობაში, რათა სავსებით, სრულის მოქალაქობრივის უფლება-მოსილებით ერთი წუთი მაინც მეცხოვრა, ერთი წუთი მაინც გულ-მკერდს ლაღად ამოესუნთქა. მაგრამ მონობაში დაბადებული და აღზრდილი, მორჩილებას და დატუქსვას მიჩვეული, დაკნინებულის თაობის შვილი, იმ თაობისა, რომელსაც „სამშობლოდ“ ის სოფელი მიაჩნია, სადაც თვითონ დაბადებულა და რომელსაც „იმერი და ამერი“ სხვა ტომის და ერის კაცად მიაჩნია, ღირსი კი ვარ უმაღლესი სამოქალაქო ბედნიერებისა? გული გაგვიტყდა, სამშობლოსთვის თავ-დადებაზე ფიქრსა და ზრუნვას გადავეჩვიეთ. ჩემი თუ არა გჯერათ, აბა, მოისმინეთ, რასა სთხოვს მხცოვანი პოეტი აკაკი განსვენებულის პეტრე უმიკაშვილის სულსა: შეგვავედრე ზეცასო,

„რომ ჩაგვბეროს მაღლით ძალი
ჩვენ აქ, დღეს გულ-გატეხილებს,
და გვასწავლოს სამშობლოსთვის
თავ-დადება შვილი-შვილებს“.

კარგად ვიცი, რომ მოქალაქობრივი ბედნიერება ციდან ჩამოყრილი მანანა არ გახლავთ. დიდი შრომა და გარჯაა საჭირო მის საშოვნელად. ნატვრით და ოცნებით ვერას გავხდებით, ფონს ვერ გავალთ. მაგონდება თავადი ბისმარკი, ეს რკინის კაცი, მისი ფოლადივით მგარი, მკაცრი და თან გესლიანი, შხამიანი სიტყვა, რომ-

ლითაც ბერლინის კონგრესზედ მიჰმართა ერთს სამშობლოს აღმადგენელს სასულიერო წოდების მოღვაწეს. ითაკილა „მოღვაწემ“ შხამიანი, მაგრამ მართალი სიტყვა, გაებუტა ბისმარკს და მეორე დღეს სადილად არ ეწვია, მაგრამ რაო? ბუტიაობით რომ „ჩატეხილი ხიდი“ კეთდებოდეს, ან „დანგრეული ოჯახი“ შენდებოდეს, შენი მტერი, დღევანდელი მაკედონია „ბუტიაებით“ გაივსებოდა და მაშინ იქ კაცს აღარ გაეველებოდა.

VI

გზის მაჩვენებელი და ხელმძღვანელია საჭირო, თორემ, თუ ის არა გვყავს, ვერას გახდები, სწორედ დაიბნევი ამ აუარებელს გამოქვაბულს სენაკებში. მღვიმესენაკნი რამდენსამე სართულადაა გამოქვაბული. ერთ სართულიდან მეორეში ასვლა ადვილი არაა, და ცოტა იყოს, სახიფათოა, რადგან ალაგ-ალაგ ქვის კიბენი გახეხილია, ჩარეცხილა და დამტვრეულა. ღმერთმა უშველოს დროებით ვარძიაში მყოფს, ერთს ქართველს ყმაწვილს! იმან გამიწია წინამძღოლობა და ყველაფერი მაჩვენა. დათვლით ვერ დავთვალე, რამდენი სენაკია, ზოგი ამბობს ათასზე მეტიაო, ზოგი ნაკლებს ამბობს. სიგძე გამოქვაბულ მონასტრისა თითქმის ერთი ვერსი იქნება.

გზის მაჩვენებელი წინ გამიძღვა და მიმიწვია – მომეყო. დალოცვილი ისე დახტოდა, თითქოს ქურციკი იყოსო. ფეხებზე მესტის მსგავსი ნაზი ტყავი ჰქონდა აკრული. მე კი... საცოდავი ვიყავ. ვერანა და მუდრეგი საგზაო წაღებს რომ ეტყვიან, ის მეცვა. სიცხე-პაპანაქებისაგან ისე გაიფშკა, როგორც ურიის მკვდარი. მოდი და მიჰყე ამ ფეხსაცმელით სიცოცხლით სავსე ჭაბუკს!

წინამძღოლი ერთს ციცაბო კლდეს მიადგა და გაჩერდა. შემომხედა, მობმანდიო და ზემოდ აცოცდა. შიშით კინამ გული გამისკდა. ციცაბო კლდეზე საფეხურებისა მეხუთედი აღარა სჩანდა. რაღაც წვნიკი ხარიხა გაედოთ და ამ ხარიხის შემწეობით უნდა ავსულიყავით თამარ მეფის სარდაფში. რას ვიზამდი. მივყე წინამძღოლს, მაგრამ ვაი ამ მიყოლას! სარდაფი სავსეა ჩაკირულ დიდ თუ პატარა ქვევრებით.

ღმერთო, ეს რა ძალაა, რა ცხოველი სიძლიერეა, რომ ხუთ სართულად კლდე დახვრიტო, ათასამდე საცხოვრებელი ოთახი, დიდი და პატარა, გამოჰკვეთო, რამდენიმე დიდი და პატარა ეკლესია გამოჰქვაბო წერაქვით და მაინც არ იკმარო, არ შედრკე! ქვევრების ჩასაყრელად ხელახლა გაუპიათ ცივი გული კლდისა!..

სენაკებს რომ მოვრჩით, ეკლესიები მოვიხილეთ. მღვთის მშობლის ეკლესიის გარდა, დანარჩენები, თაბორისა, მაგალითად, სიგძით შვიდი არშინია. სიგანით ოთხი. ეკლესიათა კედლები ბევრგან წაბღალულია რუსულ-ქართულ-სომხურ წარწერებით. ჩავუკვირდი რუსულ-ქართულ წარწერებს და გავოცდი. ბევრ ჩემ ნაცნობის სახელი და გვარი ამოვიკითხე და შემრცხვა მათ მაგიერ. ყველაზედ დიდად მაშინ გავოცდი, როცა ვიპოვნე აწ განსვენებულის თავ. თარხნიშვილის სახელი და გვარი. სწორედ ღვთის წყრომაა და უბედურება ჩვენს თავსა! ალბად, მართალი უთქვამს ცნობილს მოღვაწეს ქ. გორში: ქართველები ისე ავზნიანი და უბედურები იყვნენ ძველადვე, რომ ღვთის მშობელმა ხელი აიღო და აღარ მობრძანდა ქრისტიანობის საქადაგებლად, თუმცა ეს ქვეყანა ჰხვდა წილადაო.

განსვენებული თ – შვილი განვითარებული, შესმე-

ნილი კაცი იყო, ყველას საყვარელი, რიგიანი და საპატიო თანამდებობის პატრონი და ნუ თუ არ ეყურებოდა, რომ შეთითხვნა, შებღალვა წმიდა კედლისა, წმიდა სახლისა, სადაც თამარ მეფე საათობით იდგა, ლოცულობდა წმიდის გულით და ავედრებდა ღმერთს თვის ერსა, უდიდესი დანაშაულია სამშობლოს წინაშე?! ნუ თუ არ ესმოდა რომ დიდებულის წარსულის ნაშთს მუხლ-მოდრეკით და მოწიწებით უნდა ვუმზერდეთ? არ მესმის რა მარჯვენამ უნდა აილოს ნახშირი და გაგლისოს წმიდა ნაშთი თვისის გვართა და სახელით, რომელიც არავისათვის არაა საინტერესო, მეგობართა და მახლობელ ნათესავთა გარდა. ვიღაც ნინო აგულოვისა და ს. ყიუმჩიბაშოვი რაღა გავამტყუნო, როდესაც შესმენა თ. გ. თ – შვილს არა ჰქონია. დიდად მეწყინა და ხმა მაღლა ცუდად მოვიხსენიე განსვენებული და ის წყეული გარემოება, რომელიც ასე გვამახინჯებს ეროვნულად. სიცოცხლეში კი სიამტკბილობისა და სიყვარულის მეტი არა გვეთქმოდა-რა მე და განსვენებულს. ვარძიის ნანგრევებზე გავიცანით ერთმანერთი და აქ გავსწორდით, მაგრამ ვაი და ვუი ამ გასწორებას. ვისთვისაა საჭირო?..

ბევრჯელ მითქვამს და კიდევ მოგახსენებთ, დიდი უბედურობაა, რომ ეროვნულს აღზრდასა ვართ მოკლებული. თ-დი გ. თ – შვილი რომ სხვაფრივ ყოფილიყო აღზრდილი, ეროვნულს მკრეხელობას არ მოიქმედებდა და სხვასაც ნებას არ მისცემდა წაეხილწნათ ვარძიის კედლები.

სხვები ჩვენსავით არ იქცევიან, განათლებულს ევროპელებს თავი დავანებოთ, ამათ საოცრად იციან თავიანთ მოჭირნახულებთა სიყვარული და პატივისცემა. გვეყვანან ისეთი მეზობლებიც, რომელნიც თითქმის უმი-

ზეზოდ განგაშსა სცემენ ხოლმე და რწყილს აქლემად აქცევენ. ამათაც თავი დავანებოთ, ღმერთმა საბედნიეროთ მოახმაროსთ თავიანთი საქონელი. მაგალითად ავიღოთ პატარა ფინლანდია. ისტორიაში ამ ერის ღვაწლი არა გამიგონია-რა და ვგონებ ვერაფრით მოიწონებენ თავსა. რიგიანი თითქმის დამოუკიდებელი არსებობა, ისიც ნაწყალობევი, სულ რაღაც ოთხმოციოდე წელიწადი ჰქონდა წარსულს საუკუნეში. ბუნება ამ პატარა ქვეყნის მკაცრია და მწირი, მაგრამ დაღვრემილმა ფინმა, ეროვნულ დაწესებულებათა წყალობით, ბევრი რამ გაიჩინა და, სხვათა შორის, ეროვნული პოეზიაც დაჰბადა. ფინებს ჰყავდათ პოეტი რუნებერგი. პოეტმა დიდი სახელი გაითქვა სამშობლოში, გარედ კი აგრე რიგად თვალსაჩენი არ გახლავთ. ხომ ასეა, მაგრამ ის სახლი, სადაც პოეტი სცხოვრობდა და გარდაიცვალა – ქ. ბორგო, სათაყვანებელი გახდა ერისათვის. მთავრობამ შეისყიდა ეს სახლი (რუნებერგის სიცოცხლის დროს ფინლანდიის სენატი შეზღუდული არ იყო), ყველაფერი ისე დასტოვა, როგორც პოეტის სიცოცხლის დროს იყო. დღეს თურმე ბორგოს სახლი ფინნების საეროვნო სამლოცველოდ გარდაქცეულა და თვითოეული ფინი მოვალეობად სთვლის, ისე არ მოკვდეს, რომ რუნებერგის სახლი არა ჰნახოს.

ჩვენ, ქართველებს უფალმა არ მოგვცა ეს შნო და უნარი.

ჩემის აზრით, რუნებერგის პოეზია ვერანაირად ვერ შეედრება აი თუნდ ვაჟა-ფშაველას პოეზიას. სიღარიბით ტანჯულს პოეტს ისეთი მარგალიტები მოეპოვება სალაროში, რომ რუნებერგი კი არა, ბევრი, მეგობართა შემ-

წეობით გაბერილი და სახელ-მორჭმული პოეტი, იძულებული უნდა გაჰხდეს ქედი მოიხაროს მის წინაშე, მაგრამ სადაა პატრონი, სადაა გამკითხავი! რუნებერგს ჰყავდა ისეთი მეგობარი, როგორიცაა ი. გროტი. სახელოვანმა მეცნიერმა რუნებერგის ბევრი ლექსი სთარგმნა რუსულად და ამით სახელი მოუპოვა სამშობლოს გარედ. ჩვენს პოეტებს კი ჩვენ, ქართველები, ვყევართ მეგობარ-მოჭირნახულეთ! ერთხელ ხომ სამსალა ვასვით ვაჟა-ფშაველას, დღეს პოეტი სიმშვილით იღევა. აი როგორ დადილინებს ვაჟა-ფშაველა ქართულ რედაქციას:

„მომეცით ფული,
გაწყალდა გული.
თვე არის სრული
ამოდის სული,
რაც რედაქციას
გარშემო უვლი...
რადა, რისთვისა?
– ავიღო ფული“.

ნურც რედაქციას დავემდურებით. რედაქცია, მოგეხსენებათ, ზარაფხანა არ გახლავთ, თუ არა შემოუარა, თანამშრომელს რას მისცემს? ჩვენი მკითხველი ისე გაურბის ქართულ მწერლობას, როგორც ურია ღორის ხორცს. ან კი ვინ გაამტყუნებს!.. სიბრძნით და ნიჭით სავსე „ტიფლიცკი ლისტოკს“ ვილა წაიკითხავს მერე?

მოკლედ ე. გ. ვეიდენბაუმი ასე მოიხსენიებს ვარძიას:

„მტკვრის ღრმა ხეობაში, რომელსაც აქ ხერთვისისა ეწოდება, მდებარეობს ოდესმე საქართველოში სახელოვანი მონასტერი ვარძია. კლდეში გამოქვაბულია რამდენიმე ეკლესია, მრავალი სენაკი და სხვა შენობანი. ამ-

ბოზენ, დიდად უყვარდა აქ დროს გატარება თამარ-მეფესაო, რომელმაც გაადიდა და გააფართოვა მღვიმე-ქალაქი და ააშენა ეკლესია მღვთის მშობლის სახელზედ. ამ ეკლესიის კედლებზედ ფერადი საღებავით დახატულია სურათი სახელოვანის დედოფლისა. პირველად როდის აშენდა, ან რა დროს გავერანდა, არ ვიცითო“.

მღვთის მშობლის ეკლესიაში დღესაცაა წირვა-ლოცვა და მღვთის მსახურება ქართულად. ჩრდილოეთის კედელზე დახატულია თამარ მეფის სურათი უშველებელ საყურეებით. სურათი ისეთივეა, როგორც ბეთანიის მონასტერში, მაგრამ აქ უკეთაა შენახული. განახლების შემდეგ ბეთანიის მონასტერი აღარ მინახავს, ეგებ იქაც გაასუფთავეს სურათი.

მღვთის მშობლის ეკლესიას ბევრგან ამჩნევია ნატყვიარი. ქურთები თურმე ნიშანში იღებდნენ კედლებზე და თაღში დახატულს წმინდანების სურათს და თოფის ტყვიით ხვრეტდნენ. ის ველურნი, ან ახალციხის ბიჭბუჭები, რომელთაც თვალები დასჩიჩქნეს საფარაში ათაბეგთ ბექასა და აღბუღას, როგორ გავამტყუნო, როდესაც ჩვენ თვითონ, განათლებულნი ქართველნი, უარესსა ვკადრულობთ.

მოღუშული, პირ-უდიმარი, სევდა-მოწოლილი, მკაცრ-ბუნებასთან ბრძოლით გამწარებული, თითქმის დაბალ მოდგმის ჩამომავალი ფინი ქ. ბორგოში დაიარება ეროვნულ პოეტის ნადგომ სახლის სანახავად, რათა დასტკბეს განსვენებულის რუნებერგის ნივთების ცქერით, ამ ხილვით გამოწვეულ მოგონებით, ჩვენ კი იმას ვკისრულობთ, რასაც ქურთნი სჩადიან უგუნურობითა და ველურობით. ეს კიდევ რაა?! ვის ეკადრება ფინი რუნებერგი და ან რა სახსენებელია შოთა რუსთველთან?

მაგრამ რუნებერგს მრავალი ძეგლი აუგეს თოვლ-ყინულიან ფინლიანდიაში და შოთას სამშობლო სოფელი კი ჭუჭყიან და მურდალ ქურთთა სადგურად და ბინად გავხადეთ. დღევანდელს საქართველოს ქურდ-ბაცაცასავით შემოეპარა ველურობა და ბარბაროსობა, შთანთქა ძველი კულტურა და მისი ნაშთნი და თამამად პარკაშებს.

დიდ ეკლესიის ჩრდილოეთის კედლიდან ზემოდ კლდეში მიდის გრძელი ხვრელი. 81 საფეხური დავთვალე. საფეხურები კარგადაა შენახული, მაგრამ ჩემს წინამძღოლს რომ მივდეგდი, სულს ძლივს ვიბრუნებდი. ტანში უნებურად ჟრუანტელი მივლიდა. ღამურეები ზედ სახეზედ მასკდებოდნენ და იმათი ცივი ფრთების შეხება და ხახუნი ცივ ოფლს მასხავდა. ხვრელში საშიშო არა მომელოდა-რა, მაგრამ მაინც უხერხულად ვგრძნობდი თავსა. ერთი რომ იგრიალოს, მოზღვავდეს ეს უზარმაზარი კლდე, ხომ მორჩა და გათავდა ყველაფერი და გამოეთხოვე წუთი-სოფელს!

ხვრელი რომ გავლიეთ, გავედით შედარებით ფართო მოედანზე. მტკვარი უფრო პატარად მეჩვენა, მაგრამ თერგივით მაინც სჩქეფდა და ცოცხლობდა. მოედნიდან იწყება ბერთა სენაკები, ვგონებ, მეოთხე სართულისა. ვარძია მარტო მონასტრად არა ყოფილა. ციხე-ქალაქადაც ითვლებოდა. დიუბუას სიტყვით. გამოქვაბული სენაკები ზოგი საჯინიბო ყოფილა, ზოგი საცხოვრებელი და მაღაზია და ზოგიც დუქანი.

მოგეხსენებათ, რომ მონგოლებმა და ყიზილბაშებმა დაამხეს საქართველო და ტურტლიანის ხელით შეებლეს სული და გული ამ პატარა ერისა. მას აქეთ ქვეყანამ ველარ იხეირა და ცოცხლობს წელკავიანივით. მათ სიბილწესა და სიმურდლეს ვერც ვარძია გადარჩა.

მეთუთხმეტე საუკუნეში მონგოლებმა ააოხრეს ეს შესანიშნავი გამოქვაბული ციხე-ქალაქი, მეთექვსმეტე საუკუნეში ყიზილბაშები სწვევიან ვარძიას სტუმრადა და ყიზილბაშურადაც მოჰქცევია. მუსულმანთა მწერალი ისკანდერ მუნჯი ასე მოგვითხრობს ვარძიის აკლების ამბავს: „1551 წ. შაჰ-თამაზი შეესია საქართველოს. ერი გაიხიზნა მთებში, კეთილშობილნი ჩაიკეტნენ ციხე-სიმაგრეებში. რამდენიმე თავადი გაიხიზნა დარნარის მიუდგომელს ადგილს, ან დერმარ-ქილისაში (მღვთის მშობლის ეკლესია). შაჰ-თამაზის სარდალმა ზიად-ოღლიმ დაიჭირა მღვთის მშობლის ეკლესია, მამა-კაცნი ამოსწყვიტა და დედა-კაცი და ბავშვები ტყვედ გაირეკა, სიმდიდრე და ძვირფასი ნივთები მშვენიერის ეკლესიისა სულ გაზიდა. ეკლესია წარმოადგენდა, ამბობს ისკანდერ მუნჯი, ადამიანის ხელის საოცარს და საკვირველს ნაწარმოებსაო.. (დეკ. ღამბაშიძის წიგნაკიდანაა ამოღებული მუნჯის სიტყვები).

დიდხანს არ გაუვლია ვარძიის გაძარცვის შემდეგ და მესხეთს ოსმალეთი შემოესია (1625 წ.). ოსმალთა მესხეთს მუსრს ავლებდა და ვარძიის განახლება-განსპეტაკებისთვის არ იფიქრებდა. 1828 წელს პასკევიჩმა მესხეთის ნაწილი ოსმალეთს წაართვა და ვარძიაც საქრისტიანოს დაუბრუნდა, მაგრამ რადგან პატრონი და გულშემატკივარი არავინ გამოსჩენია, ქურთებმაც თავისებურად გამოიყენეს თამარ მეფის საყვარელი მონასტერი. უამინდობის დროს საქონელს აბინავებდნენ ვარძიის გამოქვაბულ სენაკსა და ეკლესიებში და გულის გადასაყოლიებლად წმინდანებს ტყვიით უხვრეტავდნენ თვალებს.

ტანჯულს საქართველოს ასე მუხთლობს ბედი დაწყობდა დაბადებიდან. არც გარეული, ვინც უნდა იყოს იგი,

ბიზანტიელია თუ რომელი, სპარსია, მონგოლია, თუ თურქი, არაბია, თუ სომეხი, და არც შინაური მეცადინეობას არ აკლებენ, რომ შემუსრონ ბედ-შავი ქვეყანა და წაბილწონ მისი სიწმინდენი. არა, მათის გულის გასასივებლად, ისიც კი უნდა ითქვას, ღვთის წინაშე, რომ ვერ მოახერხეს საბოლოოდ გათელვა საქართველოსი. მოყვარეთა სანუგეშოდ ვიტყვით, რომ ეგები მალე სიცოცხლის ნაპერწკალი გაჩაღებულ ცეცხლად გადაიქცეს.

VII

ვარძიის ნატამალს გუშაგობას და პატრონობას უწევს არქიმანდრიტი მამა სიმონი, ერობაში თავადი წულუკიძე. დღეს ქართველობას ბერობა თითქმის აღარა გვყავს. იგი წარსულს რეჟიმს სამუდამოდ თან გაჰყოლია.

მამა სიმონი ახოვანი ტანისაა. ღმობიერის სახისა, ძალზედ მოხუცი, მაგრამ მხნე და სიცოცხლით სავსე. ეტყობა, დიდად უყვარს ვარძია. აქ შიმშილს ამჯობინებს სხვაგან განცხრომა-ფუფუნებას. მამა სიმონი ძველის ტიპის ბერია, რუსული სწავლა-განათლება არ მიუღია, საუბარი სასოებითი და ქართული მარილიანი აქვს.

არქიმანდრიტს ორი მორჩილი ჰყავს, ვგონებ ერთი იმერია და მეორე – ამერი. ერთი პატარა ბიჭიკაა, ასე 12—13 წლისა, (ცოცხალი როგორც ჩიტი და მარდი როგორც ნიბლია. მამა არქიმანდრიტს ხელზე ემსახურება, ჩაის უკეთებს, სუფრას უშლის და ქვეშაგებს უმზადებს. ბავშვი იმერეთიდანაა ჩამოყვანილი. მისი წკრიალა ხმა ზარივით გაისმის ამ მინგრეულ-მონგრეულ მღვიმეთა შორის. მარტოდენ ეს ბაღლია სიცოცხლის წარმომადგენელი და გამომსახველი. დიდხანს გასძლებს თუ არა

ეს მალხაზი ქოჩორა ჩიტი სიცოცხლეს მოკლებულ სავანეში, ძნელი გამოსაცნობია.

არავითარი საღსარი ცხოვრებისა მამა სიმონს კრებულით არა აქვს. დღესაც არ ვიცი, რითი საზრდოობს დიდებულისა და სახელოვანის ვარძიის გუშაგი. ქონება არავითარი, არც მოძრავი, არც უძრავი. კრებულს ჰყავს ერთად ერთი სახედარი ფქვილისა და შეშის საზიდავად. ჰყოლიათ ერთი ცხენიცა და, რადგან ვერ გამოუკვებიათ, გაუბარებიათ.

ცოტაოდენი შეწირულობა მოუგროვებია მამა სიმონს და განუზრახავს წისქვილი დაებრუნებინა მტკვარზე. სამი ქვა კიდევ მოეტანა ქუთაისიდგან, რუ გაეთხარა დიდის წვალეებითა და ტანჯვით, მაგრამ წისქვილი ჩემს იქ ყოფნის დროს წესიერად ვერ მუშაობდა, წყალი ღონივრად ვერ სცემდა და წისქვილს უგემურად გაჰქონდა ღრიტინი. მამასადამე, ეს განზრახული წყარო საზრდოს შოვნისა ჯერ-ჯერობით დაშრეტილია.

ვარძიას ძველად, რალა თქმა უნდა, დიდი მამული ექნებოდა. დღეს შიშველ-ტიტველია ვითარცა ხე ცივს და ყინულიან ზამთარსა. ჟურნალ „მოგზაურში“, ნომრები: VI და VII, 1901 წ., კაბადონი 536, აი რასა ვკითხულობთ: „ვინმე მესხი გვარამაძე ვარძიის შესახებ შემდეგსა სწერს: კარწახი (ახლა სომხები სცხოვრობენ), ზედა-ვარძია და ამათი მოყოლება მტკვრის გაღმა-გამოღმა მხარი, სულ ვარძიის შეწირულობა ყოფილა, ვენახებით, ბოსტნეებით და ბაღჩეებით; მეფის სამსაჯულოსთან სამწირველო ტრაპეზზედ ყოფილა წარწერილი მხედრულად, მაგრამ მტრებს ამოუმტვრევიათ, რამდენიმე სტრიქონი ნაწყვეტ-ნაწყვეტი კიდევ ეტყობა. ამის გუჯარიც ყოფილა. ეს გუჯარიც ინახებოდა პატარა თო-

ნელ თევდორე მღვდლის მანველიძის სახლში; ადრე კოთელიის მღვდლად ყოფილა. **1846** წელს მღვდლის შვილმა სვიმონ მანველიძემ გოგაშნელებს (სოფელი გოგაშენი მდებარეობს ვარძიის პირის-პირ, მტკვრის მაღალ კიდეზედ) გარდასცა ეს გუჯარი. სამაგიეროდ ბედაური ცხენი აჩუქეს გოგაშნელებმა, ხოლო სიგელი ბლალოჩინს გ. გამრეკელს მიაართვეს სიხარულითა. ერთს ხანს მიწერ-მოწერა გაიმართა, მაგრამ მალე ჩაყრუვდა საქმე. ბლალოჩინი გამოიცვალა და საქმე საბლალოჩინოში დარჩა, თუ ტფილისის საექსარხოზოს არქივში, აღარა ისმის-რა. ამბობენ, სომხების კარაპეტ ეპისკოპოსს შეუსყიდა იგი 18,000 მანეთად. ვისგან შეუსყიდა, ეგ კი არ არის ცხადი“.

სიტყვა-სიტყვით ამოვწერეთ „მოგზაურიდან“ ვინმე მესხის ნათქვამი. შეიძლება ეს მართალი იყოს, შეიძლება ტყუილიც. ამას კარგი და რიგიანი გამოკვლევა უნდა. ურიგოს არ იზამენ ჩვენის წარსულის მკვლევარნი, კარგად მოჩხრიკონ დაკარგული სიგელი, ან დანამდვილებით შეიტყონ მისი თავგადასავალი.

კარაპეტა ეპისკოპოსი კარგადაა ცნობილი ისტორიაში. პასკევიჩის დროს მისის წინამძღოლობით დიდძალი სომხობა გადმოსახლდა არზრუმიდან და დაბინავდა მესხეთის ვერანა სოფლებში. ორი ქალაქიც: ახალციხე და ახალქალაქი გადმოსულებმა დაიკავეს. კარაპეტა ეპისკოპოსმა საეკლესიო ფულით წმ. მაცხოვრის სახელობაზედ (ეს ეკლესია ახალციხეშია) იყიდა ჯავახეთში სოფლები: კარწახი, სულდა, ყური-დადეში და სხვა გოგდალის სამოვარი მთები. ამ ჟამად ჩამოთვლილ სოფლებსა და მთას შემოაქვს წელიწადში 22,000 მან. კერძოდ

კარწახიდან, სულ ცოტა, შემოვა 5,000 – 6,000 მანეთი. ეხლა ეს მამულები მთავრობის განკარგულებაშია.

ეპისკოპოსმა კარაპეტამ იაფად იყიდა მამულები, სულ რაღაც 2,500 მან. გრამოტები რომ იწერებოდა, სულდელები ახირდნენ, სოფ. სულდის წინანდელი ბატონი ბეგი, ან ალა არა ყოფილა, „მუჟიკი“ იყო ჩვენ-სავითა და ამის გამო სომხის ეკლესიას, როგორც „მუჟიკის“ მემკვიდრეს, ნება არა აქვს თავისუფალი მამული დაიტოვოს და სულ ჩვენ უნდა მოგვეცეს „ნადელში“, რაც სულდის ფარგალშია მოქცეულიო. წინანდელი ბატონი ბეგი რომ ყოფილიყო, კანონით გლეხების ასეთს პრეტენზიას ლაგამს ამოსდებდნენ. სულდელებმა თავისი გაიყვანეს, სენატმა სამართლიანად იცნო მათი ახირება, წინანდელი მფლობელი ბეგად არ აღიარა და ბრძანა: მიეზომოს სულდელებს, თითო სულზე ხუთ-ხუთი დესეტინა სულდის ვერანებიდანაო.

ეს ამბავი იმას გვასწავებს, რომ ვინ იცის, ეგები სულდის ვითომდა მებატონემ სხვისი სამკვიდრო მიჰყიდა ეპისკოპოსს კარაპეტას. სოფ. კარწახი მოსამზღვრეა სულდისა. უკეთუ ამ ეჭვს რაიმე საბუთი აქვს, მაშინ ადვილად მივხვდებით, რომ ჭკვიანი და გონიერი წინამძღოლი გადმოსახლებულ სომხებისა, ეპისკოპოსი კარაპეტი შეეცდებოდა როგორმე ხელში ჩაეგდო კარწახის სიგელი. ფულსაც, რაღა თქმა უნდა, არ დაიშურებდა ამ საქმისათვის. მართალია, სიგელის პოვნას პრაქტიკული მნიშვნელობა არ ექმნება ვარძიის მონასტრისათვის, მაგრამ ჭეშმარიტებისა და სიმართლის აღდგენა ცოტა რამედ არა ღირს. ვარძიის გუშაგი მოხუცი არქიმანდრიტი სიმონი კარწახის საამოდ გაშლილ ველ-მინდვრებს რომ მოავლებს თვალს აგარის მწვერვალებიდან, მელანქო-

ლურად გაიფიქრებს: ასე წარმავალია დიდება ქვეყნისა! გუშინ ეს ველ-მინდორი ვარძიისა იყო და დღეს კი სხვას უჭირავსო. შემდეგ მხურვალე ლოცვითა და მარხულობით დარდს გადიყრის და მიუტევებს, ვითარცა დიდ-ბუნებოვანი ადამიანი, უკეთურს ცოდვასა და შეცდომილებას, სიავესა და სიხარბეს.

რითი საზრდოობს ვარძიის ეხლანდელი კრებული, ძნელი გამოსაცნობია. მონასტრის მიდამო გოხები, სათიბ-სამოვარნი გამიჯვნის დროს ბაიბურთლებმა და ბაგრა-ტუნოვებმა (არზრუმიდან არიან მოსულნი) „კანონიერის წესით“ დაისაკუთრეს. მონასტერს დარჩა მხოლოდ რაღაც 50 – 60 დესეტინა გახრიოკებული კლდეები. ცხვრის გასასეირნებლად თუ ივარგებს ეს კლდეები, სხვაფრივ რა ჰყრია მათში. შემოსავალი ბევრი-ბევრი 30 – 40 მანათი იყოს წელიწადში. კრებულს ეს შემოსავალი ვერ დააპურებს, თუ სული წმიდა არ მოეშველა.

ვარძიას რკინის რგოლივით გარს არტყია მაჰმადიანობა; ნეტა ოსმალონი მაინც იყვნენ, ან ჩვენი აჭარლები, ვინ რას იტყვის კიდევა. უვარგისი წარმომადგენელნი მაჰმადიანობისა: ქურთნი, თარაქამა, მუტრუფნი, ბოშანი გაბნეულან ვარძიის გარშემო. ქართველთა მარტო ოთხი სოფელია: აფნია, გოგაშენი მტკვრის მარჯვნივ, აგარა და ზედათმოგვი – მარცხნივ. ეს სოფლები ერთი მცირენი არიან, ღარიბნი და დაჩაგრულნი, უნიადაგონი და განუვითარებელნი. ამათ რა უნდა გაიმეტონ მონასტრისათვის? მაინც და მაინც ისევ ისინი თუ ჩამოვლენ ათასში ერთხელ ვარძიას, ილოცვენ და შეიძლება ორიოდე აქაური ქადა-ნაზუქი დაუტოვონ კრებულს. (ქართლურ შესანიშნავ ნაზუქს მიჩვეული ვერც კი მიეკარება. აქაურს ერბოთი გაჟღენთილს და ურძეო ნაზუქს).

მორჩილნი ალბად მათხოვრობენ, თეფშით აგროვებენ ხორბალს და ისე თუ იკვებებიან. მთავრობა მონასტერს არაფერს ულუფას არ აძლევს, ალბად შტატ გარეშე თუა დარჩენილი, როგორც სხვა ჩვენი მრავალი ძველად შესანიშნავი მონასტერი.

ამ სიღარიბესა და უილაჯობას რომ ვუცქეროდი, ფიქრმა უნებლიედ შავი ზღვის პირას გადამიტანა. მოკლედ თვალი მოვაღვლე ახალ-ათონის ისტორიას. ჯერ ისევ უკანასკნელ რუს-ოსმალოსთან ომამდინ ძველ ათონიდან მოვიდნენ ბერები და შეუდგნენ მონასტრის აშენებას. ომის დროს ოსმალთ და აფხაზებმა ბერების ნაცოდ-ლარი მიანგრ-მონაგრიეს და ქვა-ქვაზე არ დასტოვეს. დასრულდა ომი. ბერები ისევ მოვიდნენ და უფრო მხნედ შეუდგნენ მოღვაწეობას, მაგრამ რას გახდებოდნენ მარტო მხნეობით, თუ დახმარებაც არ ყოფილიყო. დახმარებაც მთავრობამ აღმოუჩინა. ნამესტნიკად მაშინ ბრძანდებოდა დიდი მთავარი მიხეილ ნიკოლოოზის ძე, რომელიც დიდ მნიშვნელობას აძლევდა რუსთა კოლონიზაციას ამიერ კავკასიაში. ეს საქმე პირველად ნამესტნიკმა თავადმა ვარანცოვმა დაიწყო, მაგრამ სრულიად მოულოდნელად დასრულდა მისი განზრახვა-მეცადინეობა. გადმოსახლებულნი გაქართველდნენ. განსვენებული ვ. ველიჩკო რომ შეუდგა ამ საქმეს ჩვეულებრივის მხნეობით და გაბედულობით, ბევრს ეგონა ამან დაიწყო პირველად ეს საქმეო. არა, დედა აზრი თ. ვარანცოვისაა და დიდის მთავრის მიხეილ ნიკოლოოზის მისა, ხოლო ველიჩკომ მათი შეცდომანი არ გაიმეორა, ესე იგი ღონიერ ჯგუფებად უნდა დაესახლებინათ კოლონისტები, უსათუოდ თან მოყოლილი მღვდელი ჰყოლოდათ, ეკლესია აეგოთ და სამრევლო სკოლა გაემართათ. ახალ-

შენელებს ცოლებიც თან უნდა მოეყვანათ, თორემ თუ ჩვენი თინია-დარეჯნები გაერეოდნენ ახალშენელებში, „საქმე წახთებოდა“, იმერულად რომ ვსთქვათ.

მაგონდება ერთი სასაცილო ამბავი. ხალხის ყრილობას დავესწარი. მოხელეებს ირჩევდნენ, ყურთა-სმენა წაიღეს, ისე ღრიალობდა ხალხი; გიო, გიო გვინდაო. ვინაა ე გიო, ერთი თვალით გვაჩვენეთო, უბრძანეს უფროსებმა. მოიყვანეს.

– ბიჭო, ვინა ხარ?

– გიო, შენი ჭირიმე.

– გვარი?

– მარტინენკო.

სახტად დავრჩი. ჩემ წინ გამოჭიმული იდგა ტიპიური ქართველი ტეტი, შალის ჩოხით, წინდა-ქალამნით.

მართალია, გიო მარტინენკო ჭროლა იყო, მაგრამ განა ცოტაა ჭროლანი ჩვენში? ერთი ჩემი კარგი ნაცნობი ისეთი ჭროლაა, რომ მაგისტანა „ანტიკა“ ჭროლას შიდა რუსეთშიაც ვერ იპოვნია.

დიაღ, იმას მოგახსენებდით, რომ ახალს ათონს უხვად უწყალობეს სახნავ-სათესი, მდინარენი, მთანი და ტყენი; უბოძეს აგრედვე მონოპოლია თევზის ჭერისა შავ ზღვაში დიდ მანძილზე. მკაფიოდ აღარ მახსოვს, რამდენი რა იყო, მამა დეკანოზ ვოსტორგოვის ფელეტონები, გაზეთ „კავკაზში“ დაბეჭდილი, ხელთ არა გვაქვს ამ ჟამად. მლოცველიც დიდძალი ჰყავს ათონს და გაივსო სიმდიდრით.

კარგა ხანია, სიჭაბუკის დრომ, როცა რელიგიური გრძნობა ცხოველია, განვლო, და მას შემდეგ ეკლესია მონასტრებისთვის შესაწირავი არ გამიღია. როგორღაც

შემთხვევა არ გვეძლეოდა. ვარძიის კრებულის სიღარიბე და სილატაკე რომ ვიხილე, გულმა აღარ მომითმინა და ორჯელ, ზედი-ზედ, შესაწირავი მივართვი. ეს საქმე ისე ბუნებრივად, კანონიერად და სამართლიანათ მეჩვენა, რომ ერთს წუთსაც არ მიყოყმანია. ვგონებ უპირველესი მოვალეობაა ყოველის ქართველისა გაიღოს მცირე რამ იმათ შესანახად და საზრდოთ, ვინც ესეთის სიყვარულით, თავგამოდებით და ბედის წინაშე მორჩილებით დღე და ღამ გუშაგობენ დიდებულ თამარის საყვარელ ციხე-ქალაქსა და მონასტერსა. იქ, სადაც ფორთოხალის და ლიმონის ბაღებს ჰმართავენ, ან იხვთა და გედთა საყუდშალაოდ მარმარილოს აუზებს აგებენ, შეიძლება არავითარმა სხვა ემოციამ არ შეგიპყროს, გარდა ესტეტიკურისა. რასაკვირველია, მაშინ საბერო-სამონასტრო შესაწირავს ადგილი აღარ ექნება და შეგიძლიანთ არხეინად დოინჯ-შემოყრილმა ისეირნოთ და, მშვენიერებით დამტკბარმა, თუ გუნებაზე მოხვალთ, კიდეც ილიდინოთ.

მამა სიმონს ჰყვარებია ქართულის კითხვა. ჩემსობას „ივერიას“ მოვკარი თვალი არქიმანდრიტის სენაკში. საწყენია, თუ ფულით იწერდა. საიდან უნდა გაიღონ ერთი თუმანი? კარგს იზამს რედაქცია, თუ უსასყიდლოდ გამოუგზავნის გაზეთს. ნუ დაივიწყებს გაზეთი, რომ ეს სამი-ოთხი ქართველი-ღა დარჩა ძველის საქართველოს წარმომადგენლად ამ გამაჰმადიანებულს და გასომხებულს მხარეს. ვსთხოვ „ცნობის ფურცელსაც“ და „მომამბეს“, ნუ დაიშურებენ ჟურნალსა და გაზეთს ვარძიისათვის, ხოლო ნახატებიანი დამატება საჭირო არაა, ვინაიდან ვარძია იტალია არ არის და მამა სიმონი იმ ბერთა ჯგუფს არ ეკუთვნის, რომელნიც ბოკაჩიოს დროს სცხოვრობდნენ. შიშველა

ქალთა სურათი „დეკამერონობას“ გასწევენ და რა ხელსაყრელია, რომ უდაბნოში ჩვენსავე ხელით შევიტანოთ „ემმაკეულობა“ და „ავი სული“. საჭიროა პური არსობისა და გონების საზრდო და არა სულისა და გულის მაცთუნებელი. ესენი სხვა ჯურის ბერთათვის და ნერვებმოშლილ ინტელიგენციისათვის დაგვილოცნია.

VIII

15 აგვისტოს იცის ვარძიობა, ანუ ჩვენებური მარიამობა. მინდოდა ამ დღეს მონასტრის ნახვა და კიდევ ავისრულე სურვილი. ჯავახეთის მრავალი სოფლები გავიარე და სოფ. გოგაშენს შევისვენე ჩვენებურ ქართლელ მღვდლის მ. გიორგი კარბელაშვილის ოჯახში. გოგაშნიდან ვარძია ისე სჩანს, თითქოს ხელის გულზე გაქვს გადაშლილიო. სულ ბევრი მონასტრამდე სამი ვერსი იყოს სასიარულო, მაგრამ უშველებელი დაღმართია და მისი ჩავლა ცოტა არ იყვეს მალონებდა. ერთხელ რაკი გამოვცადე ს. აგარიდან ვარძიას ჩასვლა, სწორედ მიძნელდებოდა საქმე, თუმცა გამოცდილი მხლებელი, ს. აფნიიდან საპოლიციო დარაჯი, გზას მიადვილებდა, გოგაშნელებს ხომ სიცილად არ ჰყოფნიდათ ჩემი ეჭვი და შიში.

– ბატონო, რა ზორობა თქვენა ბრძანდებით, თუ გაგიჭირდებათ, სულ ხელით ჩაგიყვანთო.

მართლაც, ბილიკი შედარებით აგარისასთან ღვთისნიერი აღმოჩნდა. მაინც მუხლთ მეკეცებოდა და წელი მწყდებოდა. ხშირი ბინდი იყო, მონასტრის აღმართს რომ შევუდექი და დაღლილობისაგან სიარულს ვეღარ ვახერხებდი. არ ვარგივართ ეხლანდელი ინტელიგენტი,

რაკი ევროპელივით მიჩვეული არა ვართ ფეხით სიარულს, ორ ნაბიჯს გადავდგამთ თუ არა, ვაისა და ვუის უნდა მოვყვეთ.

მხლებლისა და თარაქამის დახმარებით, როგორც იყო, მივაღწიე მამა სიმონის სენაკს და კუტივით დავედგე ტახტზე. ეხლაც კარგად მახსოვს მოღიმარე სახე ამ ახოვანის თარაქამისა. შორიდანვე შეატყობ, რომ ბუნების მოუხეშავი შვილია და ნეტა რა ძალამ მოიყვანა ვარძიას ღამის სათევად? ღვინოს ეგ არა სვამს და არაყს, ქრისტე მაგას არ მიაჩნია და ვარძია; მაშ რა იზიდავს?.. უნდა გენახათ, რანაირად გაუბრწყინდა სახე, ნაცნობი ნიკო (ჩემი დარაჯი) რომ დაინახა.

„ხოშ გიალდიო“, მხიარულად მიესალმა და მაგრად ხელი ჩამოართვა. ნიკომ უკმეხად რაღაც წასჩურჩულა ოსმალურად, ალბად ამცნო ჩემი ვინაობა, და თარაქამას მხიარული სახე უცხად შეეცვალა. ნიკოსავე თხოვნით, მეორე ილღიაში მტაცა ხელი და ციმ-ციმ მიმიტანეს არქიმანდრიტის სენაკთან.

ხალხი ბუზივით ირეოდა ღვთის მშობლის ეკლესიის გარშემო მდებარე მცირე მოედანზე. საოცარია, რატომ არავინ იჩეხება აქედან? მოაჯირი რომ ჰქონდეს სამხრეთიდგან, კიდევ ჰო, მაგრამ მოედანი შემოუზღუდავია, უბრალო ხარიხაც არა აქვს შემოვლებული და მაინც უბედურება არა მომხდარა-რა მარიამობას.

სიბნელის გამო ვერ ვარჩევდი სენაკის ფანჯრიდან, რა ეროვნების ხალხი ირეოდა ეკლესიის წინ. ყველაზედ წინ ამის გამოცნობა მაინტერესებდა. ნუ თუ შორიდან ქართველობა დაიდრა ვარძიის თაყვანის საცემლად და თან დროს გასატარებლად? მაგრამ არა, შემდეგ გამოირკვა რომ ყველაზე ნაკლებ ჯავახეთის ქართველობა

იყო, უფრო კი ქურთები, თარაქამა, სომხობა, მაჰმადიანობა, ბერძნები და სხვა. ასე გასინჯეთ, ერთი ახალციხელი ებრაელიც კი ვნახე მეორე დღეს.

მამა სვიმონი სენაკში არ გახლდა, ეკლესიაში ხალხს ამწყალოებდა. ეხმარებოდნენ გოგაშნელი მოძღვარი გ. კარბელაშვილი და საროელი ს. უსტიაშვილი (კახელია), სოფელ საროდან (20 ვერსია) შვილით ფეხით მოსული. როგორღაც ვკითხე მამა სოლომონს, რა გაჭირვება გადაგა, რომ ამ სიცხე-პაპანაქებაში ფეხით წამოსულხარ-მეთქი. წმ. დავით გარეჯელის უდაბნოში აღვიზარდე, იქ ვისწავლე ღვთის-მსახურობა და გალობა და ვერ გავბედე ეტლით, ან ცხენით ვარძიას მოსვლაო. დღევანდელი „განათლებული“ კურსოვნიკები, „გაწაფულნი“ ხრიკებით აფერადებულ ბლაჯვნაში, თქმა არ უნდა, ამ გვარ პასუხს არ გვადირსებენ. ვერც მოიცლიან ღვთის წინაშე, შემოსავლიან „პრიხოდების“ ძებნას უნდება მათი დრო და ენერგია.

მამა სოლომონი წინადაც მენახა. ს. ტოლოშს ხალხი იყო დასაფიცებელი. ფიცის ქაღალდი დავიწყებოდათ, როგორც იყო, მოკლედ და უთავბოლოდ გარდასცეს შინაარსი ფიცისა მ. სოლომონს. სწორედ დასტკბებოდათ, რომ გენახათ, რა ღრმა და წმინდა ქართულით დააფიცა მ. სოლომონმა ხალხი. ახალ სკოლის „კურსმა“ ჯერ შებღალა და შემდეგ ცივ სამარეში ჩაჰფლა ღრმა და სასოებითანი ქართული.

არქიმანდრიტის სენაკში ვიგრძენ სულის „ობლობა“. ნაცნობი ინტელიგენტი, ან ისე ცოტათი მაინც განათლებული ჩემიანი არავინ იყო, რომ საუბრით წარსულსა და აწმყოზე გული გადაგვეყოლებია. სენაკში ბლომად შეიკრიბნენ ფალავანდიშვილები (ფრონელები

არ გეგონოთ), მაგრამ რა? ამათ ქართული არ იციან, მე კიდეც ოსმალური. გულზე მოწოლილ ბოღმა-დარდს მხოლოდ სამშობლო ენით იტყვი, უცხო ენა არ უხდება.

საუბარი რომ გაჩაღდეს, საჭირო ისიცაა, რომ მომუსაიფეს შენსავით შენი დარდი გულს უსერავდეს და უღარავდეს. თუ შენი დარდი და ჭირი, ან აღფრთოვანება და ტრფიალი მომუსაიფეს არაფრად მიაჩნია, საუბარი „სალონურ“ უსულ-გულო ყბედობად გარდაიქცევა. ასეთს მუსაიფს ისევ ისა სჯობია, იგი დარდი გულის სიღრმეში ჩაიკლა.

მეც სწორედ ასე მოვიქეცი. ფალავანდიშვილებში ერთი ახალგაზდა ბეგი ერია, ხარკოვის უნივერსიტეტის საექიმო ფაკულტეტის სტუდენტი. გავაბით უაზრო წყალ-წყალა ლაპარაკი, სწორედ ისეთი, როგორც აი ჩვენმა „ინსტიტუტებმა“ იციან ავსა და კარგს ტაროსზე. ყბებსა და ტუჩებს ვაცმაცუნებდით, მაგრამ, ვგონებ, ერთმანეთისა არა გვესმოდა-რა. მე სულ იმას ვფიქრობდი: უცნაური ყოფილხარ, ჩვენო ბედო. ვინ იცის, ამ ყმაწვილის რამდენმა წინაპარმა რაოდენი სისხლი დაანთხია, რაოდენი ტანჯვა-ვაება გამოიარა ვარძიისა და საქართველოს საბედნიეროდ! დღეს კი აგერ ეს სასიამოვნო სახის ჭაბუკი (ჯავახეთის ფალავანდიშვილები ახოვანი უზარმაზარი ტანისანი არიან), უმაღლესი სწავლა-განათლებლით შემოსილი, სდგას ჩემ წინ, მიყურებს პატივისცემით, თითქმის მოკრძალებით, რადგან ბედმა და შემთხვევამ მცირედად ცხოვრების ზედა პირზე შემასკუპა, მაგრამ ჩემი დარდი არ ესმის, გულმწვავი სიტყვა ვერ უთქვამს და ჩემგანაც მარილიანი, მხნე და გულის მისაწვდომი პასუხი ვერ მიუღია. ვართ ისე თითქოს ახლო, მაგრამ ისე და-

შორებულნი, რომ ერთმანეთისათვის სიტყვა ვერ მიგვიწვდენია. ვხედავ, რომ მისი აზრი თავს ევლება ბაქოში თალიევის მიერ ახლად დაარსებულს რუსულ-თათრულს სკოლას, სადაც მუსულმანთა ქალნი იზრდებიან (ფალავანდიანთ ქალნიც სწავლობენ), აზრი და ფიქრი კიდეც ვერ განშორებია ვარძიის წარსულს „დიდებას“ და დღევანდელს „სილაჩრეს“, ოდეს ჩვენს „მხნე ქალებს“ ერთი საქალბო სკოლა რა არის, ისიც ვერ გაუმართავთ, რომ ქართველი ქალი „ქართულად“ გაზარდონ. ერთის სისხლისა და ხორცისანი ვართ მე და ეს ჭაბუკი, მაგრამ შეხეთ მუხთალ ბედსა, რანაირად დაგვაშორა ერთმანეთი! ნეტა დაიბადება ჩვენში ისეთი გენიოსი, რომელმაც შესძლოს გასდოს ჩვენ შორის შემაერთებელი ხიდი? სწორედ უხილავს, მაგრამ ჩაუქრობელს ლამპარს აანთებს ყოველი ქართველის გულში ის „დიდებული“ ხუროთმოძღვარი, ვინც შეიძლება ისეთი ხიდის აშენებას, რომელზედაც შეეძლოთ სიარული ერთად, ძმურად ერთის ეროვნულ საქმისათვის ტომით და სისხლით ქართველებს, ხოლო სარწმუნოებით სხვა და სხვას.

თორემ, აბა, რასა ჰგავს ესა? რამოდენა ქართველს უყო პირი სარწმუნოებამ „ჩვენ დამღუპველს ოსმალეთისკენ?“ ისევ მომაგონდა პოეტი. ქართველი ერის გულთა მხილავნი სწორედ ესენი არიან, ისე მკაფიოდ და სიტყვის მოჭრით აღნუსხავენ ხოლმე მის ჭირსა და ტრფიალს, ზოგი ლექსით, ზოგი კიდეც პროზით. აბა მოისმინეთ, რა სევდა მოსწოლია პოეტს, ქართველი იანიჩარი რიმ უხილავს.

აგერ რაზმიდან ისკუპა ყარაბაღულმა მერანმა,
შორსა გაჰვანტა თრთოლით ხმა მისმა რახტისა ჟღერამა...
მიჰქრის, მიჰფრინავს, მიჰეჟავს, უკან მისდევს მტვრისა ბუქი,

მასზედ ჰზის ივერიელი ჭაბუკი ვინმე ჩაუქი.
აგერ უეცრად რაღაცამ ჰაერში დაიკრიალა,
თურმე მან თოფი თავისი შეაგდო, შეატრიალა,
მერე ლამაზად ხან მარცხნივ, ხან მარჯვნივ გადმოწვებოდა,
ხან ცხენიდანა ჰბტებოდა, ხან ზედვე შეჰფრინდებოდა.
ჰშვენოდა იგი ჭაბუკი ცხენზედა ვით ალვა რგული,
მაგრამ მე მის მჭვრეტელს ნაღვლით ამერია სული გული...
ვსთქვი, თუ ვისთვის შენ კისკასობ, ვისთვის იჩენ სიმარდესა?
შენი რაა, რომ ამშვენებ შენ დამღუპველს ოსმალეთსა?
შენს სიმარდეს, სიჩაუქეს ქართლი შენი არ დაჰყურებს,
მეფე შენი თავის ქებით ჭაბუკს გულს არ გიხალისებს!..
ი. ჭავჭავაძე.

ღამის თორმეტი საათი იქნებოდა, სენაკში რომ შე-
მოზრძანდა მამა არქიმანდრიტი. ბეგები დიდის თავაზით –
მოწიწებით ფეხზე წამოუდგნენ, მიეგებნენ მოკრძალებით
და ოსმალურად სალამი უძღვნეს. მისალმების შემდეგ
მიართვეს ძღვენი, ხილი და წავიდნენ ბინაზედ ღამის
სათევად. რაღა მოხსენება გინდათ, რომ ბინა გამოქვა-
ბულ სენაკში ჰქონდათ. ზედი-ზედ ძილმა გამოქვაბულ
კლდეში უნებლიეთ მომაგონა ქრისტიანობის პირველი
დრო. ქრისტე გამოქვაბულ კლდეში დაიბადა; პირველი
ქრისტიანენი გამოქვაბულებში იკრიბებოდნენ სალოცა-
ვად და ღვთის სადიდებლად. მაშასადამე, ნათელი ქრის-
ტესი და ის შესანიშნავი უმაღლესი საქრისტიანო ზნეო-
ბა, რომელსაც „ქრისტიანობას“ ვეძახით, ქვეყანას გა-
მოქვაბულიდან მოველინა. ამ გვარად გამოქვაბულს ქრის-
ტიანობასთან დიდი კავშირი აქვს. ჩვენც, ქართველები
ძალიან ადრე გავხდით მონაწილენი საქრისტიანო სწავლა-
მოდვრებისა. ეს კავშირი ხომ არაა მიზეზი, რომ კე-
თილ-მორწმუნე მეფენი, მამა-შვილი, გიორგი და თამარ,
დიდის გულ-მოდგინებით შესდგომიან კლდის გამოქვაბ-

ვას, ეკლესიისა და სენაკების აშენებას? თუ ეს მოსაზრება ცოტათაც არის სიმართლეს არაა მოკლებული, მაშინ აშკარა ხდება, რომ ვარძია გამოუქვაბავთ ზეციურის მოძღვრების და საქრისტიანო სწავლის განსამტკიცებლად და გასავრცელებლად. ისიც უეჭველია, რომ წარსულში ვარძიას დიდი მნიშვნელობა ექმნებოდა ქრისტიანობის ჯერ გავრცელებაში და შემდეგ მის მტკიცე შენახვაში. ხოლო ამ ჟამად აი რაა საფიქრებელი. ერთად ერთი გუშაგი ვარძიისა ღრმად მოხუცებული ბერია, რომელიც, უფალმა დიდხანს აცოცხლოს, მაგრამ ბუნების კანონს და ღვთის განგებას უნდა დამორჩილდეს წიაღსა შინა აბრაამისასა სამუდამო განსასვენებლად. მაშინ ვარძიის გამოქვაბულნი სამუდამოდ შეიკვრენ პირსა და მოგვესპობა გამოქვაბულიდან მოვლენილი ნათელი ქრისტესი, სწორედ ისე, როგორც მოგვაკლდა ნათელი და ნუგეში ზარზმისა, ჭულესი, კუმურდოსი, წყაროს-თავისა და სხვანი.

იმედი მაქვს, რომ მკითხველი ადვილად მიხვდება ჩემ ფიქრთა დენას და მიმიხვდება, რომ ამ საუბრის დროს ქრისტიანობა და ეროვნობა მჭიდროდა მაქვს შეკავშირებული და განუყრელი. ძველადაც ასე იყო, დღესაც ასეა მესხეთ-ჯავახეთში. ქართველი სინონიმია ქრისტიანობისა. თუ ვარძიას უკანასკნელი დარაჯი და ჭირისუფალი მამა სიმონ მოაკლდა, მაშინვე ამ ჟამად უხილავი მტერი მოგვეტაცებს გამოქვაბულს და, მაშასადამე, უკანასკნელი სიმბოლო ჩვენის ეროვნებისა და მასთან შესისხლხორცეულ ქრისტიანობისა გაჰქრება ამ კუთხეში.

მწარე ფიქრებით შეწუხებულმა გულწრფელად ვინატრე: ბარემ ჩამოინგრეს ეს უზარ-მაზარი კლდე, ღორღითა და ქვით ამოავსოს გამოკვეთილი სენაკი, სამუდა-

მოდ დამარხოვს წარსული ჩვენი დიდება თვის ნანგრევ-
თა შორის, თორემ, როგორც ვხედავ, უთვისტომო მტერი
თვალგაწყეტილი თავს დაგვჩხავის და მალე დაეპატ-
რონება უპატრონო ვარძიას და ისედაც დაავადებულს
გულს უფრო ძრიელ დაავადებს. განა არა სჯობს, და-
ინგრეს ვარძია, ვიდრე სხვას დარჩეს? თუ ნათელი და
ქეშმარიტება, გამოქვაბულიდან აღმოხდილი, მოგვესპო,
ბარემ თვით გამოქვაბულიც, ეს უტყვი მოწამე წარსუ-
ლისა და სიმბოლო ჩვენის ეროვნება-ქრისტიანობისა, გაჰ-
ქრეს ვითა სიზმარი ღამისა?

დაუსრულებელი არა არის-რა ქვეყანაზედ. ჩემს მწა-
რე ფიქრებსაც ბოლო მოელო ამ ჟამად მაინც. შუა
ღამეს აღარა უკლდა-რა, მამა არქიმანდრიტის თანამო-
სამსახურე მოძღვარნი დაბინავებას აპირებდნენ, თვით
არქიმანდრიტი კარგა ხანი იყო, რაც გამოგვემშვიდობა
და წავიდა სენაკს მოსასვენებლად. ვახშამი უნებებია. მეც
ვეპირებოდი თვალის მოტყუებას. უცებ შემომესმა ტკბი-
ლი და სასიამოვნო წმინდა ქართლური სიმღერა. გამიკ-
ვირდა, ამ მიყრუებულ ხეობაში, არდაგანის ოლქის სამ-
ზღვარზე, სადაც ქართულის სახსენებელი ღამის ამოვარ-
დეს, რა უნდა ჩვენებურს სუფრულს? მერე რა სიმღერა!
ხომ იცით დღევანდელი ღვინო ქართლ-კახეთის დღეო-
ბებში, ადამიანს აღარ გაეგებება იქა. გაღეშილი ლოთი
ბიჭები დაეხეტებიან უგზო-უკვლოდ არღნის საზიზღარი
წყვიტინით, მღერაინ ხრინწიან, ჩახლეწილ, მამლაყინ-
წურ ხმით კინტოურ სიმღერებს უშვერის და უაზრო
სიტყვებით, ჯამბაზურად იპრანჭებიან და იგრიხებიან,
ბუქნაობენ და ვირულად ტლინკებს ისვრიან. არა, ასეთი
არ გახლდა, ჩემ სენაკამდის სიმღერამ რომ მოაღწია. იგი
იყო დარბაისლური, სევდა-ნაღვლიანი და თან ძლიერი. სწო-

რედ ასე მღეროდნენ ამ ოცდა ათის წლის წინად დიდი და პატარა, თავადი თუ გლეხი, მღვდელი და ერი. ეშმაკმა და ტარტაროზმა წაიღოს ეს უკუღმართი დრო! სიმღერისა და ლხინის შნო და ლაზათიც კი დაგვეკარგა.

საოცრად იმოქმედა ჩემზედ სამშობლო სიმღერამ. „უცხოთა“ შორის გადაკარგულს ხშირად ემართება ესა. გულმა აღარ მომითმინა, ვეღარ გავძელ ჩამოზნელებულ სენაკში და წაველ მომღერალთა დასათვალიერებლად. შუალამისას მათი მოძებნა ადვილი არ იყო. სენაკიდან სენაკამდე გზა ვიწროა, ბევრგან ჩახრამული, კლდე ჩამტვრეული და ადვილად შეიძლება გადაიჩეხო უფსკრულში. ლეკისის მამასახლისი ჩემს ახლო იყო და იმის შემწეობით მალე მივაგენ მომღერლების სენაკს. ხუთიოდექვსიოდე მამა-კაცი შემოსხდომოდა ლურჯ სუფრას, შავი ჩოხები ეცვათ და პატარა კახური ნაბდის ქუდები ეხურათ. მოსუფრალთა სამი დედაკაცი დასტრიალებდა თავსა, თავშალწაკრულები და მცირედად... კაბა-აწეულნი. ეტყობოდათ, ფუსფუსი გაეთავებინათ და მამა-კაცებს გვერდზედ მოუსხდნენ. მოქეიფენი შეზარხოშებულიყვნენ და ბულბულივით თვითონვე სტკბებოდნენ თავიანთის სიმღერით.

გზაში მამასახლისის ვსთხოვე – ჩემი ვინაობა არ გაემხილა, თორემ გულიან საუბარს დაგვიშლიდა. ამ „გადარჯულებულს“ მხარეს მთავრობის კაცი, თუნდა ეს კაცი ადმინისტრაციის წევრი არ იყვეს, აგრე რიგად არ ეპიტნავებათ.

სალამ-ქალამის შემდეგ, სენაკში რომ შეველი, ერთმანერთის ვინაობა მოვიკითხეთ. დიდ-თონელები აღმოჩნდნენ, ტფილისის მაზრიდან, ანუ ძველებურად რომ ვსთქვათ, საბარათიანოდან. დიდათ გაეხარდათ, როცა

შეიტყეს, რომ კოტე: ყავრიშვილის ნაცნობი ვიყავი. ამ ნაცნობობამ ისე დაგვაახლოვა, თითქო განუშორებელი მეზობლები ვყოფილიყავით.

– აქ რამ გაგაჩინათ, ვარძიას როგორ მოხვედით? ნუ თუ საბარათიანოდან განგებ წამოხვედით სახლობით სალოცავად?

– არა, ბატონო, განგებ იმ სიშორიდან ვინ წამოვიდოდა. ცხვარი აქ ახლოს გვიყენია, ჩალდირში, არდა-განის ოლქში. პასკევიჩმა გვიბოძა სამოვარი ადგილი და ყოველს ზაფხულს ცხვარი ამოგვიდის საბალახოდ; რაკი ასე ახლო ვდგევართ, ვარძიას ჩამოვდივართ ხოლმე ღამის სათევად ამ ბედნიერს დღეს.

IX

გენერალ-ფელდმარშალი ი. თ. პასკევიჩი მთავარ-მართველობდა საქართველოში 1827 წელს 27 მარტიდან 1831 წლის აპრილამდე. თ. ციციშვილიდან დაწყებული თ. ვორონცოვამდე საქართველოს მთავარ-მართველნი ეომებოდნენ ოსმალეთსა და სპარსეთს „საქართველოს“ სახელით. ყირიმის ომის დროს ეს სახელი და საბაზი დავისა თითქმის აღარ იხსენიება, შემდეგ ხომ მისი სახსენებელი სრულიად წაიხოცა და გაჰქრა. სწორედ ამ პასკევიჩმა გამოჰგლიჯა ხელიდან ოსმალეთს მესხეთის ნაწილი და დაუბრუნა საქართველოს მისი ძველი სამკვიდრო. ვარძიაც საქართველოს ამ სარდლის დროს შემოუერთდა.

დიდ თონელებმა მიაშვეს, რომ პასკევიჩმა ჩვენს მამა-პაპას უწყალობა, ეხლა რომ სამოვარი ადგილები გვი-

ჭირავსო. გაგვიგონია, რომ პასკევიჩისათვის რაღაცა დიდი სამსახური გაუწევიათ ჩვენებსაო.

ფრიად საყურადღებოა ეს მოთხრობა. მე მეგონა, რომ ქართველი კუტივით უძრავია და თვით „რუსული მეხიც“ ვერ შეანძრევს მის დუნცხოზასა-მეთქი. თონელეზის ისტორია კი წინააღმდეგს გვასწავებს. სჩანს, შესაძლებელი ყოფილა, ხელი რომ გაენძრია ვისმე, ან უნარი და ეროვნული წინდახედულობა გამოეჩინა, მთელი ახლად შეძენილი ნაწილი მესხეთისა, ჯავახეთი და ახალციხე, სულ ქართველობით მოგვეფინებოდა. ცოტაოდენი მართლმადიდებელნი ადგილობრივ მოიპოვებოდა, ნაწილი გამაჰმადიანებულთ ქართველობისა სიხარულით დაუბრუნდებოდა ქართველობას, რადგან სარწმუნოება გამოცვალათ შიშისა და დევნისა გამო და ჯერ ქართველური გული არ გასცივებოდათ. მაშასადამე, ერთი ხუთასიოდე კომლი რომ მოგვემეზნა, ორთავე მაზრას დავიჭერდით, მაგრამ მაგარი ის არის, რომ საქართველოს გულშემატკივარი პატრონი არ გამოუჩნდა და ერთი შეთხელებულ კუთხისკენ არავინ გადმოასახლეს.

1829 წელს ახალციხის ოლქის უფროსად იყო დიდად ცნობილი ჩვენში ქართველი თავადიშვილი ვასილ იოსების ძე ბებუთაშვილი და, ჩემის ფიქრით, ამ ქართველ კაცის უფროსობის დროს სულ ადვილი იქნებოდა მესხეთის შევსება ქართველებით. მაშინდელი რუსის მთავრობა ამ კეთილის განზრახვის ასრულებისათვის მარტო „სისხლის ჯვრით“ არ დააჯილდოვებდა „მამულის მოყვარე“ ქართველ მოღვაწეს, კაი ზორბა რომელისამე გაქცეულის ბეგის მამულსაც უწყალობებდა. სწორედ სასიამოვნო იქნებოდა მთავრობისთვის ქართველთა კოლონიზაცია. რუსის მთავრობის მართვა-გამგეობის შესწავლამ

მეცხრამეტე საუკუნეში ამიერ-კავკასიასა და საქართველოში მათქმევინა აქ მოყვანილი მოსაზრება. ნურც იმაზე ამიხირდებით, რომ თ. ბებუთაშვილი, როგორც სომხის ჩამომავალი, თანაგრძნობით არ მოეკიდებოდა ქართველთა კოლონიზაციას, თუ კი ვინმე ამ საქმეს ითავებდა და პასკევიჩს თვალს აუხელებდა. სომეხთა ტომის ქართველთა თავადიშვილებმა ყარაბაღელთა და ერევნელთა გავლენით დღეს დაიწყეს „აზგასერობა“, თორემ მაშინ, **1829** წელს, სად იყო ეს ახალი ხილი? წარსულ საუკუნის დასაწყისში დიდი და საპატიო იყო ქართველის სახელი. ვინ იფიქრებდა მაშინ, რომ ორმოც-სამოცის წლის შემდეგ ქართველის სახელი ვიგინდარების და ყვავ-ყორანთა საკორტნელად გარდაიქცეოდა!

ესეც კია სათქმელი, რომ მაშინდელის საქართველოს სოციალური წეს-წყობილება გულს დაუთუთქავდა, კიდეც რომ გამოჩენილიყო მადლიანი პატრიოტი. რუსობის დროს ჩვენებური პატრიარქალური ბატონ-ყმობა ფრთებს ისხავდა და, „ვარდივით იფურჩქნებოდა“. გაქცეულ ყმებს თავადები გამოუყენებდნენ ხოლმე წვრილფეხა აზნაურებს და იჭერდნენ, საცა კი მოასწრებდნენ, როგორც იჭერენ გარეულს ცხენს ქამანდით. რომელი თავადი გაიწყვეტდა „ლუკმა პურს“ და გაუშვებდა ნებაყოფლობით თავის მარჩენალს ყმასა?

საეკლესიო და სახასო გლეხნი? არც ამათ უჭირდათ ისე, როგორც ეხლა და ადვილად არ აიბარგებოდნენ მამა-პაპეულიდგან. ჩვენ მაინც ვფიქრობთ, რომ თუმცა დაბრკოლება დიდი იქნებოდა, საქმე კეთილად დაგვირგვინდებოდა, თავი რომ ვისმე გამოედო. ოღონდ გლეხს ბლომად მამულს დაჰპირდი, შეღავათი აღუთქვი და სად არ წავა? კარაპეტა ეპისკოპოსისთანა ან პოლკოვნიკ ლა-

ზარე იაკიმის ძის ლაზარევისთანა კაცი რომ გამოჩენილიყო ჩვენში, მაშინ ჰნახავდით, როგორ დაითრგუნებოდა ყოველი დაბრკოლება.

რაკი პასკევიჩმა თვით საქართველოში „მუშტარი“ ვერ იშოვნა მესხეთის დასასახლებლად, სომხები წამოიყვანა არზრუმიდან. ბ-ნ ეზოვის ცნობით, მაშინ მოსულა 14,000 ოჯახი. დაბინავდა ზოგი ქ. ახალციხესა და ახალქალაქს, ზოგი – მაზრებში, ზოგი – გუმბრსა და მის მაზრაში და ზოგიც გაიფანტა ამიერ-კავკასიაში. აი სწორედ ეს შემოხიზნული სომხობა და ჩვენსავე დარჩენილი თარაქამა-ქურთობა რკინის რგოლივით შემოეკლო ვარძიას. უკვე მოგახსენეთ, რომ მხოლოდ ოთხი პატარა სოფელი: აფნია, გოგაშენი, აგარა და ზედათმოგვი ობლად შესცქერის ვარძიას-მეთქი. მაშინ ნულარ გეუცხოვებათ ჩემი გაკვირვება და სიხარული, ოდეს შემომესმა ვარძიობას შორიდან მშობლიური „სუფრული“ და სიამოვნებით ამიძგერა გული.

მეორე დღეს, 15 მარამობისთვის, ძალიან ადრე დაიწყო ერმა დაშლა. ღვთის-მშობლის დიდ ეკლესიაში შეველი და მლოცველთა ფიზიონომიას ვაკვირდებოდი. სწორედ ბევრი რამ მეუცხოვა. მლოცველთა შორის ძალიან ბევრი შევამჩნიე ბერძნობა. რა ვქნა, საიდან გაჩნდა ამოდენა ბერძენი აქ, ამ სიშორეზე? მთელ ახალქალაქისა და ახალციხის მაზრაში მხოლოდ ერთი პატარა სოფელია, სულ 18 კომლიანი, სახელად მიქელწმინდა, ქ. ახალციხის ახლო. კიდევ გორის მაზრის ს. ციხის-ჯვარი, ბერძნებით დასახლებული, ცოტათი ემხრობა ვარძიას. მორჩა და გათავდა. მაშ, საიდან მოზღვავდა ამდენი ბერძნობა? კითხვა-კითხვით გავიკვლიე, რომ ბერძნები მოსულან ბორჩალოდან, წალკიდან, რატევნიდან,

ბორჯომისა და ატენის ხეობიდან (მარტო ბორჯომიდან ვარძიამდე 110 ვერსია), ყარსიდან, განჯიდან, და კიდეც, ვინ იცის, საიდან. ასე გაშინჯეთ, ყურძენიც კი მოეტანათ საკურთხევლად. ეს კიდეც არაფერი: ისე გულმოდგინედ ლოცულობდნენ, ისეთ დიდ კელაპტრებს ანთებდნენ, რომ სწორედ საკვირველი იყო. ეს რა ამბავია, – ვეკითხები ჩემს თავს, – რად ეტანება ასე გულმხურვალედ ეს სამშობლოს მოკლებული ერი ვარძიას? ხომ არა ჰსურს აქ, ვარძიაში, იპოვნოს ისრაელივით გაბნეულმა ერმა თვისი „წმიდათა წმიდა“, დასდოს საფუძველი და მერმე... დაისაკუთროს? ეჭვების ბლანდების ბადეში გავები. კარგად ვიცნობ დღევანდელს „გაოსმალოებულს“ ბერძენს, რომლის ძარღვებში კლასიკურის ბერძნის სისხლი ნაკლებად სჩქევს, უფრო კი იმ ველურ სლავიანთა ტომისაა, ბალკანეთსა და პელოპონეზს რომ შეესია. ვარძიაზე ნაკლებ არ არიან განთქმულნი საქართველოში სხვა საყდარ-მონასტერნი უფრო სამხრო მათთვის, ვიდრე ვარძია, რატომ იქით არ მიიკლავენ თავსა ეს ჩვენი მეორე „პატივცემულნი სტუმარნი“, თუ მართლა მარტოდენ რელიგიური გრძნობა აგულიანებს და აღფრთოვანებს? მე ჩემად გამოცანა გამოვიცანი და თქვენი რა მოგახსენოთ. მოისმინეთ.

შესანიშნავის და სახელ-მორჩმულის აბაშეთის რაინდის აშინოვის თანამოღვაწე არქიმანდრიტ მამა პაისის დამკვიდრებამდე საფარას, „დიდებულ მესხეთის“ ამ მეორე ბურჯსა, დარაჯობდა მხოლოდ ერთად-ერთი ქართველი მწირი, სახელად ქრისტესია. ბევრჯელ მინახავს ყმაწვილობაში ეს თავგადადებული მამულისშვილი შუაგულ ქართლში, საზრდოს მოსაგროვებლად რომ დადიოდა. რა მაფიქრებინებდა მაშინ, პატარაობისას, თუ ეს

მათხოვარა მწირი ღირსი გახდებოდა ძეგლისა და ჩემის თვალთ ვნახავდი ქრისტესიას „გაპატიოსნებას“. არქიმანდრიტი მამა პაისი რომ დაბინავდა საბოლოოდ რიცხვ-მრავალ კრებულით საფარას, სადაც მტრის მტარვალობას და ჟამთა ვითარებას გადარჩა ცამეტი თლილის ქვის ეკლესია, სხვათა შორის წმიდა საბასი, სადაც დახატულია ფერადის საღებავით სარგისი, სამცხეს სპასალარნი: ყვარყვარე, შალვა და ათაბეგი-ბექა, მანდატურთ-უხუცესი, დამფუძნებელი და გამამშვენებელი ტაძრისა, – საწყალს ქრისტესიას, როგორც მეტ-ხორცს, აეკრიფნა გულდა-ნაზადი და აბარგულიყო. ის კი აღარ ვიცი, დაიბერტყა გულ-დამწვარმა მწირმა ქრისტესიამ ფეხთა თვისთაგან მტკვრი და დასტოვა საფარას, თუ არა.

ბერი ქრისტესია უბერო საქმედ ვერ დარჩებოდა, როგორც თევზი უწყლოდ. თვის საყვარელს საფარას რომ განშორდა, დაიწყო თურმე ძებნა საქართველოს სხვა ნატამალისა, მალეც იპოვნა, რადგან ქართველს დიდხანს არ მოუწოდებდა ძებნა წარსულის ნაშთისა. ბორჯომის ხეობაში გამოეძებნა ერთი გაოხრებული მონასტერი, შეჰკედლებოდა და დაეწყო მისი ჩვეულებრივი გამშვენიერება. სამუდამო განსვენებაც ქრისტესიას აქ უპოვნია: იგი გარდაცვლილა **30 მაისს 1892 წ.**

ახალციხის ქართველობას კარგი უნებებია, რომ გაუხსენებია ღვაწლი თვისის მოამაგე ბერისა და მცირე ძეგლი დაუდგამს: საფარას ქვის ზღუდე ადგია. ძეგლი სწორედ ალაყაფის კარწინაა. მართალია, საფარას მოამაგე და მოჭირნახულე ღირსი იყო, რომ ზღუდეთა შორის აეგოთ ძეგლი და არა გარედა, მაგრამ ესეც კარგია. ალბად ახალციხელმა ქართველობამ შიგნით ვერ მოა-

ხერხა ძეგლის აგება, ვინაიდან დღევანდელი ქართველი ძველებურად. აღმართს ველარა ჰხნავს.

ძეგლს რუსულ-ქართული წარწერა აქვს. ქართულად ასეა: „ახალციხის ქართველთა საზოგადოებამ ნებართვით მეუფე საქართველოს ეგზარხოსისა აუგეთ ძეგლი **1893 წ.** ბერს ქრისტესიას სახსოვრად მისის დაუღალავის შრომისა საფარის მონასტრისათვის“. რუსულად: „Ахалцихское грузинское общество съ разрѣшенія владыки Экзарха Грузій воздвигло памятникъ сей въ **1893 г.** прясофору Христесію въ память неутомимаго труда его для Сафарскаго монастыря. Погребень **30 мая 1892 г.**“

საფარას ქრისტესია ბერი მაინც დარაჯობდა და გუშაგობდა, წელიწადში ორჯელ-სამჯელ მაინც აანთებდა სანთელს საბას ეკლესიაში და მტვერს მოაცილიდა ამ ტაძრის ამშენებელს ბექას, მესხეთის ამ შესანიშნავს კანონ-მდებელს, – ვარძიისთვის ბედმა მწირიც კი (რიასოფორი) დაიშურა.

1854 წლამდე ვარძიის გამოქვაბული მონასტერი, მისი მშვენიერი წარუხოცელ ფერადებით შემკული ეკლესია დიდებულ თამარის სურათით „ძაღლისა და ღორის“ ანაბარად ყოფილა დაგდებული. ამ წელს ოსმალეთიდან გამოქცეულა ვიღაც ბერძენი, გვარად პაპანდოპულო. როგორც მომეტებული ნაწილი ოსმალეთიდან მოსულ ბერძენთა, ეს პაპანდოპულოც ქვის მთლელი ყოფილა. შემთხვევით ვარძია უნახავს და ფიქრად მოსვლია მონასტრის აღდგენა. მაშინდელ ეგზარხოს ისიდორესაგან ნებართვა აუღია და საქმეს შესდგომია. ეკლესია გამოუგვია, ალაგ-ალაგ გზები შეუსწორებია, იაფ-ფასიანი კანკელი დაუდგამს, აი სოფლის ყავრით დახურულ ხის

ეკლესიებში რომაა ხოლმე, იმისთანა, ერთის სიტყვით, ღვთის მშობლის დიდი ტამარი საკურთხეველად მოუმზადებია.

ჟურნალი „მწყემსი“, რედაქცია დეკანოზ დ. ღამბაშიძისა (იხ. Древний Вардзійскій монастырь, 33. 14) გვამბობს, რომ ვითომ არქიეპისკოპოსს ევსევის ვარძია დაუთვალა იერებია **1857** წელს და უკურთხეზია პაპანდოპულოს მიერ გამზადებული ეკლესია. კურთხევის შემდეგ მალე განუწყესებიათ წინამძღვარი კრებულით. ყოვლად სამღვდელო კირიონი კი თავის შესანიშნავ მეცნიერულ გამოკვლევაში, რომელიც აშენებულია საარქივო მასალასა და დოკუმენტებზე, ამბობს, რომ საქართველოს ეკლესიას განაგებდა მიტროპოლიტი ისიდორე **1844** წ. **12** ნოემბრიდან **1858** წლის **1** მარტამდეო. (იხ. Краткій очеркъ исторіи грузинской церкви экзархата За XIX столѣтіе, გვ. 23). თუ მართალია, რომ ვარძიის დიდი ეკლესია უკურთხეზიათ **1857** წელს, მაშინ ისიც მართალი იქნება, რომ იგი უკურთხეზია ევსევის კი არა, – მიტროპოლიტ ისიდორეს, რომელიც მწყემსმთავრობდა საქართველოს ეკლესიას **1858** წელს **1** მარტამდე.

პიონერობა ვარძიის განახლებისა ეკუთვნის ოსმალოელ ბერძენ პაპანდოპულოს. ეს ჭეშმარიტი ამბავი ჭეშმარიტად დარჩება. „მწყემსის“ მიერ დაბეჭდილი ბროშურა (1 – 14 გვ.) სხვა ღირსებასაც მიაწერს პაპანდოპულოს. ღვთის მოშიში და სწორედ ნამდვილი ქრისტეანე იყოვო. სული შეუმფოთდა, ასე გავერანებულგაოხრებული რომ იხილა საქართველოს ძველი შესანიშნავი საქრისტეანო სახსოვარი და, აღტყინებული რელიგიურ გრძნობით, საქმეს შეუდგაო.

შორიდან პაპანდოპულოს ამბავი ისე გვეჩვენება, რომ მაღლობის მეტი არა გვეთქმის-რა, საქმით კი ცოტა სხვა ელფერი ედება მის ხასიათსა და ნამოქმედარს. პაპანდოპულო იმასაც კი ვერ ეღირსა, რომ ვარძიაში დასაფლავებულიყო. სადღაც, ვარძიის გარეთ, მიუზარებიათ ცივ დედამიწისთვის პაპანდოპულოს გვამი. მთავრობას არ მოესურვა მისი „გაპატიოსნება“ და ღირსად არ ეცნო, რომ ვარძიის განმაახლებელის გვამი ვარძიაშივე დამარხებულიყო. ნამდვილი მიზეზი ასეთის სასტიკობისა არ ვიცი, გაგონებით კი ეს გავიგონე, რომ ბატონი პაპანდოპულო ვითომც გაკრეჭილი მღვდელი ყოფილიყოს, რაღაც ბოროტებანი ჩაედინოს სამშობლოში და, რომ თავიდან აეშორებინა ღირსეული სასჯელი, საქართველოში გამოეცეულა.

ამ ოცის, ოცდა ათის წლის წინად ხშირად შეხვდებოდი რუსეთსა და საქართველოში მაწანწალა მღვდლებს, რომელნიც გულ-უბრყვილო ერში ბლომად აგროვებდნენ ხორბალსა და ფულს. ჩვეულებრივ თავს იკატუნებდნენ, ოსმალებმა დაგვარბიეს, ეკლესია დაანგრიეს, სოფელი ამოაგდეს და მრევლი გაგვიჟლიტესო. ან კიდევ შესაწირავს აგროვებდნენ ათონისა და იერუსალიმის ტაძარ-მონასტრებისთვის. მათს ვინაობას არავინ იძიებდა და ისინიც თამამად ჰკრეჭდნენ უბრალო ხალხსა და მდიდარ ვაჭრების ცოლშვილს.

მთავრობამ რომ გამოიკვლია მათი ვინაობა, ვინ იცის, რა არ აღმოჩნდა. ზოგი კაცის მკვლეელი გამოდგა, ზოგი სათოკე ყაჩალი, ზოგი კიდევ ცრუპენტელა მატყუარა, გაიძვერა და ვერაგი. ეს კიდევ არაფერი. მართლ-მადიდებელ მღვდლობას ირქმევდა სომეხ-გრიგორიანი და კადნიერად ვაჭრობდა მდაბიო ხალხის წმინდა

რელიგიურ გრძნობით. ამისთანა ლირფებს თვით სომხის ერმა კოხტა და მოხდენილი სახელი უწოდა, „ხაჩაგო-გი“, ანუ ჯვრისპარია. – ვარძიის განმაახლებელი პაპანდოპულო, ვინ იცის, ეგები, ხაჩაგოგის ჯურის მოღვაწე გახლდათ.

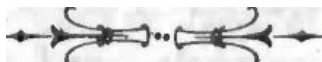
პაპანდოპულოს მიერ აგებული კანკელი ერთი რა-ღაც უშნო, ულაზათო ნათუთხნია. აფსუს, დიდებულო ტაძარო, რომ მარტო ასეთს „შეკეთებას“ ეღირსე და მერე ვისგან? მაწანწალა, ოსმალეთიდგან მოთრეულ ბერძნისაგან!

კანკელის სიგრძეზე, ზედ აღსავლის კარზე, ბერძნული წარწერაა. სწორედ დიდი სირცხვილია და თავის მოჭრა, რომ თამარ დედოფლის მიერ აშენებულს ეკლესიაში დღეს წარწერაა გამოჭიმული ვიღაცა უთვისტომო პაპანდოპულოსი აღსანიშნავად ალბად იმ ამბისა, რომ დანგრეული ტაძარი განაახლა და კანკელი ააგო ოსმალეთიდან ჩამოსულმა პაპანდოპულომ სადიდებლად ღვთისა, საოხად სულისა თვისისა და მისატევებლად ცოდვათა. ცოდვათა მიტევება რომ ეჭირვებოდა პაპანდოპულოს, ეს გარკვევით ვიხილეთ, მაგრამ მაწანწალა კაცის ცოდვათა მისატევებლად და საოხ ასპარეზად განა თამარის, ამ საქართველოს ღვთაების და ბრწყინვალეების ემბლემის, ტაძარი უნდა გახდეს? გესლიანი ირონიას, დაცინვა ბედისა, მაშ რა არის?

პაპანდოპულოს ჩხირკედელაობა, მისი სურვილი, რომ ვარძიაში დაკრძალულიყო, ბერძნული წარწერა კანკელზე – გარდაქცეულა იმ ანდამატად, რომელიც იზიდავს ბერძნობას ვარძიობას, თორემ კარელ, განჯელ და წალკელ ბერძნებს რა მოარბევინებს იმ სიშორეზედ სალოცავად? განა ცოტაა საქართველოს განთქმული

წმინდანები მათ ბინის ახლოს? ვარძიას თავისი საკუთარი „წმინდანიც“ კი არა ჰყავს, როგორც, მაგალითებრ, თითო-ოროლა ეკლესიას, სასწაულთ-მომქმედი ღვთისმშობელი, ან სარკეს წმ. გიორგი, ილორისა და სხვა. ოღონდაც რომ არის, მაგრამ ეტყობათ, რომ ოხრად დატოვებული ქართველთაგან გამოქცეული მონასტერი, სადაც უცოდვილია პაპანდოპულოს, ნიშანში ამოუღიათ და ჰლამიან წარიტაცონ, ვინაიდან ადვილია მისი დაჩემება, და გარდაჰქმნან თვის ეროვნულ „სიწმინდედ“.

იქნება ბერძნებს იზიდავს ქვისა და ლოდის ტრფილი? მოგეხსენებათ, რომ ბერძნებს დიდად ეხერხებათ ქვის და ლოდის ტეხა, გამოკუთხვა, დარგვალება და გალამაზება და, რადგან ვარძია კლდეშია გამოქცეული, იმისათვის გული აქეთ უფრო უწევთ. ქვა და ლოდი დიდის სიამოვნებით დაგვიტომა მათთვის, მაგრამ ჩვენს ისტორიულ ნაშთთან რა ხელი აქვთ? ნუ თუ ჩვენი სამღვდლოება ისე დამაბუნდა, ისე დაკნინდა, რომ აღარ შესწევს ზნეობრივი ძალა მოსეულს ხმა-მაღლა უთხრას – შორს ჩვენგან, ემშაკეულო და განვედი, კათაკმევლოვო? ალბად დაკნინდა, რომ მარტო მრევლთან დავიდარაბაში ამოსდის სული – ეროვნული ეკლესიის ინტერესის დაცვა და ზრუნვა სხვას ჩააბარა და თვითონ კი მარტოდენ მსუქან ტაბლესათვის ჰფიქრობს...

სამშობლო ქვეყანა

დედა მიწის ზურგზე ბევრი ქვეყანაა და ბევრი სხვა და სხვა ტომის ხალხი სცხოვრობს. ჩვენი პატარა სამშობლო უძველესი ქვეყანაა და მისი წარსული ცხოვრება ათას წლოვით ითვლება. ჭირი და ვარამი იმოდენა უნახავს, იმოდენი უბედურობა და ტანჯვა დასტებია თავსა, რომ ძნელად იქნება სადმე სხვა კუთხე და ხალხი, რომ ამოდენა განსაცდელი გამოეაროს და არ გამქრალიყოს. ჭირსა და ვარამთან ერთად საქართველოს კარგი და ბედნიერი დღეებიც ბევრი ჰქონია, თამამად და გაბედულად უცხოვრია, სიკეთე უთესია, გონება გაუბრწყინებია და მეზობლობაში საპატიო სახელი შეუძენია.

ასე ჭირნახულია ქართველი ერი წარსულში და შემდეგებელია, რომ მომავალიც ბედნიერი არა ჰქონდეს. ფრიად საჭიროა მხოლოდ, რომ ვიცოდეთ, როგორ ყოფაშია დღეს ჩვენი ჭირნახული ქვეყანა, როგორ ცხოვრობს ქართველი კაცი და ცხოვრებისა რა საღსარი აქვს ხელში. საჭიროა აგრედვე ვიცოდეთ, ვინა სცხოვრობს ჩვენ მეზობლად, სადაურები არიან და როდის დასდეს ბინა ჩვენს მიწა-წყალზე.

ბუნება საქართველოსი მრავალ ფეროვანია, ერთი კუთხის ჰავა და ნიადაგი მეორისას არა ჰგავს. არც ცხოვ-

რება გვქონია და გვაქვს ერთ-ფეროვანი. ასე გასინჯეთ, სახელიც კი ერთი არა გვაქვს. სხვა და სხვა კუთხის ქართველი ტომი თავისებურ, საკუთარ, ადგილობრივ სახელს ატარებს. ალბად ეს გარემოება დაიხვია ხელზე რუსის მთავრობამ და ქართველის ტომის კაცი სხვა და სხვა ხალხად ჩასთვალა, ვითომც მათ საერთო არა აქვთ-რაო. ჩვენ ქვეყანას საქართველოს მაგიერ „გრუზია“ უწოდეს და ჩვენ, ქართველებს, კიდეც „გრუზინები“. მე-ზობლებიც ასევე უკუღმართად მოიქცნენ. ზოგმა ჩვენს სამშობლოს „გეორგია“ უწოდა, ზოგმა „ჟეორჟი“ და ზოგმა კიდეც „გურჯისტანი“. ამ გვარი არევ-დარევა სახელისა და ერთის ერის დანაწილება და დაწიწკვნა დიდი შეცდომაა და წინააღმდეგი როგორც მეცნიერებისა, აგრედვე ბუნებისა და ჭეშმარიტებისა.

არც სარწმუნოებითა ვართ ერთფეროვანნი ქართველები. არიან ისეთი ქართველები, რომელნიც ქრისტიანობას მისდევენ ბერძნულ მართლ-მადიდებლობის წესით, არიან ისეთებიც, რომელნიც აღიარებენ ქრისტიანობას კათოლიკობის წესით და ისეთებიც, რომელთაც მაჰმადიანობა უჭირავთ. მოიპოვება ჩვენში ისეთი ქართველიც, რომელიც ქრისტეს ადიდებს წმინდა გრიგოლის წესით.

სხვადასხვაობა ადგილობრივ, თემურ სახელწოდებებსა; სხვადასხვაობა სარწმუნოებისა და რჯულისა არა ნიშნავს სხვადასხვაობას ერისას. სარწმუნოება და თემური სახელები, მართალია, განსხვავდება, მაგრამ ქართველი ერი იყო და არის ერთი და განუყოფელი, თუნდა იმერელი და ქართლელი ერქვას, თუნდა გურული და კახელი, თუნდა მესხი და აჭარელი.

მაშ შევუდგეთ საქმეს და ნაწილ-ნაწილ გადავშა-

ლოთ და ვიხილოთ, თუ სად და როგორ ცხოვრობს ქართველი კაცი. გზა და გზა მეზობლებიც მოვიხსენიოთ ხოლმე, რადგან ეგენიც დიდი ხანია ჩვენს ქვეყანას შე-
მოეხიზნენ და ჩვენთან ეწევიან ცხოვრების უღელს და
ჭაპანს.

I

სამცხე-საათაბაგო.

დღევანდელი ახალციხის მაზრა მესხეთის, ანუ ზემო-
ქართლის ერთი საუკეთესო ნაწილია. მესხეთის ამ კუთ-
ხეს, ოსმალების ბატონობის დროს (1626 – 1828 წ.),
ემახდნენ ახალციხის საფაშოს, ან ფაშალიყს. წინად, ვიდ-
რე ოსმალონი ჩაიგდებდნენ ხელში მესხეთს, ქართველე-
ბი და თვით მესხნი ემახდნენ ამ კუთხეს „სამცხეს“. რად-
გან აქაურმა მთავარმა, ესე იგი მესხეთის პატრონ-ბატონ-
მა ათაბაგობის წოდება დაიჩემა, „სამცხეს“ სახელს საა-
თაბაგოც მიუმატეს და ამ გვარად გაჩნდა ორპირი სახე-
ლი. ისტორიაში მოხსენებულია კიდევ ერთი სახელი მეს-
ხეთის ამ ნაწილისა. ესაა ოძრხე. ეს იმ დროის სახე-
ლია, როდესაც საქართველო საერისთავოებად იყო და-
ყოფილი და აქაურ მთავარ-ერისთავს უმახდნენ ოძრახო-
სის მთავარს.

ახალციხის მაზრა, იგივე სამცხე-საათაბაგო, პატარა
ქვეყანაა. უჭირავს სულ 2333 ოთხ-კუთხი ვერსი, ანუ
486,036 დღიური (243,018 დესიატინა). აღმოსავ-
ლეთით უდევს თრიალეთის მთა, დასავლეთით აჭარისა,
ჩრდილოეთით – ქართლ-იმერეთის უღელ-ტეხილი და სამხ-
რეთით ჩალდირის მთები. ამ სამზღვართა შორის სცხოვ-
რობს ამ ჟამად სულ 78,100 სული, ქალი და კაცი.

სამცხე-საათაბაგო მთა-გორიანი და კლდიანი ქვე-
ყანაა, დასერილი ხეობებით და ღელე-ღრანტეებით. უფ-
რო დიდი ხეობანი ესენია: ბორჯომისა, აწყურისა, წნი-
სისა და მუსხის ვიწროები, ოშორისა, ხერთვისისა, ურავ-
ლისა, ფოცხოვისა და ჯაყის-წყლისა, ქვაბლიანისა და
აბასთუმნისა. ბლომადაა წყარონი და მდინარენი, დიდნი
და ჩქარად მომდინარენი. დიდი მდინარე მტკვარი თითქ-
მის შუაზე ჰყოფს სამცხეს და ძალიან ჩქარა მოდის.
ხერთვისისა და ბორჯომის ვიწროებში ისე ჰქუხს, რო-
გორც თერგი, ან როინი რაჭაში. მშვენიერი და საამო
სანახავია წყალდიდობას ჯაგარ-აყრილი, აზვირთებული
მტკვარი. პოეტ ნ. ბარათაშვილს აქ რომ ენახა მჩქეფარი
მტკვარი, „მოდუდუნეს“ აღარ დაუმახებდა.

მტკვარს გარდა შემდეგი მოზრდილი მდინარენია
საათაბაგოში: ფოცხოვის-წყალი, ჯაყის-წყალი, ურავლი-
სა, ქვაბლიანისა, აბასთუმნისა და წნისისა. მთის მდინა-
რენი სავსეა კალმახით, იცის აგრედვე ციმორა და მურ-
წა. შემოდგომა-ზამთარს მტკვარზე აკეთებენ ოჩხებს და
ბლომად იჭერენ თევზს. აქაური ოჩხის თევზი ისევე გემ-
რიელია, როგორც გორისა.

აქაური წყარონი ტკბილია, მშვენიერი და კარგნი.

ზამთარი ადგილ-ადგილ ცივი და დიდ თოვლიანია;
ადგილ-ადგილ კი ფრიად თბილი და ზაფხულს შეზავე-
ბული. ჰავა ჯანმრთელობისთვის მარგებელია. რადგან აქ
ქაობები და დაგუბებული წყალი არ მოიძებნება, ამი-
ტომაც არ იცის ციებ-ცხელება, როგორც სამეგრელოს
და ზღვის-პირის აფხაზეთმა.

ველ-მინდორი სამცხე-საათაბაგოს ძრეელ ცოტა აქვს.
ან კი საიდან იქნება აქ გაშლილი მინდორი, როდესაც
მთელი ეს კუთხე მოფენილია მოსაზღვრე მთა-გრეხილთა

ტოტებით *). ქართლ-იმერეთის უღელ-ტეხილზე, რომელსაც ემახიან აგრედვე ვახტანგის მთას, ან სურამის ქედს, აჭარისა და არსიანის მთის მწვერვალებზე ზაფხულობითაც არ ილევა თოვლი. მხოლოდ მკათათვის გასულს დნება ამ მაღლობებზე ძველი თოვლი. მარიამობისთვის გასულს, ან ენკენისთვის დასაწყისში ხელ-ახლა მოდის ახალი თოვლი და თეთრ ბოხოხა ქუდივით გადაეფარება ხოლმე მესხეთის ამ ნაწილს.

სამკურნალო წყლებითაც მდიდარია სამცხე-საათაბაგო. განთქმულია უფრო აბასთუმნის წყალი, პლატესი, ურავლისა და ასპინძისა. აბასთუმნის სამკურნალო წყალს ასე აგვიწერს ბატონიშვილი ვახუშტი **): მთის კალთას გამომდინარებს ფრიად დიდი და ცხელი წყარო, მდუღარის მზგავსი. კლდეზე აშენებულია აბანო და ბანაობენ მრავალნი, რადგან არჩენს ქარით დახუთვილსა, მუწუკსა და ბუგრსა, მკურნალთაგან ძნელად საკურნებელსა.

სამცხე-საათაბაგო განთქმული იყო ძველად ბუნების სიუხვით და ნაყოფიერებით. მრავალი ჯურის ხილი ხარობდა და მოდიოდა ყოველნაირი მარცვალი. მრავალი იყო ვენახი, ბაღი და სავარდე.

დღეს, ევროპაშიც არ მეგულება, გარდა ბოლგარეთისა, ვარდის ბაღები, ანუ სავარდენი. ეტყობა, ჩვენს წინაპრებს დიდად ჰყვარებიათ ვარდი, რომ ვარდის ბა-

*) ლეპისის ველ-მინდორი, ვარძიის შესანიშნავ მონასტერს რომ თავს დაჰყურებს, უფრო ჯავახეთს წააგავს და მთავრობამ ტყუილად მიაკერა იგი ახალციხეს. ლეპისი უტყეო და მოტიტვლებულია, როგორც ჯავახეთი.

**) ეს ის ისტორიკოსი და გეოგრაფია, რომელმაც დაგვიტოვა შესანიშნავი წიგნი: აღწერა საქართველოსა. წიგნი დაუსრულებია ვახუშტს 1745 წ. რუსეთს, სადაც გადახვეწილი იყო.

ლები უშენებიათ, აი სწორედ ისე, როგორც იაპონელს უყვარს თითქმის გაგიჟებით ვარდ-ყვავილი. უეჭველია, სავარდევებს მარტო სასიამოვნოდ არ გაიჩენდა მესხი და სარგებლობასაც ნახავდა. ვარდის ფოთლიდან ზეთსა ჰხდიან და სამკურნალოდ ხმარობენ. ვარდის ზეთი ძალიან ძვირად იყიდება. რა ტურფა და მომხიბლავი იქნებოდა მაშინდელი მესხეთი მაისის თვეს, შემკული ვენახ-ბაღებით და სავარდევებით! დღეს აღარც ვენახებია, აღარც სავარდენი. ამბობენ, ვაზი ველარ ხეირობსო, სუს-ხიანი ზამთარი სძრავს ვაზს და ნაყოფი აღარ მოაქვსო. უწინ რომ ვენახები ბლომად ყოფილა, იქიდანაა სჩანს, რომ ხშირად პოულობენ მიწაში ჩაფლულ ღვინის ქვევრებს. მე თვითონ მინახავს **1891** წ. მუსხისა და ტოზის ძირობებში, მტკვრის პირას, გამხმარ ვაზის ჯირკვები. ეტყობა ვენახები გადაშენებულა ამ უკანასკნელ ოცდაათის წლის განმავლობაში. მთელ სამცხე-საათაბაგოს ეხლა აღარც ერთი ვენახი აღარაა და ვისაც ყურძნით პირის გასველება ჰსურს, უნდა იყიდოს აჭარიდან, ან ქალაქიდან მოტანილი. ხილის ბაღები კი ბლომადაა და კარგი და გემრიელი ხილიცაა, განსაკუთრებით ვაშლი. აქაური საუკეთესო ჯიშის ვაშლი, „შაჰ-ალმას“, ან მეფის საკადრის ვაშლს რომ ეძახიან, განთქმულია მთელ საქართველოში და თვით რუსეთშიც, სადაც ბლომად გააქვთ გასასყიდად.

ტყითაც მდიდარია სამცხე-საათაბაგო. ბევრგან, როგორც საზოგადოდ საქართველოში, უგუნურად ექცევიან ქვეყნის მშვენება ტყეს და უწყალოდ სჩეხავენ, მაგრამ ჯერ-ჯერობით მაინც საკმარისადაა საშენი და საწვავი ტყე. მთა და მთის ტოტები შემოსილია ტყით, განსაკუთრებით ქვაბლიანისა და აბასთუმნის ხეობანი. შენა-

ხულია უფრო ის ტყეები, რომელიც ხაზინას ეკუთვნის. ხაზინა უფროხილდება და წესითა და რიგით სჩეხავს, ისე რომ ტყე არ დაილიოს. ორიოდე მამულის პატრონის გარდა, კერძო მემამულენი უწყალოდ ექცევიან ტყეს, ანადგურებენ და იმას აღარ დაგიდევენ, რომ უტყეო ქვეყანა უდაბნოს დაემგზავსება, სადაც ცხოვრება და წარმატება შეუძლებელია. განსაკუთრებით კარგადაა შენახული ტყე მთის მიუვალ ადგილებში. აქ შეგხვდებათ ნაძვისა და ფიჭვის დიდრონ-დიდრონი ხეები, რომელსაც ოთხ არშინიანი საბელი ვერა სწვდება, ისე სქელია ზოგიერთა ხე. სულ ცოტა, ასეთი სქელი და დიდ-ტანიანი ხე იქნება სამას-ოთხასი წლისა, მაშასადამე ამოსული იმ დროს, როცა სამცხეს პატრონობდა და უვლიდა ათაბაგი და ამ განათლებულ და ღონიერ ქვეყანას ჯერ არ ეხილა არც ოსმალოსა და არც რუსეთის მართვა-გამგეობა.

სამცხე-საათაბაგო მდიდარია ფრინველითაც. იცის აგრედვე ნადირი და გარეული ფუტკარი. მეფუტკრეობას მისდევენ მესხნი, მაგრამ უხალისოდ, თუმცა თაფლი ტკბილი და გემრიელია.

უწინ, ვიდრე ოსმალონი დაიჭერდნენ მესხეთს, აქაური მკვიდრი, ქალი და კაცი, ყოფილა ნელად და ენა-ტკბილად მოუბარი, ტანოვანი, მხნე, მშვენიერი და ცოდნა-ხელოვნების მოყვარე. შემდეგ ქრისტიანობა მაჰმადიანობაზე რომ შეუცვლიათ, მესხებს ეს თვისებალირსებანი დაუკარგავთ.

პირველად რჯული გამოიცვალეს ათაბაგმა და თავად-აზნაურებმა. ვინც სარწმუნოებას იცვლიდა, იმას მამულ-დედულიც შერჩებოდა ხოლმე და სხვა წყალობასაც იღებდა ოსმალთა ფადიშაჰისაგან, ანუ მეფისაგან.

თავად-აზნაურობის მაგიერ მისცეს ხარისხი და პატივი ბეგისა, ასე რომ, ვსთქვათ წინად თუ დიასამიძე თავადი იყო, ოსმალთა ბატონობის დროს გახდა ბეგი დიასამიძე. ეს გვარი ეხლა ამოწყვეტილია, მაგრამ სხვა ქართველ კეთილშობილთა გვარები ბლომდაა დარჩენილი.

შემდეგში თავად-აზნაურობას გაჰყვა გლეხ-კაცობა და თუმცა კარგა ხანს ჯიუტობდა და ქრისტიანობას არა ღალატობდა, მაგრამ ძალდატანებას და გადამეტებულ ხარჯს ვედარ გაუძლო და ახალი რჯული მიიღო. რჯულის გამოცვლას თან მოჰყვა ზნე-ხასიათის გამოცვლა, ჩვეულებისა და ტანისამოსისა. ამდენ ცვლილებასთან შერეული თათრულ-ოსმალური ენაც შეითვისეს, ასე რომ თუ ძველად, ოსმალების მოსვლამდე, მესხი სავსებით წააგავდა ქართლელსა, შემდეგ, ამოდენა ცვლილების წყალობით, ასეთი მზგავსება დაიკარგა. რაც უნდა იყვეს, გაოსმალებული და გამაჰმადიანებული მესხი მაინც ძალიანა ჰგავს ქართლელსა და კახელს. საკმარისია მცირედად დააკვირდე აქაურ ჩალმოსან მაჰმადიანს, და მაშინვე მიხვდები, რომ იგი ქართველია და არა ოსმალ. ზოგი კი პირწავარდნილი ქართლელია გარეგნობით და სახით. შეცვლა სახისა და გამომეტყველებისა, უეჭველია, იმითი აიხსნება, რომ რამოდენიმე ოსმალ და თათარი, ქალი და კაცი დაბინავდა სამცხე-საათაბაგოს, დაუნათესავდა მკვიდრსა და ამ გვარად მოხდებოდა სისხლის შერევა.

სამცხე-საათაბაგომ თითქმის სამასი წელიწადი იცხოვრა ათაბაგების ხელში დამოუკიდებლად და საქართველოს მეფეებს არ ემორჩილებოდა. ჰქონდა მხოლოდ მეზობლური კავშირი და მისვლა-მოსვლა დანარჩენ ქართველობასთან. პოლიტიკურად დიდად გაძლიერდა საათაბა-

გო, რის გამო ათაბაგებს ამაყად ეჭირათ თავი. ეს მლიერებაა მიზეზი, რომ ათაბაგებმა მოინდომეს საკუთარის კათალიკოზის ყოლა და აღმოსავლეთ ბერძენ პატრიარქების ნებართვით კიდევ დააწესეს აწყურში საკათალიკოზო კათედრა, რომელსაც უნდა დამორჩილებოდა სრულიად ზემო-ქართლის სამღვდელოება. აღმოსავლეთის პატრიარქებს არ ესიამოვნებოდათ სიძლიერე სრულიად საქართველოს კათალიკოზისა, მცხეთაში რომ ჰქონდა კათედრა, და ამის გამო ხელს უმართავდნენ აწყურის მთავარ-ეპისკოპოსს, განდგომილიყო მცხეთის კათედრიდან და მის ნება-დაურთველად ემართა ზემო-ქართლის ეპარქია. მაგრამ ათაბაგების, აწყურის და აღმოსავლეთ ბერძენ პატრიარქთა მეცადინეობამ ფუჭად და ამაოდ ჩაიარა. სიმართლისა და საეკლესიო კანონების წინააღმდეგი იყო ასეთი სურვილი და მეცადინეობა და ბოლოს საქმე იმითი გათავდა, რომ მესხეთის ეკლესია ძველებურად მცხეთის კათალიკოზს დამორჩილდა.

შინაური ცხოვრების განვითარება და მოქალაქობა იმ ხარისხამდე ავიდა, რომ საათაბაგომ საკუთარი კანონები გაიჩინა, როგორც შეჰფერის ყოველ განათლებულ და განვითარებულ სახელმწიფოს. ასეთია კანონები ათაბაგ ბექასი და მისის შვილის-შვილის აღბუღასი. უფრო იმითია შესანიშნავი და საყურადღებო ამ კანონების დაწერა, რომ იმ დროს ჩვენ სამშობლოს შემოესია ლანგთემური, წინამძღვარი მონგოლთა და რამდენჯერმე ააოხრა საქართველო.

მეჩვიდმეტე საუკუნის დასაწყისს, ასე 1626 წელს, ოსმალებმა დაიპყრეს საათაბაგო და ფაშობა შემოიღეს ათაბაგობის მაგიერ. დიდი ზარალი და ზიანი მოუტანა საერთოდ ჩვენს ქვეყანას და კერძოდ საათაბაგოს ოსმა-

ლების ჩამოთესლებამ და დამკვიდრებამ ზემო-ქართლში. ჯერ ერთი საქართველო სრულიად მოსწყდა განათლებულ დასავლეთ ევროპას, რადგან ოსმალთა უზარ-მაზარ კედელსავით აგვეყუდა წინა, მისვლა-მოსვლა გაგვიძნელდა ევროპასთან და დავრჩით გამომწყვდეულნი, როგორც კარ-მიხურულ გალიაში. მეორე კიდეც ისაა, რომ ოსმალთა გაუნათლებელი ხალხი იყო მაშინ; თვითონ რომ არა იცოდნენ-რა ომიანობის მეტი, ჩვენს ქვეყანას რას მოუტანდნენ. მას შემდეგ, რაც ოსმალთა გაბატონდნენ სამცხე-საათაბაგოში, სწავლა-განათლება, ხელოვნება და ვაჭრობა უკან-უკან წავიდა ამ კუთხეში. წინადა რომ მესხეთს ებადებოდა შესანიშნავი მგოსნები, აი როგორც შოთა რუსთაველია, განთქმული მქადაგებელი, ფილოსოფოსი და სახელმწიფო მოღვაწე და სარდალი, ოსმალთა ბატონობის დროს ცხოვრება ისე დადუმდა და დაქვეითდა, რომ აღარც სარდალ-მოღვაწე, აღარც ბრძენ-ფილოსოფოსი და აღარც მგოსანი მქადაგებელი აღარა ჩნდებოდა ამ ქვეყანაში. ქალაქი ახალციხე შეიქმნა სხვა და სხვა ავაზაკთა ბრბოების საბუდრად. აქ იკრიფებოდა მოუსვენარი ხალხი, უფრო კი დაღესტნიდან ჩამოსული ლეკობა და ხანდა-ხანობით ხან ქართლს აწიოკებდნენ ახალციხიდან გამოსული ავაზაკები, ხან გურია-იმერეთს. ახალციხის ფაშები ხელს აფარებდნენ ამ ავაზაკებს და პატრონობას უწევდნენ. ბევრი ურჩი და აბეზარი კაცი ქართლ-კახეთიდან და იმერეთიდანაც გადადიოდა ახალციხეს და იქ აფარებდა თავსა. ასე მიდიოდა საქმე მთელი ორასი წელიწადი, მოკიდებული 1626 წლიდან 1828 წლამდე. ამ წელიწადს კი საქმის გარემოება შეიცვალა.

1801 წელს საქართველოს ნაწილს, ქართლ-კახეთს,

დაეპატრონა რუსეთი. მეფე ერეკლემ და დედოფალ ეკატერინე მეორემ ხელშეკრულება დასდეს **1783** წელს, რომლის ძალით რუსეთის მეფეებმა ვალად დაიდეს და იკისრეს სამცხე-საათაბაგოს დაბრუნება საქართველოსთვის. წარსულ საუკუნეში, **1828** წ. რუსეთის მეფეს ომი ჰქონდა ოსმალეთთან. რუსის ჯარის სარდალმა გრაფ პასკევიჩმა დაამარცხა ოსმალის ჯარი ახალციხესთან. ჯარი ჯავახეთიდან ჩამოვიდა, დილა ადრიან გასტოპა მტკვარი სოფელ ქვათახევთან, შეებრძოლა ქოსა-მაჰომედ და მუსტაფა ფაშებს და წაართვა ოთხი გამაგრებული ბანაკი. ეს იყო **9** აგვისტოს. ზედ მარიამობა დღეს, **15** აგვისტოს, იერიშით აიღო პასკევიჩმა თვით ქალაქი. ქოსა-მაჰომედმა **16** აგვისტოს ჩააბარა პასკევიჩს თვით ციხე. ამ დროს ახალციხეში ითვლებოდა 50,000 სული მცხოვრები. სწორედ ამ დროიდან საქართველოს შემოუერთდა ძველი მისი საუკეთესო ნაწილი, სამცხე-საათაბაგო.

გაოსმალეებულმა ქართველობამ იუკადრისა ქრისტეან რუსების ბატონობა და მათ ხელში ყოფნა. მაშინაც და დღესაც საფიქრებელად ესა ჰქონდათ და აქვთ: ჯარის კაცად წაგვიყვანენ და იმისთანა საჭმელს გვაჭმევენ, რომელიც რჯულით აღკრძალული გვაქვსო. ეგება სხვა მიზეზიცაა გადასახლებისა და სამშობლოს მიტოვებისა, მაგრამ საბაზად ეს დაიხვიეს ხელზე, იხუვლა მრავალმა მათგანმა და ოსმალეთს გადიხვეწა. საზოგადოდ ბინის მოშლა და ოჯახის დაქცევა ადვილი არაა, მდიდარსაც უჭირს ახალი ბინის შოვნა, ახალი სახლ-კარის გამართვა და ოჯახის აშენება და აბა ღარიბ გლეხ-კაცობას რა მოუვიდოდა?

რუსის მთავრობა ხელს არ უშლიდა გადასახლებას.

ვისაც არ სურდა აქ დარჩენა, გზა მშვიდობისა უთხრეს. აიკრიფეთ გუდა-ნაბადი და საცა გნებავთ, იქ წადითო, ხოლო ვადად ორ წელიწადს გინიშნავთო. გადასახლების მსურველებმა ოხრად მიჰყიდ-მოჰყიდეს ოჯახის ნივთეულობა, საქონელი, მამულ-დედული, სახლ-კარი, ბოსტან-ბაღები, შეაბეს ჭრიალა ურმები, ჩასხეს შიგდედა-კაცობა და ქულფათობა და დაადგნენ ოსმალეთის გზას. წასული მესხები სახლდებოდნენ მცირე აზიის და ევროპის ოსმალეთში, ბევრი გაწყდა გზაში სიმშვილ-სიცივისაგან. ვინც მიაღწია ოსმალეთს უვნებლად, იმანაც ვერ იხერია. ათასი გაჭირვება და ვაივავლახი ნახა ახალ ადგილზე, ვერ უძლებდა თავზე დატეხილ მრავალ უბედურობას, სნეულდებოდა და წუთი-სოფელს ესალმებოდა. მცირე აზია ერთ უშველებელ, ცივ და ყრუ სამარედ გადაიქცა ჩვენის ღვიძლის ძმებისათვის. ვინც ცოცხალი დარჩა, ვერც ისა ხეირობდა. სამშობლოს დარდი და სევდა ჭვალივით აწვებოდა, უცხოობას ველარიტანდა, უკან ბრუნდებოდა, მაგრამ ვაი ამ დაბრუნებას! სახლ-კარი დაქცეული, მამული გაყიდული უხვდებოდა შინა. ბინას ველარ სდებდა და დახეტილობდა ასე უპატრონოდ, ეულად და ბოგანოდ. ხელის შემწყობი, ნუგეშის მცემელი და ჭირისა და ღვინის მოზიარე არავინ იყო! მსწავლული მოგზაურები გვიამბობენ, რომ მცირე აზია და ევროპის ოსმალეთი მოფენილია მესხეთიდან გადასახლებულთა სოფლებით, სადაც დღესაც თურმე გაისმის წკრიალა ქართული ენა.

გადასახლებულთა მწარე ბედმა ჰკუთვნა ვერ ასწავლა ჩვენში დარჩენილ გამაჰმადიანებულ მესხებს, გული ეთანადრებათ და სულ სტამბოლისკენ უჭირავთ თვალი. ასე ჰგონიათ, იქ სამოთხეა და ნაზუქის სულით დაიბნიდენ-

ბიან. გახიზვნა ოსმალეთს ჯერაც არ შეჩერებულა. ბევრი ოჯახი დღესაც იყრება და მიდის მცირე აზიის, ან ევროპის ოსმალეთს. მე ჩემის თვალით მინახავს ბაწარ-აღებით მიმავალი ბათუმისაკენ ფურგუნები, დატვირთულნი გადასახლებულთა ბარგი-ბარხანით და ცოლ-შვილით. ქვას გული უნდა ჰქონდეს ადამიანს, დაინახოს ეს სურათი და არ შესწუხდეს უზომოდ. სამშობლო ქვეყნის დაქცევა-დარბევა, ხალხით დაცლა დიდი ცოდვაა და ვინც ხელს უწყობს ამ საცოდავების აბარგვას და გახიზვნას, ის სწორედ მტერია ქვეყნისა, პირშავი და შეჩვენებული.

სამცხე-საათაბაგო დაიჭირა გრაფმა პასკევიჩმა **1828** წელს. აქაურ მკვიდრს მესხის მაგიერ თათარი დაარქვა მთავრობამ. ეს უდიდესი შეცდომაა და წინააღმდეგი როგორც ბუნებისა, აგრედვე მეცნიერებისა. კაცმა რომ რჯული გამოიცვალოს, განა ხალხოსნობას და ეროვნობას დაჰკარგავს ძველ რჯულთან ერთად? რჯული, რწმენა, სვინიდისის საქმეა, ეროვნობა-ხალხოსნობასთან რა საქმე აქვს? კათოლიკეთა სარწმუნოებას (ჩვენში ფრანგობას ეძახიან) მისდევნენ ფრანგები, ინგლისელები, გერმანელები, პოლონელები, ესპანელები, ზოგი ქართველები, სომხები და თვით თითო-ოროლა რუსი და განა ყველა ესენი, რაკი ერთი რჯული აქვთ, ლათინებად და რომაელებად გადაიქცევიან? თავის დღეშიც არა. ყველა მათგანი იმ ერად რჩება, რომელსაც ეკუთვნიან. ბათუმის მხარე რომ დაიჭირეს რუსებმა **1877** წელს, კიდევ გაიმეორეს ძველებური შეცდომა და ღვიძლ ქართველებს: აჭარლებს, ქობულელებს და სხვებს თათრები დაარქვეს და იმათ სამშობლო ენად ოსმალური გამოაცხადეს, თუმცა აჭარლები და ქობულელნი ისევე სუფ-

თად და წმინდად ლაპარაკობენ ქართულად, როგორც შინა-ქართული და ისეთივე ქართველები არიან, როგორც ქართულენი.

რაკი ახალი მთავრობა ასე გულცივად და უგულოდ მოექცა გამაჰმადიანებულ მესხებს, იმის მაგიერ რომ დაეყვავებინა და გაეადვილებინა უცხო და მიუზღვე-ველ მთავრობის ხელში ყოფნა, რაკი წასასვლელი გზა დაულოცა, ისინიც ადგნენ და გულმტკივნეულნი, სამშობლოს დარდისაგან შეწუხებულ-დაოსებულნი, გაემართნენ ოსმალეთისკენ. დაცარიელებით არ დაცარიელებულა მესხეთი, მაგრამ ბევრი სოფელი ვერანად გადაიქცა. წასულთა და გადახვეწილთა ნასოფლარებში მთავრობამ ჩააყენა აზრუმის საფაშოდან გადმოყვანილი სომხები. კარგა დიდი ნაწილი აზრუმელებისა დაბინავდა ახალციხის – წყლის მარჯვენა ნაპირზე, პირდაპირ ძველ ქალაქ ახალციხისა, სწორედ იქ, სადაც ძველად იყო ქართველთა სოფელი: მარდა, ურიათ მარდა, ჯანიანთ მარდა და მლაშის-ხევი. ამ გვარად, დაახლოებით **1830** წელს, ქართველთა ნასოფლარებზე გაშენდა ახალი ქალაქი, დასახლებული აზრუმელ სომხებით, რომელსაც ეწოდება იგივე ძველებური სახელი ახალციხე.

თვით მაზრაში შემდეგი ნასოფლარები დაიჭირეს მოსულმა სომხებმა: ჭაჭარაქი, გოგოთ-უბანი, სასძლო, სხვილისი, წინუბანი და ორთავე წყრუთი, არხის-ციხე, წყალთბილა, ნაოხრები, დიდი და პატარა მამაჯი და ტამალა.

ამ გვარად ძველ მესხეთში, ანუ სამცხე-საათაბაგოს დღეს ბინადრობს: აზრუმიდან მოსული სომხობა წმინდა გრიგოლის სარწმუნოებისა და სომეხ-კათოლიკენი; ოსმალეთის ბატონობის დროიდან დარჩენილი თარაქამა და

თურქმენი, ორთავე ტომი მაჰმადის სარწმუნოებას მის-
დევს, და ქართველობა, ძველ მესხების ჩამომავალნი:
მართლ-მადიდებელნი, კათოლიკის სარწმუნოების მიმდე-
ვარნი და მაჰმადიანი ქართველები, ანუ გამაჰმადიანებუ-
ლი მესხები. ამათ გარდა ბინადრობენ სამცხე-საათაბაგოს
ებრაელები, უფრო კი ქ. ახალციხეს, ცოტაოდენი ბერძ-
ნები და რამდენიმე ნასალდათარი რუსი.

როგორც ზემოდ მოვიხსენიეთ, სულ ახალციხის
მაზრაში დღეს ითვლება **78,100** სული, ქალი და კაცი.
ამ ჟამად ქ. ახალციხეში ცხოვრობს **19,220** კაცი და
ქალი. ამათში ქართველია **1075**, რუსი – **470**, ბერძენი
116, ებრაელი – **2322** და სომეხი – **15,031**. მაზრაში
ცხოვრობს: სომეხი განურჩევლად სარწმუნოებისა –
6852, ბერძენი – **130**, ქართველი, მართლ-მადიდებელი
და კათოლიკე **8865**, ებრაელი, – **218**, ქურთი – **2400**,
რუსი – **99**, თათარი – **32,564** და თურქი (ოსმალთ) –
7752.

მიაქციეთ ყურადღება უკანასკნელ ორ ციფრს.
სწორედ ესაა უკუღმართობა და შეცდომა, რომელიც
მთავრობამ ჩაიდინა. ამოდენა ქართველობას სახელი შე-
უცვალა და თათრად გადანათლა. განა ხერთვისელ გე-
გიძეს, ჯაყისმანელ ნემსაძეს და გეორგაძეს თათარი
ეთქმის? შეიძლება კანტი-კუნტად იყვეს სადმე ჩასახლე-
ბული რაოდენიმე ტომით და ჩამომავლობით თათარი,
თორემ ვის გაუგონია ახალციხეს მაზრაში ამოდენი თათ-
რები? საჭიროა რიგიანი, ჭეშმარიტი და მეცნიერული
აღწერა ერისა, რომ ნამდვილად ვიცოდეთ რაოდენობა
თითოეულის ტომისა, მაგრამ ჯერ-ჯერობით ასეთი აღ-
წერა არა გვაქვს. არც ოსმალთა იმდენი, რამდენსაც
ზემოდ დასახელებული ციფრი **7752** აჩვენებს. ნამდვი-

ლი ოსმალთა ძალიან ცოტაა და ბევრი-ბევრი თარაქამა, თურქმენი, ქურთი და ოსმალთა ოთხი ათასი, ან ხუთი ათასი იყვეს ახალციხის მაზრაში, ანუ სამცხე-საათაბაგოს.

არის ერთი მეცნიერება, სტატისტიკას ეძახიან, რომელიც იკვლევს, სხვათა შორის, ხალხის რაოდენობასაც. ამ მეცნიერების მაღლიანი ხელი ჯერ არ მოხვედრია ჩვენს ბედისა და მოხელეთაგან დავიწყებულს სამშობლოს და ამის გამო დანამდვილებით არ ვიცით – რამდენნი ვართ. მთავრობის მოხელეთაგან შეკრებილი ცნობანი უხეიროა, უაზროდ და გადარეულად შეკრებილი. მაგრამ, რას ვიზამთ, იოლად უნდა წავიდეთ იმითი, რაც მოიპოვება, ვიდრე ნამდვილი სტატისტიკა გაგვიჩნდება.

ქართული ენა, ეს სული და გული ყოველის ერი-სა, უტყუარი მოწამე კულტურისა და განათლებისა, შესანიშნავად განვითარებული მესხეთში, სადაც მზე და მთვარე პირველად იხილა დიდებულმა საერო მგოსანმა შოთა რუსთველმა, შევიწროებაში არა ყოფილა ოსმალთა ბატონობის დროს. ოსმალეთმა ევროპელივით ჩაცვივება არ იცოდა, – გინდა თუ არა, ჩემი ენა შეისწავლე, ჩემ ენაზე სწერე, იკითხე და ჩემ ენაზე ილაპარაკეო. ოსმალური ენა თავისით ვრცელდებოდა, ძალა დაუტანებელივ.

ყველაზე ადრე შეითვისა ოსმალური ენა მაღალმა წოდებამ, ესე იგი თავად აზნაურობამ, შემდეგ ბეგები რომ დაერქვათ. რაც ხანი გადიოდა, ქართული ენის ცოდნა თანდათან სუსტდებოდა და დღეს თითქმის აღარავინ იცის. თითოთ დაითვლება იმათი სახელი და გვარი, ვინც ამ ხანად ლაპარაკობს სუფთა ქართულს. ესენი არიან: ჰამიდ-ბეგი ავალიშვილი, რომელმაც ქართუ-

ლი წერა-კითხვაც იცის, ორიოდე თულაშვილი, ორიოდე წერეთელი, მორჩა და გათავდა. ერისთვიანთ, მაჩაბლიანთ, ხიდირბეგიანთ სრულებით აღარ იციან ქართული. ზოგ-ზოგი მათგანი ამტკრევს საყველპურო ქართულს, მაგრამ ასეთი ცოდნა ცოდნად არ ჩაითვლება.

აქ ჩამოთვლილ ბეგებს კარგად ესმით, რომ ქართველები არიან, აღარ უარობენ და აღარა სწყინთ ქართველობა, მაგრამ უქართულობა დიდად უშლის ხელს საჭირო სულიერი კავშირი იქონიონ დანარჩენ ქართველობასთან.

გლეხ-კაცობა უფრო მძიმედ ითვისებდა ოსმალურ ენას. დედა-კაცობა ხომ, რადგან კერას არა სცილდებოდა და სულ შინ იჯდა, სრულებით არ ეტანებოდა ოსმალურს. დღესაც ბევრია იმისთანა მიყრუებული სოფელი, სადაც თუმცა მაჰმადის რჯულია გამეფებული, მაგრამ ოსმალურმა ფეხი ვერ მოიკიდა მკვიდრად დედა-კაცობაში.

საოცარი ამბავია, მაგრამ შეურყეველი და ჭეშმარიტი ისაა, რომ ქართული ენა დაიჩაგრა რუსების მოსვლის შემდეგ სამცხე-საათაბაგოს. არის იმისთანა სოფლები, როგორც თოლერთა, უთხის-უბანი და სხვა, სადაც მოხუცებულები კიდევ ლაპარაკობენ ქართულს, ხოლო ყმაწვილკაცობა სრულებით აღარ ეტანება ქართულს. მიზეზი ისაა, რომ ქართულმა დაჰკარგა ფასი ხალხის თვალში რუსების მართვა-გამგეობის დროს, აღარა იგი ხმარებაში სკოლაში, სასამართლოში და პოლიცია-ადმინისტრაციაში. ამიტომ ქართული ენა აღარავის ეპიტნავენა, ვითარცა პატივ-აყრილი და გამოუსადეგარი ცხოვრებაში.

მესხი მაჰმადიანი სუფთად ლაპარაკობს ქართულად აწყურისა, იდუმალისა და კლდის სამამასახლისოში.

ნარევ-ნარევად სხვა დანარჩენ სამამასახლისოებშიც მოიპოვება ქართულად მოლაპარაკე სოფელი, მაგრამ საერთოდ რომ ვთქვათ, თუ დროზე რიგიანი სკოლა არ მიეშველა ამ გვარ სოფლებს, ქართული ენა ძირიან-ფესვიანად ამოვარდება.

აქაური ებრაელები მტკიცედ ინახავენ ქართულ ენას. იგია მათი სამშობლო, ღვიძლი ენა და ამ ენაზევე აქვთ მიწერ-მოწერა. უხსოვარ დროიდან დაბინავებულან ებრაელები ახალციხეს, ქართული იერი, ზნე და ჩვეულება შეუთვისებიათ და აღარ ღალატობენ არც ერთსა და არც მეორეს, თუმცა ორას წელიწადზე მეტს ქართველებთან ერთად ოსმალების ბატონობას იტანდნენ. სწორედ საკვირველია მათი ასეთი სიმტკიცე. ქართულ ენის შენახვა-პატრონობაში მესხეთის ებრაელობას დიდი ღვაწლი მიუძღვის და ესეთი მისი სამსახური არასოდეს არ უნდა დაგვავიწყდეს. დღევანდელ ახალციხეს თუ კიდევ ქართული იერი ცოტათი მაინც შერჩენილი აქვს, ეს ებრაელების წყალობაა. მათი ბავშვები ხარბად ეტანებიან ახალციხის ქართულ საქალებო სკოლას, მაგრამ სამწუხაროდ სკოლის გამგენი ხშირად უარს ეუბნებიან ხოლმე მსურველთ უადგილობის გამო. მაინც ოცი, ოცდა ხუთი ებრაელი ქალი მუდამ სწავლობს ამ სკოლაში და სწავლას იძენს ქართულად. – აქაურ ებრაელებს ჩვეულებად აქვთ იერუსალიმს წასვლა და იქ დაბინავება, სიბერის ჟამი რომ მოაწევს. ამ ჩვეულებას უფრო შეძლებულები მისდევენ.

სოფლად გლენკაცობა ცხოვრობს ზოგან არეულად, განურჩევლად სარწმუნოებისა, ზოგან კი ერთი ტომისა და სარწმუნოების ერია შეჯგუფული. არის ისეთი სოფლები, როგორც მაგალითად ვალე, სადაც ბინადრობენ

ქართველი მართლ-მადიდებელი, ქართველი კათოლიკე, სომეხი გრიგოლიანი და ქართველი მაჰმადიანი. შუღლი და მტრობა არავის გაუგონია. სოფელ უდეს უმრავლესობა ქართველი კათოლიკეა, უმცირესობა მაჰმადის რჯულისა. ქრისტიანეთა მოძღვარი ამ სოფლისა და მაჰმადიანთა მოღლა ორთავე ჭილაშვილები არიან. გამოდის რომ სახლიკაცები ადიდებენ ღმერთსა სხვა და სხვა ენით და სხვა და სხვა წესით. ამ გვარი საქმე მეზობლობას არა შხამავს და არც უნდა მოშხამოს, რადგან რჯული-სათვის კინკლაობამ და თავში ცემამ დიდი ხანია თქვენი ჭირი წაიღო. ამას გარდა ქართველი კაცის ბუნება ხალვათია, მოსიყვარულე და არ ეხერხება გულში ჩადება შურისა და მტრობისა. სხვა რჯულისა და ტომის კაცსაც ძმასავით ვუძეკერით. სამეზობლოდ ქართველი ერი საუკეთესო ერია, რადგან სხვისი დაჩაგვრა არ იცის. თვითონ რომ ხშირად სხვას ეჩაგვრინება, ეს კი სრულებით არ ვარგა. საჭიროა თავის დაცვა და გაფრთხილება.

უნდა მოვიხსენიოთ, რომ მესხეთის ქართველი კათოლიკენი ისტორიის უკუღმართ მსვლელობის გამო იძულებულნი გამხდარან, ქრისტიანობის შესანახად, სომხის ტიბიკონი მიეღოთ, ესე იგი სომხების წირვა-ლოცვის წესი და რიგი. ამის გამო წირვა-ლოცვა სომხურად აქვთ და არა ქართულად, როგორც სტამბოლში. ეს გარემოებაა მიზეზი, რომ ბევრს ქართველ კათოლიკეს სომხური გვარი და სახელი აქვს, მაგალითებრ პოლოს მათეოზოვი. არის მხოლოდ ერთი პატარა ეკლესია ძველ ახალციხეს (რაბათი), სადაც უმთავრეს ღვთის მსახურებას (მესსა) ლათინურად ასრულებენ, ხოლო ზოგიერთ წვრილმან ღვთის მსახურებას და გალობას ქართულად

დაც. დიდი ხანია მთავრობასთან ამ საგნის გამო მიწერ-მოწერაა გამართული, მაგრამ ჯერ ბოლო არ მოღებია ამ გაჭიანურებულ საქმეს.

დღევანდელი მესხი, გადაგვარებულ-გადაკეთებული, ხასიათით მშვიდი და წყნარია, აურზაურს ერიდება და ძნელად თუ ხმას აიმაღლებს, თუ მეტის მეტად სიცოცხლე არ გაუმწარა უსამართლობამ. ძველებური სიკვირცხლე, თავმოწონება, ვაჟკაცობა და სილამაზე სადღაც გამქრალა, ფერფლად და მტვრად ქცეულა. ჩაცმულობაც ულაზათოა, განსაკუთრებით ქალებისა, რომელთაც გაგიჟებით უყვართ წითელ ფერის სამოსელი. საზოგადოდ დღევანდელი მესხი დაჩაგრულია, წელში მოხრილი, თავი მაღლა ვერ აუღია და ყველაფრისა ეშინიან. წარსულის მოგონება, როდესაც იგიც ადამიანად ითვლებოდა და მსოფლიო ისტორიაში მონაწილეობას იღებდა, არ ახალისებს, დიდებულ და ბრწყინვალე ისტორიის ნაშთს გულგრილად უყურებს, თითქოს ეს ტურფა ხელოვნების ნამოქმედარი მისი წინაპრების აგებული კი არაა, არამედ ვიღაც გადამთიელისა. ხალისით, სიმკვირცხლით და სითამამით ისევ ქვაბლიანელები სჯობიან დანარჩენებს, ჩაცმა-დახურვით ესენი ძრიელ წააგავენ აჭარლებსა. იარაღის ტარებაც ამათ უფრო უყვართ. დაჩაგრულობისა და სიმხდალის სენი ჯერ ისევ ბატონიშვილ ვახუშტის დროს შეჰპარვია მესხეთს და მას შემდეგ ხომ უფრო უმატნია ამ სენს. ბევრჯელ დავსწრებივარ სოფლად გლეხის მუშაობას, ხვნას, თესვას, მკას, თიბვას, ლეწვას, სიმინდის თოხნას და ერთხელ არ გამიგონია წკრიალა, იმედიანი სიმღერა, გუგუნე ვაჟკაციური, ან ტკბილი, ნაზი და სევდიანი კილო ქართლისა. საერო, საჯარო სიმღერა სამუდამოდ გამქრალა.

ამის მაგიერ დღეობა-ქორწილებში მოისმენ სპარსულ კილოზე ერთხმიან სიმღერას, ბალა-ბალას მზგავსსა. მომღერალნი უფრო ქურთები არიან. მხოლოდ ერთხელ მოვისმინე სოფ. ოშორაში სევდიანი სიმღერა ქართველ მაჰმადიანისა ქართულადვე. მომღერალს საზი ეჭირა და ამ უბრალო სამუსიკო იარაღზე დამღეროდა. სამწუხაროდ, უბის წიგნი, სადაც ლექსი მქონდა ჩაწერილი, დაიკარგა და საშუალება აღარა მაქვს იგი აქ მოვიყვანო.

მესხის სოფელი სასიამოვნოს არას წარმოადგენს. საშინელი ვიწროობაა სოფელში, სახლები ზედი-ზედაა მიყრილი, მომეტებულად მიწაშია ჩადგმული ხის შენობანი. ხის გაშლილი კარაპნები რომ არ ედგათ წინა, ვერც კი შეატყობთ, რომ აქ სახლებიაო. სინათლე ერდოდან ჩადის. სივიწროვის გამო სოფელში უსუფთაობაა და სიბინძურე. ნეხვი და ნაგავი ხშირად ზედ გზაზეა დაყრილი. ამ მხრივ ისევ ქვაბლიანის ხეობა სჯობიან, ხეობის ფერდობებზე კოხტად გამოიყურება ხის სახლები. აქაური მდებარეობა და მოწყობილობა სოფლებისა ძალიან წააგავს გურია-აჭარისას.

როგორც ჯავახებს, მესხებსაც უყვართ სუქანი, ერბოიანი საჭმელი. სისუქნის სიყვარული აიხსნება იმითი, რომ ჰავა გრილია და ზამთრობით ხომ კარგი ლაზათიანი სიცივეები იცის. მთა-გორებში და მთიან ტრიალ მინდვრებზე, როგორც მაგალითად ლეპისის გაშლილი ველია, სიცივე და ყინვა ისეთი ძლიერია, რომ ნამდვილი ტეხვრაა. ეს ყინვა-სიცივეა მიზეზი, რომ მესხები ძრიელ ეტანებიან ერბოს. უერბოდ მწვადსაც კი არ შესწვამენ. მოხრაკულ და შემწვარ ბატკანს და ცხვარს წკურწკურით ჩამოსდის ერბოს წვეთები და ამ გვარად

მომზადებულ საჭმელს ვერ დაეკარება იმერელი. კერძოდ მე, როგორც შინა ქართლელს და ჩამომავლობით იმერელს, ხშირად მომშლია მადა და უსადილობა მიმჯობინებია მსუქან და ერბოთი გაჟღენთილ მოხრაკულის შეცევას.

უმთავრესი წყარო სამცხე-საათაბაგოს მკვიდრის ცხოვრებისა ხენა-თესვას, ბაღოსნობა და საქონლის მოშენება. გარედ გასვლა და ცხოვრების შეძენა არ უყვარს მესხსა, მოუკალათნია შინა და ფათურობს თავისთვის. ვაჭრობასაც არ ეტანება. ძველად ახალციხის ვაჭარსოვდაგარნი ვაჭრობის უნარით იყვნენ განთქმულნი. დასავლეთ ევროპასთან და სტამბოლთან გაჩაღებული მისვლა-მოსვლა ჰქონდათ. დადიოდნენ ართვინზე და ბათუმზე. ამ გზით შემოვიდა ჯერ მესხეთს და შემდეგ დანარჩენ საქართველოში შესანიშნავი მოგზაური შარდენი, რომელმაც (მეჩვიდმეტე საუკუნის პირველი ნახევარი) ფერად-ფერადი სურათებით ასწერა მაშინდელი საქართველო. მესხების მისვლა-მოსვლას ევროპასთან ისიც უწყობდა ხელს, რომ საქართველოს ამ კუთხეში ადრე გავრცელდა ფრანგობა და ევროპა ხომ ფრანგებითაა სავსე. ჩვენებურ კათოლიკე მესხებს ნათესავები ჰყავთ სტამბოლს და ხშირად მათ სანახავად მიდი-მოდიან. ერთი მათგანი დიდ თანამდებობას ასრულებს ოსმალეთში რკინის გზაზე. ასე რომ თუ ოდესმე მგზავრობა მოგიხდეთ რკინის გზით სტამბოლიდან ქალაქ ვენაზე და კუპეში წმინდა ქართულით გამოგელაპარაკოთ ოსმალის მოხელე, ნუ გაგიკვირდებათ, იცოდეთ რომ ეს მოხელე თქვენი სისხლი და ხორცია. ერთი საუკეთესო თანამედროვე ისტორიკოსი მღვდელი მიქაელ თამარაშვილი,

იტალიაში რომ ცხოვრობს, მკვიდრი მესხია, დაბადებულ–
აღზრდილი სამცხე-საათაბაგოში.

ორმოცი წლის წინად ახალციხის მაზრა ქუთაისის
გუბერნიაზე იყო მიწერილი. მისვლა-მოსვლა მესხებს ქუ-
თაისთან ჰქონდათ ზეკარის უღელ-ტეხილით. მაშინ მეს-
ხები ჩალვადრობას მისდევდნენ და მიჰქონდ-მოჰქონდათ
სხვა და სხვა საქონელი. დღეს ეს ხელობა სრულიად
გაჰქრა. უკანასკნელ ომამდე (1878 წ.) ოსმალეთის სამ-
ზღვარი ზედ ეკრა ახალციხის მაზრას. ბადელას ხიდთან
საბაჟოები და საყარაულოები იყო დამართული. დიდის
სიმარდით და გაბედულობით შემოჰქონდათ მესხებს
სამზღვარ გარეთიდან ბაჟ-გადუხდელი საქონელი და ამ
ნელობით კარგ სარფაში იყვნენ. ეს ხელობაც გაჰქრა,
რადგან ჩვენი სახელმწიფო სამზღვარი ოსმალეთთან მა-
ლიან დაგვიშორდა.

ამ ბოლოს დროს მესხეთში თავი იჩინა ახალმა ხე-
ლობამ. ესაა მეტივეობა. ეს ხელობა შეიტანეს ხეობის
(ბორჯომისა) ქართველებმა. მეტივეობენ აგრედვე სო-
ფელ მეტეხისა და გომის მცხოვრებნი შინა ქართლიდან.
მესხებში უფრო ეტანებიან მეტივეობას ქართველი მაჰ-
მადიანები. მეტივეობა გაჩაღდა აწყურისა და იდუმალის
სამამასახლისოებში და ქვაბლიანში.

რადგან სამცხე-საათაბაგო მთა-გორიანია და ველ-
მინდორი ცოტაა, ამიტომ სახნავი მამული ნაკლები აქვს
მესხსა. მთის კალთებზე და ფერდობებზე უხეირო მოსა-
ვალი იცის, ძირობებში და ხევის პირებზე კარგი. მი-
რობის ყანები ბევრი ირწყვის მთის ნაკადულებით. სა-
კუთარი მოსავალი ძლივ-ძლივობით ჰყოფნის მკვიდრსა,
გარედ გასაყიდად ვერას გაიტანს ნაკლებობის გამო. მი-
წის ნიადაგი თიხიანია, კირნარევი. ასეთი ნიადაგი ხელს

უწყობს ბაღოსნობას და ხილის მოყვანას, რომელსაც ხალისით მისდევენ. ხეხილის გაშენება-მოვლაში მესხები დიდ მუყაითობას იჩენენ და კარგ ოსტატებად ითვლებიან. ხვნა-თესვისა და ბაღოსნობის გარდა საქონლის მოშენებასაც მისდევენ, უფრო კი იქ, სადაც საზაფხულო იალაღები მოიპოვება. საქონლის ჯიში უხეირო და წვრილია. ტყიანსა და ჩირგვ-ძეძვიან ადგილებში თხეებს ინახავენ. საქონლის ჯოგები თვით მესხებს არა ჰყავთ. ზაფხულობით მთის სამოვრებზე მეგრელებს ამოუდით სხვილფეხი საქონელი.

მესხეთს რომ დაეპატრონენ ოსმალები, ბატონყმობა არ შემოუტანიათ, რადგან მუსულმანების ქვეყნებში არსადაა წესად მიღებული ბატონყმობა. ადამიანი პირადად თავისუფალია, ხოლო რაც მამულია სახელმწიფოში, ეკუთვნის მეფეს, ანუ სულთანს, ფადიშაჰს. სახელმწიფოს სასარგებლოდ გლეხ-კაცი იხდის მიწის მოსავლის განსაზღვრულ ნაწილს, უფრო კი მეათედს.

ოსმალეთის მთავრობა ამ შემოსავალს ხან სავსებით, ხან ნაწილს, მოხელეებს უთმობდა ჯამაგირის მაგიერად და ამასთანავე დაავალებდა ხოლმე, ქვეყანას უპატრონე, მოუარე, იზრუნე და გაუფრთხილდი, რომ მტერმა არ წაახდინოს მობარებული კუთხეო. ერთი სიტყვით მაშინდელი მოხელე ჯამაგირის მაგიერ მიწის შემოსავალს ჰკრეფდა, ზოგს თვითონ იტოვებდა, ზოგს სულთანის ხაზინაში ჰგზავნიდა. შემოსავლის განაწილება მოხელესა და ხაზინას შუა, ან სავსებით აკრეფა მოხელის სასარგებლოდ იმაზე იყო დამოკიდებული, თუ რა პირობით ჰქონდა ჩაბარებული მოხელეს რომელიმე სოფელი, ხეობა, კუთხე, ან მთელი ქვეყანა და ოლქი. მხვნელ-მთესველისთვის სულ ერთი იყო, როგორ ინაწი-

ლებდნენ მიწის შემოსავალს სულთანი და მოხელენი და ვის რამდენი მიჰქონდა, რადგან გლეხის გადასახადს ამ განაწილებით არაფერი ემატებოდა და არც აკლდებოდა.

მოხელეებად უფრო ხშირად ბეგები იყვნენ, ჩამო-
მავალნი ქართველ თავად-აზნაურებისა. რუსები რომ დამ-
კვიდრდნენ მესხეთში, ბეგების მომეტებული ნაწილი
ოსმალეთს გადიხვეწა და თავიანთი ნაჭერი სოფლები
მიჰყიდეს როგორც საკუთრება მოქალაქეებს, აზრუმიდან
მოსულ სომხებს და ქართველ თავად-აზნაურებს. ბევრი
უკანონობა დატრიალდა ამ სყიდვა-გაყიდვის დროს, მაგ-
რამ რადგან ახალმა მთავრობამ ვერც თავი გაუგო და
ვერც ბოლო. ამ დახლართულ საქმეს, ბევრის კვლევა-
ძიების შემდეგ საქმე სასამართლოში მოსპეს და გასყი-
დული მამულები საკუთრებად დარჩათ მყიდველებს. ბე-
გებსაც, ვინც აქ, საჩვენოში, დარჩნენ, საკუთრებად და-
უმტკიცეს მათი ნაჭერი და დაჩემებული სოფლები. ასე
გაჩნდა კერძო საკუთრება მამულისა სამცხე-საათაბაგოში,
რუსების მოსვლის შემდეგ.

14 მაისს 1870 წ. გამოვიდა საბოლოო კანონი,
რომლის ძალით გლეხოვას მიეზომა სასარგებლოდ და
სახმარად ის მამული და სახლ-კარი, რაც ხელში ეჭირა.
ბეგებისა და მამულის პატრონთა სასარგებლოდ გლეხი
იხდის შემოსავლის მეათედს, ან ათში ერთს.

სამცხე-საათაბაგოს გლეხ-კაცი შედარებით ქართ-
ლისა, კახეთისა და იმერეთის გლეხოვასთან, შეღავათიან
პირობებში ცხოვრობს, რადგან იხდის მამულის პატრო-
ნის სასარგებლოდ მოსავლის მეათედს, ქართლელი, კა-
ხელი და იმერი კი მეოთხედს. შეშა-ფიჩხითაც უფასოდ
სარგებლობს, სადაც ასეთი ჩვეულება იყო. ჩვეულებისავე

ძალით წველელ ფურზე იხდის წელიწადში გირვანქა ნახევარ ერბოს და ამდენსავე თაფლს თითო ფუთკრის სკაზე.

ქართლსა და იმერეთში გლეხ-კაცობა ძალიან ეტანებოდა ძველად მამულის შეძენას საკუთრებად. ამიტომ ეს კუთხენი სავსეა მესაკუთრე გლეხებით. ხოლო ასე არ არის სამცხე-საათაბაგოს. ამ ქვეყანაში სრულებით არ მოიპოვება ისეთი გლეხი, რომ საკუთარი მამული ჰქონდეს. მარტო ამ ბოლო დროს შეუდგნენ მამულის სყიდვას თითო-ოროლა სოფელში.

სამცხე-საათაბაგოს ყოველ ყანას და ხნულს, ხევსა და ღელეს, მთასა და გორას, ტყესა და ჭალას წმინდა ქართული სახელი ჰქვია. მარტო თითო ოროლა ადგილას ძველი სახელი უთარგმნიათ ოსმალურად, მაგალითად ოქროს ციხეს ეხლა ალტუნ-ყალას ეძახიან. შემოხიზნულ სომხებს და იმ ქართველ მაჰმადიანთ, რომელთაც დაივიწყეს სამშობლო ქართული ენა, არ ესმით მნიშვნელობა სხვა და სხვა სახელწოდებისა, მაგრამ სახელი კი მაინც ხმარებაშია. ამ გაუგებლობის მიზეზია, რომ ზოგიერთა სოფლის სახელი საშინლადაა დამახინჯებული და გადაგვარებული. მაგალითად სოფელ ძველს ეძახიან „ზურზელს“, სოფელ სასძლოს უწოდებენ „სად-ზელს“.

ძველად სამცხე-საათაბაგო, საქართველოს ნაწილს რომ შეადგენდა და აგრედვე ათაბაგების დროს, მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული. მას შემდეგ ამ ქვეყანამ ბევრი მწუხარება გამოიარა, ბევრჯელ შემოესია მტერი და უწყალოდ ააოხრა. მრავალი სოფელი გაჰქრა და დღეს მხოლოდ მათი კოხტა სახელი-ღა დარჩენილა ერის ხსოვნაში.

ნასოფლარებს ეხლა ვერანას ეძახიან. ამისთანა ვერანა ამ ჟამად ასზე მეტია. იქნება მეტიც იყოს, მაგრამ ჯერ-ჯერობით მათი სახელები არ ვიცით. აი რამდენიმე ვერანის, ან ნასოფლარის სახელი. გოგოთ-უბანი, გაყინულა, თეთრი-ჭალა, თაფლა-ხევი, თავის-ჯვარი, მამაჭიხელი, მარიამ-წმინდა, საყევარი, სამეფო, საღორე-ხევი, საწერეთლო, ქორის-ხევი, შუა-კარავი, ჭოჭები, ჯინჭველა-ხევი და სხვა. ყოველ ვერანას საკუთარი ეკლესია აქვს, ზოგი კარგად შენახული, ზოგი კი დანგრეულ-დაქცეული.

სამცხე-საათაბაგოს ველ-მინდორი უხვადაა მოფენილი შესანიშნავ ისტორიულ ნაშთებით. არსად საქართველოს სხვა ნაწილში იმდენი ციხე და ეკლესია-მონასტერი არ მოიპოვება, როგორც აქა. ეკლესია-მონასტრების სიუხვით ამ ქვეყანას თუ შეედრება მდინარე ჭოროხის ხეობა. ციხე-მონასტერთა სიმრავლე და სიუხვე ცხადად ამტკიცებს, რომ ძველად ამ კუთხეში სიცოცხლე სდულდა და გადმოდიოდა, რომ მესხი სულიერად და ნივთიერად ღონიერი ყოფილა. დიდად საწყენი და დასაღონებელია, რომ მესხეთის ბედი უკუღმართად წავიდა. წინ წასვლისა და წარმატების მაგიერ უკან დაიხია, გაღარიბდა, სულით დაეცა და წარსულის დიდების ნიშან-მოწამეს პატრონობას ვეღარ უწევს და ეკლესია-მონასტრები და ციხენი თავზე ენგრევა. ქარი და წვიმა, ადამიანის უგუნური ხელი თითქოს ერთმანეთს ეჯიბრებიანო, სწიწკნიან და ჰგლეჯენ უწყალოდ ჩვენ წინაპართაგან დატოვებულ განძსა. კულტურითა და სწავლით განთქმული ევროპელები დიდის მოწიწებით და მოკრძალებით ეკიდებიან ისტორიულ ნაშთებს, უვლიან და ჰპატრონობენ. დღევანდელ ქართველებს თითქოს სამუ-

დამოდ გაუქრათ გულში წარსულის სიყვარულიო, სწორედ ისე იქცევიან. უბრალო ქვის ღობე რა არის, იმასაც კი არ უკეთებენ იმისთანა შესანიშნავ ტაძარს, როგორიცაა ჭულები და შიგ თავისუფლად ბინას იკეთებს ხან ნადირი, ხან მწყემსი, ავსებენ უსუფთაობით და კედლებს სჭვარტლავენ. ბევრგან ეკლესიათა თაღის სურათები თოფის ტყვიითა დახვრეტილი.

ბორჯომის ხეობაში სამი ციხეა: პეტრესი, ტიმოთისა და აწყურისა. ამ რამდენიმე წლის წინად ზარბაზანი უსროლიათ აწყურისა და ტიმოთის ციხეთათვის, უნდოდათ თურმე გამოეცადათ სიძლიერე ზარბაზნისა. რკალივით შენგრეული კედლები, მტკვრის ნაპირზე მიმავალ ქვაფენილ გზას, რომ დაჰყურებენ, ცხადად მოწმობენ, რომ წარსულის სიყვარული არა გვაქვს და არ ვიცით მისი პატივისცემა.

დღევანდელი სოფელი აწყური ძველად ყოფილა ქალაქი და დასახლებული მესხებით, ურიებით და სომეხებით. ეხლა აწყურელები გამაჰმადიანებულები არიან, ხოლო ქართული არ დავიწყებიათ. არის სამინისტრო სკოლა, მაგრამ ქართულს არ ასწავლიან. ამ სკოლაში ისეთი მასწავლებელიც ყოფილა, რომელიც ამბობდა, რომ აწყურელები თათრები არიანო. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მოსახლობენ მართლმადიდებელი ქართველნი, სომეხნი და ურიანი. ქართველებს აქვთ სამრევლო სკოლა, სადაც ქართული ენაცაა. აწყურში იჯდა მიტროპოლიტი და კათედრად ჰქონდა მშვენიერი გუმბათიანი ტაძარი. გუმბათი ჩამონგრეულა, ინგრევა აგრედვე კედლები. ამ ეკლესიის გალავანში დასაფლავებულია ჭაბუკი ბატონიშვილი ლევან იულონის

მე, რომელიც ლეკებმა მოჰკლეს **1811** წელს პეტრეს ციხესთან.

სოფელი აწყური იმითიცაა შესანიშნავი, რომ რუსის მხედრობის სარდალმა გრაფ ტოტლებენმა უღალატა აწყურთან **1770** წ. აპრილის თვეში მეფე ერეკლეს. ეს გენერალი რუსეთიდან იმისთვის გამოგზავნეს, რომ ქართველების დახმარებით ოსმალები დაემარცხებინა. ბრძოლა რომ უნდა დაწყებულიყო სწორედ მაშინ გამობრუნდა ტოტლებენი, დასტოვა მარტო ერეკლე ძლიერ მტრის წინაშე და თვითონ აბასთუმნის გზით ზეკარის უღელტენილზე გადაიარა და იმერეთს ჩავიდა. ერეკლემ მაინც აწყურთან გაიმარჯვა და **21** აპრილს ხომ საცხებით დაამარცხა ოსმალეთის ჯარი სოფ. ასპინძასთან.

ეხლანდელ ახალციხის მაზრაში კიდევ შემდეგი დიდი ციხეებია: რაბათისა, აბასთუმნის ხეობის შესავალში; ოქროს-ციხე *), ქვაბლიანში; ჯაყისმანისა, სადაც მდინარე ჯაყის-წყალი ერთვის ფოცხოვის წყალს; ასპინძისა, სადაც ერეკლემ დიდად დაამარცხა ოსმალონი **1770** წელს, თვით ქალაქ ახალციხის ორპირი ციხე და საკირესი. უკანასკნელი ციცაბო და განმარტოებულ გორაზეა აშენებული, როგორც გორის ციხე. საკირეს ციხე თავს დაჰყურებს ს. ტაძრისს, სადაც ძველად შესანიშნავი დედათა მონასტერი ყოფილა, ეხლა კი ცარიელი ნანგრევებია.

*) ლალა-ფაშა რომ შემოესია საქართველოს **1578** წელს, ათაბაგ ქაიხოსროს ცოლი დედის-იმედი დიდხანს გამაგრდა ამ ციხეში. დედის-იმედის შვილმა მანუჩარმა პირველმა მიიღო მაჰმადის რჯული და სახელად დაერქვა მუსტაფა-ფაშა. მისი ძმა ზექა დაინიშნა ახალციხის ფაშად, სახელად დაარქვეს საფარ.

აქ ჩამოთვლილ ციხეების ნახვა ძალიან ადვილია, ქართველებს რომ უყვარდეთ ევროპელებსავით მოგზაურობა და სამშობლო ქვეყნის მიმოხილვა და შესწავლა. პატარ-პატარა გუნდები რომ შეადგინოს ახალგაზდობამ, ზურგზე წამოიკიდოს პარკუჭანებით საგზალი და ჩაიცივას საგზაო ქალამნები, სულ ორ კვირეს მოივლის ფეხით მთელ სამცხე-საათაბაგოს, დაათვალიერებს ისტორიულ ციხეებს და ეკლესია-მონასტრებს და დასტკება სულიერად მათის ხილვით და აგრედვე იმ დიდებულ ბუნებით, რომლითაც ასე უხვადაა დაჯილდოვებული ჩვენი საწყალი ქვეყანა.

ეკლესია-მონასტრები ხომ აუარებელია დიდებულ მესხეთის ნაწილ სამცხე-საათაბაგოში. უფრო შესანიშნავია ზარზმა, საფარა, ჭულე, ანუ ჭულები, შორეთი, გავეთი, კარზამეთი, ჯაყისმანი, საკუნეთი და კლდეში გამოქვაბული მონასტერი ვარძია.

ზარზმა აგებულია მეათე საუკუნეს ქრისტეს დაბადების შემდეგ დავით კუროპალატის დროს. მაშასადამე მონასტერი არსებობს ცხრაასი წელიწადი. ახალციხიდან ზარზმამდე 35 ვერსია, გზა მშვენიერია და ქვაფენილი. ასე ლამაზი, კოხტა და ტურფა საყდარი ორი არ მეგულება მთელ საქართველოში. ზარზმა აშენებულია ამაღლებულ ადგილზე და თავს დაჰყურებს ქვაბლიანის ხეობას. გარემო მთები ტყითაა შემოსილი, ძირს ხეობა საესეა ხეხილის ბაღებით და საამურად მიიკლაკნება მათ შორის მდინარე ქვაბლიანი. სილამაზე ბუნებისა და სიტურფე ტაძრისა უნებურად ჰხიბლავს და ათრობს მაცქერალს და არ იცი, რას უყურო – ტურფა შენობას, თუ თვალ წარმტაც ბუნებას. სწორედ უფალს უხვი თვისი კალთა აქ, ზარზმაში, დაუბერტყია.

ზარზმას დიდი ბედი ეწვია. განსვენებულმა დიდმა მთავარმა გიორგი ალექსანდრეს ძემ თვისის ხარჯით და საფასით განაახლა ტაძარი, გაასუფთავა და გაამშვენიერა. ზარზმაშია დახატული ათაბაგნი: სარგისი I, შვილი მისი ბექა I, და შვილიშვილები სარგისისა: სარგისი II და ყვარყვარე.

ზარზმის სიახლოვეს, სოფ. ადიგენის თავზე, მეორე მონასტერი ჭულეა, ზარზმასავით მშვენიერი. სამრეკლო ისეთი ლამაზია, რომ მისი ბადალი არ მოიპოვება მთელ საქართველოში. ჭულები უპატრონოდ გდია, თუმცა ის მამული, სადაც აგებულია ჭულები, ეკუთვნის მდიდარ მებატონის ფეიზულა ბეგ ქვაბლიანელის მემკვიდრეებს. მონასტერი აგებულია **1308** წლამდე. კედლებზე ათაბეგებია დახატული.

მესამე შესანიშნავი მონასტერი საფარაა. ახალციხიდან მონასტრამდე სულ შვიდი ვერსია. მონასტერში თორმეტი თლილის ქვის ნაგები ეკლესია ყოფილა. თერთმეტი დღესაც კარგადაა შენახული, მეთორმეტე კი დაქცეულა. ამ ეკლესიათა შორის შესანიშნავია წმინდა საბას ეკლესია. ქვა საყდრისა მოწითალოა, აშენებულია ხრამის პირას. კარი და ფანჯარა წმ. საბას ეკლესიისა დიდებულადაა შემკობილი ჩუქურთმით. ეკლესიის ქვებზე მრავალი ხუცური წარწერებია. მონასტერი აშენებულია მეთორმეტე საუკუნეში.

საფარაში დაბინავდნენ უვიცი ბერები და სულ გაოხრეს ეს შესანიშნავი და ტურფა მონასტერი. კედლები კირით შელესეს და გააფუჭეს ძველი მშვენიერი მხატვრობა. მას შემდეგ რაც აქ ბერები დასახლდნენო, ამბობს ერთი ისტორიის მცოდნე სწავლული, საფარას ნახევარი ფასი დაეკარგაო.

ახალციხისავე მაზრაშია მეოთხე შესანიშნავი და ისტორიაში განთქმული, კლდეში გამოქვაბული მონასტერი ვარძია. ს. ხერთვისიდან ვარძიამდე მტკვრის ვიწრო ხეობით იქნება 18 – 20 ვერსი. მონასტერში მრავალი გამოქვაბული სენაკია ბერებისა, რამდენიმე სართულად გამწკრივებული. ეკლესიებიც ბლომადაა, სულ კლდეში გამოქვაბული. უმთავრეს ეკლესიაში დახატულია თამარ-მეფე იმ სახით, როგორც ჰხატავენ ამ მეფეს სურათებზე. მეთოთხმეტე საუკუნეს მონგოლებმა აიკლეს ვარძია, ხოლო მეთექვსმეტე საუკუნეს ყიზილბაშებმა.

ამ ჟამად მცირედად განახლებულ ვარძიაში ცხოვრობს მოხუცი არქიმანდრიტი სიმონ წულუკიძე და დარაჯობს მონასტერს.

ამბოზენ ძრიელ უყვარდა თამარ-მეფეს ვარძიაში ცხოვრება და დროს გატარებდა. გამოქვაბულია ერთი დიდი დარბაზი, რომელსაც ემახიან სახელმწიფო საბჭოს დარბაზს. თამარის თავმჯდომარეობით დიდებულნი საქართველოსნი აქა სწყვეტდნენ ქვეყნის საქმეებს.

დღეს ამ დარბაზში თავისუფლად მხოლოდ ღამურანი დაფრინავენ.

II

ჯ ა ვ ა ხ ე თ ი.

ჯავახეთი მეორე წარჩინებული ნაწილია დიდებულ მესხეთისა, ანუ ზემო ქართლისა. ისტორიული ჯავახეთი კარგა მოზრდილი ქვეყანა იყო. დღევანდელ ახალქალაქის მაზრის გარდა ჯავახეთს ეკუთვნოდა აგრედვე არტანი, ეხლა რომ არდაგანს ემახიან. ამ ჟამად ჯავახეთს

ვეძახით საქართველოს იმ კუთხეს, რომელსაც რუსებმა ახალქალაქის მაზრა უწოდეს და ოსმალონი კიდეც ახალქალაქის სანჯაყად იხსენიებდნენ.

მართალია ჩვენს მთავრობას არ უყვარს ძველი ისტორიული სახელები და, თუ კი შესაძლებელი და მოსახერხებელია, ყველგან და მუდამ ჰსპობს ძველის ნიშანწყალს, მაგრამ ერის ხსოვნა აგრე ადვილად როდი ივიწყებს ძველ სახელს. ისტორიული სახელი ცარიელი სიტყვა ნუ კი გგონიათ. იგი სავსეა ნეტარისა და პოეტურის მოგონებით, ჩაქსოვილია ხალხის გულსა და ხსოვნაში. ისტორიული სახელი ტკბილი და საამო ნანაა, რომელიც მუდამ და განუწყვეტლივ აახლებს და აგონებს ადამიანის მამა-პაპათა ქველობა-ვაჟკაცობას, ჭირსა და ლხინსა, ბედნიერებას და უბედურებას. კაცს არ შეუძლიან დაივიწყოს ერის თავგადასავალის გამომხატველი ისტორიული სახელი, როგორც არ შეიძლება დავიწყება სიჭაბუკე-სიყმაწვილისა. ისტორიის დავიწყება თავის თავის დავიწყებაა, ანუ ზნეობრივი და ფიზიკური სიკვდილი.

დღევანდელი ჯავახეთი, ან ახალქალაქის მაზრა, როგორც საათაბაგო, პატარა ქვეყანაა და უჭირავს სულ რაღაც **2407** ოთხ-კუთხი ვერსი, ან **250,729** დესეტინა (**501,458** დღიური). ამ მცირე ადგილზე ცხოვრობს **84,183** სული მამრი და მდედრი.

აღმოსავლეთით დღევანდელ ჯავახეთს უდევს ბორჩალოს მაზრა (ჯავახეთის მთანი), დასავლეთით ახალციხის მაზრა (მდინარე მტკვარი), ჩრდილოეთით გორის მაზრა (თრიალეთის მთანი, კოდიანის მთის ტოტი) და სამხრეთით ყარსის ოლქი (ნიალის ყურის მთა).

ისტორიული ბედი და თავგადასავალი ჯავახეთისა

ისევე მოუსვენარი და შფოთიანი იყო, როგორც საზოგადოდ საქართველოს დანარჩენ სხვა ტომთა. მარტო წისქვილი არ დატრიალებულა მის თავზე, თორემ სხვა უბედურება, ჭირი და ვაგლახი ბევრისაგან ბევრი უნახავს. აღმოსავლეთში არც ერთი ძლიერი ტომი და ერი არ დარჩენილა, რომ არ გაეთელოს ჯავახეთის ფართო და კალოსავით გაშლილი ველ-მინდორი. საუბედუროდ ზოგჯერ თვით ქართველებიც შეესევოდნენ ხოლმე ჯავახეთს და ზარალს აძლევდნენ.

ვიდრე საქართველოში მეფობას შემოიღებდნენ, ჩვენი სამშობლო საერისთავოებად იყო დაყოფილი. ჯავახეთს განაგებდა და ჰპატრონობდა წუნდის ერისთავი. წუნდა მაშინ ქალაქი იყო და მდებარეობდა მტკვრის ვიწრო ხეობაში, თმოგვის ციხის პირდაპირ და გამოქვაბულ მონასტერ ვარძიის სიახლოვეს. ამ ჟამად წუნდას ნაქალაქევს ეძახიან და წარსულის დიდებისა აღარა ეტყობა-რა. ნაქალაქევი პატარა და უხეირო სოფელია.

წუნდას გარდა ჯავახეთში სხვა ქალაქებიც იყო, მაგალითად ხერთვისი, ბარალეთი, გოკია და არტაანი. ხერთვისი დღეს კოხტა სოფელია, შემკული ბაღ-ვენახეებით. ხერთვისელებმა ქრისტიანობა შესცვალეს მაჰმადის რჯულზე და მტკიცედ ადგანან ამ სარწმუნოებას. ხერთვისში თავი გვარი ყოფილა ძველად ვაჩნადმე. ვაჩნადიანი დღესაც არიან და ამ გვარიდან ინიშნებოდა მაჰმადის რჯულის პირველი სამღვდელო კაცი – ყაზი. ნაქალაქევსა და გოკიაში სრულებით აღარ არიან ქართველები. იმათ მაგიერ დასახლებულან თარაქამები, რომელთაც ერთი სიტყვა ქართული არ იციან. ბარალეთში მართლ-მადიდებელი ქართველობაა დღეს და აზრუმიდან მოსული სომხები გრიგოლის სარწმუნოებისა.

ჯავახეთი, ან წუნდის საერისთავო საქართველოს სამეფოს განუყრელი და განუყოფელი ნაწილი იყო დიდ ხანს. ხოლო ოდეს სამცხის ბატონი გამდიერდა და საქართველოს მეფეს თავს აღარ უკრავდა, დაეპატრონა ჯავახეთსაც.

ჯავახეთსაც ისევე, როგორც სრულიად მესხეთს, ან ზემო-ქართლს, თავისუფალი (ცხოვრება და არსებობა მოუსპო ოსმალეთმა მეჩვიდმეტე საუკუნის დასაწყისში (1625 წ.). ორას წელიწადზე მეტი იბატონეს ოსმალეთის მთავრობის მიერ დადგენილმა ფაშებმა. ხეპრე და უწიგნო მთავრობამ მარტო ის მოახერხა, რომ მრავალმა ჯავახმა რჯული გამოიცვალა და ქრისტიანობის მაგიერ მაჰმადის რჯული იწამა. ამის გამო თითქმის სავსებით დაეცა ძველი მამა-პაპეული სარწმუნოება, შესანიშნავი ტაძარი კუმურდოსი უპატრონობისაგან წახდა და ეხლა ბან-ჩამონგრეული დაღვრემილი შესცქერის უცხო ტომით დასახლებულ არე-მარეს.

საერთოდ საქართველოს ისტორია სისხლის მელნითაა დაწერილი. განსაკუთრებით ილეწებოდა მტრისაგან განაპირა კუთხენი, იგინი ნელ-ნელა იცლებოდნენ სისხლიდან და ღონე-მიხდილი ქართველობის იერს და ელფერს ჰკარგავდნენ. ქართველების ნასოფლარ და ნაქალაქეკ ადგილებზე სხვა უცხო ტომი სდებდა ბინას და ჩვენ წინაპართა სისხლით გაპოხიერებულ ნიადაგს სხვა ისაკუთრებდა. ჩვენ მიერ ნაამაგდარი მშობელი მიწა სხვას უჩენდა სარჩო-საბადებელს, ხოლო ჩვენ, მისი კანონიერი მემკვიდრენი, იძულებული ვხდებით უცხო ქვეყანას შევაფაროთ თავი და იქ ვეძებოთ სარჩო-საბადებელი.

გამუდმებულმა მტრის შემოსევამ მარღვი მოუდუნა

ჯავახს, გაალარიზა, გაალატაკა და რაოდენობით შეამცირა. სადღაა ჯავახეთის ძველებური სიმრავლე ერისა? ქართველთა სოფლები დღევანდელ ჯავახეთში აქა-იქა კივკივობენ, როგორც აზვირთებულ ზღვა-ოკეანეზე აფრა-ჩამოშვებული და საჭეებ მომტვრეული ნავი. ბევრი-ბევრი დღევანდელ ჯავახეთში ქართველობა სამთავე წესისა: მართლ-მადიდებელნი, კათოლიკენი და მაჰმადიანნი მეექვსე-მეშვიდე ნაწილს შეადგენდნენ.

მოკლედ რომ მოვჭრათ სიტყვა, აი რა აოხრება და დარბევა განიცადა ისტორიულმა ჯავახეთმა. მერვესა და მეცხრე საუკუნეს, ქრისტეს დაბადების შემდეგ, არა-ბებმა გალწეს ჯავახეთი. ადვილად არ ემორჩილებოდნენ მაშინდელი მხნე და გმირი ქართველები შემოსეულ მტერსა, მუდმივ ებრძოდნენ და ამასობაში ბრძოლის ველი – ჯავახეთი სულით-ხორცამდე იღუპებოდა. ასევე დაემართა ამ პატარა ქვეყანას, ბერძნების იმპერატორი ვასილი რომ შემოესია საქართველოს. პირშავ ლიპარიტ ორბელიანის და მეფე ბაგრ IV ბრძოლის დროსაც სიკეთე არ დაჰყრია ჯავახეთს.

სულთან ჯალალ-ედინის და საერთოდ მონგოლების შემოსევამ მთლად აამტუტა ჯავახეთი. ამბობენ, ერთი შენობაც აღარ დარჩენილა დაუნგრეველიო. დანგრევა-დაქცევას გადარჩენია მხოლოდ ციხენი და გამაგრებული ადგილები.

მეთხუთმეტე, მეთექვსმეტე და მეთვრამეტე საუკუნოებში რამდენჯერმე შემოესივნენ ჯავახეთს ყიზილბაშთა განთქმულნი შაჰნი. თმოგვი, ვარძია და სხვა მაგარი ადგილები სულ დაანგრიეს. ნადირ-შაჰმა რაც ქონება ჰქონდათ ჯავახებს, სპარსეთს წაიღო, თანვე წაასხა საქონელი. ტყვეები არ წაუყვანიათ, ამბობს მატთანე.

ალბად ყველას სიცოცხლეს უსპობდა, ვინც ხელში ჩაუვარდებოდა და დახოცილთა გვამნი რაღაში ეპრიანებოდა გამძვინვარებულ სპარსეთის უგუნურ ბატონს.

ოსმალებმა რომ მოიკალათეს ჯავახეთში მეჩვიდმეტე საუკუნის დასაწყისში და შინ დაბრუნებას აღარ აპირობდნენ, ქართლ-კახეთის მეფენი, მამა-შვილი, თეიმურაზი და ერეკლე, სულ იმის ფიქრში იყვნენ, თუ როგორ დავებრუნოთ ჯავახეთი საქართველოსათვის. ოსმალების ჩამოთესლება საათაბაგოს და ჯავახეთს გულში ღაზვარივით მოჰხვდა თეიმურაზსა და ერეკლეს. როგორც თითის ნუნაში შესობილი ხიჭვი არ ასვენებს კაცს, ისე ეს მეფენი ვერ ისვენებდნენ ოსმალების ახლო მეზობლობით. ორჯელ თეიმურაზი და ორჯელ ერეკლე შეიჭრნენ ჯავახეთს. გამარჯვებითაც გაიმარჯვეს ოსმალოს ჯარებზე, თან ქვეყანაც დაზარალდა ომიანობით, მაგრამ ჯავახეთ-საათაბაგო ვერ დაიბრუნეს. ჯავახეთ-საათაბაგოს დაბრუნების სურვილი იყო ერთი უმთავრესი მიზეზი, რომ მეფე ერეკლე მიეკედლა რუსეთს და პირობა დაუდო, – უთუოდ ეს ორი ქვეყანა დაუბრუნეთ საქართველოსათვის.

ასრულებით აასრულეს პირობა რუსის მხედართმთავრებმა, მაგრამ დღევანდელ ქართველს გაუჭირდება თამამად და გადაჭრით სთქვას, – რა ეჯობინებოდა, ასრულება პირობისა, თუ აუსრულებლობა მისი.

23 ივლისს **1828** წელს გრაფ პასკევიჩმა დაიმორჩილა ახალქალაქი და **2** სექტემბერს ქ. ადრიანოპოლში ხელმოწერილ სამშვიდობო ტრაქტატის ძალით ჯავახეთი შემოუერთდა რუსეთს და მამასადამე საქართველოსაც, როგორც რუსეთის იმპერიის ნაწილს.

ამავე დროს მოხდა საოცარი და სამწუხარო ამბავი. გამაჰმადიანებული ჯავახობა ოსმალებს გადიხვეწა და

დაცარიელდა ჯავახეთი მკვიდრისაგან, რომელიც ათას წლობით თავს დასტრიალებდა ქვეყანას, ავი იყო თუ კარგი, უვლიდა და ჰპატრონობდა. დარჩა მხოლოდ მცირედენი ჯავახობა. გრაფ პასკევიჩმა დაცარიელებულ ჯავახეთის სოფლებში ჩააყენა აზრუმიდან წამოყვანილი **6,000** კომლი სომეხი და რაოდენიმე ოჯახი ბერძენი.

შემოხიზნულ სომეხებს დაურიგეს დაცარიელებული სოფლები, მიუზომეს ადგილ-მამული, ოჯახისა და მეურნეობის მოსაწყობად მისცეს ფული, ხოლო ხელოსნებს სახელოსნო იარაღი. ერთი სიტყვით რაც შეეფერებოდა მაშინდელ დროს სტუმართ მოყვარე რუსის მთავრობას პატივისცემა არ დაუკლია ახალშენელებისთვის.

გამართლდა ჯავახის თქმული: „ოთხმოცჯერ წაბდენილა ჯავახეთი, ოთხმოც და ათჯერ აღშენებულაო“. აღშენებით აღშენდა ჯავახეთი, მაგრამ სხვანაირად, უკუღმა. ქართველების გასაგისი თითქმის ამოვარდა და მათ ნაოხრებზე სხვა დამკვიდრდა.

მეფე ბაგრ IV (**1027 – 1072** წ.) ააშენა ქალაქი ახალქალაქი, რომელიც ამ დროიდან ითვლება ჯავახეთის უპირველეს ქალაქად. ამ ჟამად ახალქალაქშია (**1897** წლის აღწერილობით) სულ **5440** სული მამრი და მდედრი. სომეხია **4024** სული, ქართველი **297**, დანარჩენი სხვა ტომისაა. აქედან სჩანს, რომ ჯავახეთის დედა ქალაქს ქართულ ქალაქის იერი და ელფერი დაეკარგა.

ჯავახეთი უხილო, უვენახო და უტყეო ქვეყანაა, მაგრამ ამასთანავე ყვავილიანი და წყაროიანი. მამული ღონიერი და ნაყოფიერია და იცის მოსავალი მოუცდენელი. ხნული კუპრივით შავია და ალაგ-ალაგ სიღრმე შავ მიწისა თითქმის არშინ ნახევარია. ნაადრევი ყინვე-

ბი, გვალვა და ხშირი სეტყვა რომ არ იცოდეს, ჯავახეთი მთელ საქართველოს დააპურებდა მოსავლით. რაც უნდა იყვეს, მაინც ისე არ მოსცდება, რომ ხორბალი შორიდან მოსატანი გაუხდეს ჯავახს. მოსავლიან წელიწადს ხომ პური და ქერი ბლომად გააქვთ აქედან გასასყიდად.

ველ-მინდორი ჯავახეთისა ფართოდაა გაშლილი. ამირანის გორიდან *) რომ დაჰყურებ, გეგონება უზარმაზარი ზღვა-ოკეანე გაჭიმულაო. კოდიანის მთის კალთაზე შეფენილ სოფელ ბურნაშეთიდან თითქმის მთელი ჯავახეთი მოსჩანს. ზაფხულობით, სწორედ საამო სანახავია ზურმუხტის ფრად აბიზინებული და ამწვანებული მინდორი. გაზაფხულის გასულს სურათი იცვლება: შემოსული ყანები ოქროს ფერს იღებს და თვალ გადუწვდენელი მინდორი მცირეოდენ სიოსაგან ირხევა ლერწამსავით და ჰღელავს ზღვასავით. თუ ბარს ბურუსი არ აყრია, ცა მოწმენდილია და კარგი დარია, ამ დიდებულ სურათს ბუნების მოტრფიალე ადამიანი თვალს ვერ მოაშორებს. გინდა უყურო სიკვდილამდე ბუნების სიკვლუცეს და ამაგს ღონიერ ადამიანისას.

ბევრჯელ დავმტკბარვარ უზომოდ ამ დიდებულის სურათის ცქერით, ბევრჯელ უნებურად ამიღია ხელი საქმიანობაზე და ბევრჯელ უნებურადვე გონების თვალი წარსულისთვის მიმიცია, იმ წარსულისთვის, ოდეს ბილწი ყმობა-მონობა გვმაგდა და თავისუფალ ცხოვრებისთვის სიცოცხლეს არ ვზოგავდით.

ეხლა ხომ სულ სხვაა. სანთელსავით დნება ჩვენი

*) თურქები „თავშანს“ – კურდღლის გორას ეძახიან; რუსებმა ეს სახელი „თავშანკად“ გადანათლეს.

სახელი და ვითქვიფებით უცხო ტომთა და ერებში როგორც მაწონი სადღვებელში. შედარებანი წარსულისა და აწმყოსი, მოგონებანი, ზოგი ტბილი და ზოგი მწარე ფუტკარსავით ირევა გონებაში. გარინდებული, გაქვავებული დგეხარ სვეტივით და იტანჯები გამოუთქმელ სევდა-ვარამით. აზრი და გონება, მთელი სულიერი არსება ძლიერად კვნესის და სწუხს, რომ ეს დიდება ბუნებისა, მისი მშვენიერება, ეს მოზიბინე ველ-მინდორი ხომ ჩვენი იყო და რატომ აღარაა ჩვენი? რად დაგვემართა ასეთი საქმე? რად დატრიალდა ასე უკუღმართად ბედი ჩარხისა, რომ ჯავახი, ჩვენი სისხლი და ხორცი, საუკუნოებით ამ ქვეყნის მომვლელ-პატრონი, მისი დამცველი, მოამაგე და მოჭირნახულე, ზოგი გაწყდა მტრის ხელით და ზოგი გადიხვეწა ოსმალეთს? რად მოხდა ისე, რომ ჩვენ ჩვენს ქვეყანაში სტუმრებს დავემგზავსეთ და შემოხიზნული უცხოელი დაეპატრონა ქვეყანას? ისეთი რა დავაშავეთ, რომ ქვეყანა გაგვიოხრდა და გაგვივერანდა? მთასა და გორას, ველსა და მინდორს, დაბასა და სოფელს მხოლოდ სახელი-ღა შერჩა ქართული, თორემ სახრავი დიდი ხანია სხვამ მიითვისა. ესეც არ იკმარეს და ცარიელ სახელსაც გვედავებიან. ქვის-ჯვარს (სოფ. ქოთელიას და ხანდოს შორის) ხაჩ-კარი უწოდეს, ნიალის-ყურს გეგ-დაღი და სხვა.

ეს ხომ ასეა, მაგრამ მე მაინც მგონია, რომ შემოხიზნულნი ვერ შეიყვარებენ ახალ სამშობლოს და პირს იქით იზამენ, საიდანაც მოსულან, ან სხვაგან მოსძებნიან ბინას. სამშობლოს მოწყვეტილი ადვილად ვერ დასდებს ბინას უცხო ქვეყანაში. საბაზად უბრალო მიზეზი ეყოფა, აიყრება და წავა ან სხვაგან, ან ძველ სამშობლოს მიადგება. ამისი მაგალითი ბევრია. ათას წელიწად-

ზე მეტია, რაც გაიბნა ებრაელობა, და მაინც თვალი იერუსალიმისკენ უჭირავს. სამასი წელიწადი სრულდება რაც ქართლ-კახეთიდან ყიზილბაშებმა წაასხეს ქართველები თავიანთ ქვეყანაში, მაგრამ მათ ჩამომავლობას მაინც გული ეთანაღრება და ძველ სამშობლოსკენ მოიწევს.

წარსულის მოგონებით გამოწვეული სევდა-ვარამი, გულს რომ უთუთქამს ხოლმე ადამიანს, არ გეგონოთ, რომ ბოროტება და სიძულვილია ხიზან-სტუმრისადმი. სევდა სამშობლოსი ბუნებითი გრძნობაა, დაბადებით დაყოლილი. აბა ნაამაგდარ შვილის დაკარგვას როგორ აიტანს მოსიყვარულე დედის გული, თუ ზოგჯერ მდულარე და ანკარა ცრემლი არ დაღვარა და გული არ მოიფონა!

ჯავახეთის მდებარეობა მაღალია, ზღვის პირიდან თითქმის 5,000 ფუტს უწევს სიმაღლე. ეს მაღალი მდებარეობაა მიზეზი, რომ ჯავახეთში ზამთარი დიდ-თოვლიანი და ყინვიანია. მარიამობისთვის ნახევარს ჯავახეთის მთის წვეროებზე: აბულსა და სანსარზე უკვე თოვლი მოდის. შემდეგ თოვლს ჩამოჰყრის ხოლმე კოდიანსა და ნიალის ყურეზე. ასე რომ შემოდგომის პირზე ჯავახეთის მთაგრეხილნი სამის მხრით თოვლით იმოსება და ლაზათიანს სუსხს იჭერს. იმერელი, ან მეგრელი თავის თხელი და სიფრიფანა ტანსაცმელით გაფიჩხდება აქა, ისე საგრძნობელი და ძლიერია შემოდგომის სუსხი. სიცივესა და ყინვას მიჩვეული ჯავახი კი არხეინადაა, გაეხვევა ტყავში და მხნედ მუშაობს ხოლმე.

ბარში თოვლი გიორგობისთვეში მოდის; ქრისტი-შობისთვის პირველ დღეებში გაჩაღებული ზამთარი დგება. ამ დროს სამარხილო გზა ჩინებულია.

დღისით აგრე რიგად არა ცივა ზამთარში, ღამ-ღამობით კი დიდ სიცივეს იჭერს. ხშირად სიცივე 10 - 13 გრადუსია რეომიურისა. უფრო დიდი ზამთარი ტბის ყურის და ფარვანას ტბის არე-მარემ იცის. ამ ადგილებში თოვლი მოდის ასე ენკენისთვის ნახევარს და ძლივ-ძლივობით დნება აპრილის თვეში.

გეოგრაფი ვახუშტი ამბობს, რომ ჯავახეთი უტყეო ქვეყანააო. დღევანდელ ჯავახეთში მართლაც ტყეები აღარაა, აქა-იქ მოიპოვება მხოლოდ ჯაგნარი, მაგალითად სანსარის მთის და ციხის-ჯვრის ფერდობსა და ძირობებზე. ჯავახეთზევეა მიწერილი ჭობარეთის ტყე, მაგრამ იგი საათაბაგოს სამზღვარზე დევს და ჯავახნი სიშორისა და უგზოობის გამო ვერა სარგებლობენ ამ ტყით. ჭობარეთი უფრო ბორჯომს, გორის მაზრას (ქართლს) ეკუთვნის, ვიდრე ჯავახეთს.

დიახ, ჯავახეთში ეხლა აღარაა ტყეები, მაგრამ ეტყობა, რომ ძველად დიდი ტყეები ყოფილა. სოფელ სანსარს დღესაც კარგადაა შენახული მშვენიერი მოზრდილი ეკლესია-მონასტერი. მონასტრის კედლიდან გადმოვარდნილა უშველებელი თლილი ქვა, ალბად მიწის ძვრის დროს, და ზედ ასეთი ხუცური წარწერა აქვს: ოდეს ეს წმიდისა ღვთის მშობლის ეკლესია აღშენდა, მაშინ ესე ადგილი ტყისაგან არა ჩნდაო. ეს წარწერა ნათლად გვიჩვენებს, რომ ძველად ჯავახეთში დაბურული და ხშირი ტყეები ყოფილა.

მე მგონია, რომ ტყეები თვით გეოგრაფ ვახუშტის სიცოცხლის დროსაც (18 საუკუნე) იქნებოდა ჯავახეთში. შეიძლება უღრანი და გაუტეხელი ტყე აღარ ყოფილიყოს, მაგრამ ალაგ-ალაგ გატეხილი მაინც შერჩებოდა. მე ჩემი თვალთ მინახავს ს. იხტილაში თავზე,

იქვე სოფლის ახლო მდებარე შეთხელებულ ფრთონის ტყეში მოჭრილი. კოთელიელები ამბობენ, რომ ტყეები ჯავახეთში აზრუმიდან მოსულმა სომხებმა ამოაგდესო. რაკი სამშობლოში ტყის მოვლა-პატრონობა არ იცოდნენ და თვალითაც კი არ ენახათ, აქ რომ დაბინავდნენ, მიესივნენ ტყეებს და სულ გაანადგურეს... ჯირკვებს და დიდრონ ხის ფესვებს ეხლაც ვპოულობთ ხვნის დროსაო.

რადგან საწვავი შეშა-ფიჩხი არ მოიპოვება ადგილობრივ, ჯავახნი იძულებულნი არიან ხის მასალა შორიდან მოიტანონ სახლკარის ასაშენებლად. ხის მასალა გამოაქვთ ბორჯომისა, ოთისა და ზემო ოშორას ტყეებიდან. ბორჯომის ტყე მდებარეობს გორის მაზრაში და ოთისა და ოშორისა ახალციხისაში. დიდ შრომასა და ჯაფას ალევს ჯავახი ხის მასალის მოტანას; ერთი ხის მოტანას ყევარი ნარით და ურმით ექვსსა და რვა დღეს უნდება ხოლმე. უშეშობა და ზამთრის მკაცრი სიცივეა მიზეზი, რომ ჯავახი მიწურ სახლებს იკეთებს. ღრმად ამოთხრილ დედამიწას ტალახისა და ქვის კედლებს გაუვლებს, ზედ თავხეებს დააწყობს და ბანს სქლად მიწას აყრის. ზოგჯერ დაყრილ მიწის სიღრმე-სიმაღლე არშინ ნახევარს უწევს ხოლმე. ზამთარში კიდევ ამოდენა მიწას ერთი-ორი არშინი სიღრმე თოვლი დააწვება და ამგვარად ჯავახის სოფელი ზამთრობით მიწისა და თოვლისაგან აკოკოლავებულ ბორცვების გროვას უფრო ჰგავს, ვიდრე ჩვეულებრივ სოფელს.

შეშის მაგიერ ჯავახეთში ხმარობენ პურის გამო-საცხოზად, საჭმლის მოსახარშად და სახლის გასათბობად წივას. წივას აკეთებენ ასე: სხვილფეხა საქონლის ნაკელს შეაქუჩებენ გაზაფხულზე, ან ზაფხულში სახლის

წინ, ან კალოზე, დაზელენ ნიჩბებით და შემდეგ ამოსჯ-
რიან აგურივით, გაჰფენენ კალოებზე, კალოს ღობეებზე
და სახლის ბანებზე. როცა გამოხმება მზეზე, მწკრივად
დაალაგებენ, როგორც საჟენის შეშას, ან ბჯას. ჯავახე-
თის სოფლები სავსეა ასეთი სასაცილო ბჯებით. ზოგი-
ერთა ოხუნჯი კაცი, შორიდან მოსული, თუ სასაცი-
ლოდ აგდება უნდა ჯავახისა, იტყვის ხოლმე: ჯავახეთი
სავსეა ყინვარე შაქრის კეცებითო.

ერთი საჟენი წივისა ფასობს **8 – 12** მანათი. ცხვრის
ნაკელიდან ამოღებული წივა უფრო ძვირია, რადგან
მეტი სიცხოველე აქვს და ღირს **14 – 16** მანათი საჟე-
ნი. წივის კეთება უფრო ქალების მოვალეობაა. მამა-
კაცები ეშველებიან ნაკელის დაზელაში და ალიზებად
ამოღებაში. გაშრობა, გამწკრივება კალოებზე, შემდეგ
ბჯად დადგმა სულ ქალების საქმეს.

წივის კვამლი ძალიან ავი ასატანია და თვალებს
ძრიელ სწვავს. სიმყრალით სჭარბობს ცხვრის ნაკელისა-
გან მომზადებული წივა. რაც უნდა ბევრი წივა მოამზა-
დოს ჯავახმა, მაინც იოლად ვერ წავა ცივსა და გრძელ ზამ-
თარში. ამის გამო ჯავახი სარგებლობს საქონლის სით-
ბოთი. თავლა-ბოსლის ერთ ნაწილს გადაღობამენ დარა-
ბებით, ან ქვის კედლით (უკიროდ) ნახევრად და ერთ
მხარეზე რომ საქონელია დაბინავებული, მეორეზე ჯავა-
ხის ჯალაბი. ამ ოთახს ოდას ეძახიან. ოდაში და თავ-
ლაში სუნი მძიმეა და შეუჩვეველ კაცისათვის ძნელი
ასატანი. პირველად ამისთანა ბინაზე ხამი ადამიანი დი-
დად იტანჯება. საქონლის ფშვინვა, საჭმლის ხრამუნი,
მოცად საქონლის ზმუილი, ნეხვისა და პირუტყვის შარ-
დის სუნი, საერთოდ შეხუთული და აშმორებული ჰაე-
რი სულს უხუთავს ხამ ადამიანს. გაფუჭებული ჰაერი

დიდ ზიანს აძლევს თვალს და ამის გამო ხშირია თვალის ავადმყოფობა ჯავახეთში და თუ სხეულით ჯანსაღია ჯავახი, იმის მადლობელი უნდა იყვეს, რომ ბინის გარედ მეტის მეტად სუფთა ჰაერია და ცივი ანკარა წყაროები უხვად მოიპოვება.

თავლასა და ოდას ზედ მიდგმული აქვს საბძელი, სათორნე, იარაღის საწყობი, შენობანი და სხვა. შეძლებულ ჯავახს ხშირად ექვსი-შვიდი თვალი შენობა აქვს და ამოდენა ოთახებს ერთი კარი აქვს, საიდანაც შედის და გამოდის ადამიანი და პირუტყვი. თუ მიჩვეული არა ხარ, კისერს მოიტეხ, პირველად რომ შედიხარ ამ დაუსრულებელ ბნელ ოთახთა ლაბირინტში, ან ცივ კედელს მიახლი ცხვირსა და პირს, ან საქონელს წააწყდები. შეიძლება ზორბა ქოფაკსაც წამოჰკრა ფეხი და ვაი შენი ბრალი მაშინ! მე მუდამ შიშითა და კრძალვით შევსულვარ ჯავახის სახლ-კარში. ფეხის გადადგმას ვერ გავბედავდი ხოლმე, ვიდრე ხელს არ მომკიდებდნენ და წინ არ გამიმძღვებოდნენ.

შეძლებული ჯავახნი ნელ-ნელა ამოდიან თხუნელისებურ სოროებიდან და სახლ-კარს რიგიანს, იკეთებენ. განსაკუთრებით დიდ ყურადღებას აქცევენ სასტუმრო ოთახს, ანუ ოდას. ხიზაბავრას, ხერთვისს და ბარალეთს ბლომად მოიპოვება მიწაზე დადგმული ქვიტკირის შენობანი.

ერთი კარგი თვისება აქვს ჯავახს, – ძალიან უყვარს სიუხვე ლოგინისა. რაც უნდა ღარიბი იყვეს, ორი-სამი ხელი ლოგინი მაინც ექნება სასტუმროდ შენახული.

მთელ საქართველოში არ მოიპოვება იმისთანა სალი ჰავა, როგორიცაა ჯავახეთში. რა ხილია ციებ-ცხელება, აქ არავის გაუგონია. ან საიდან გაჩნდება ციებ-

აცხელება ამ მაღალ ველ-მინდორზე, სადაც ჭყაპი და ჭაობიანი ადგილები არაა. ზაფხულობით ბარში წყალი დუბელაა და სასმელად მაწყინარი, ჯავახეთში კი ისეთი ცივი წყაროებია, რომ კბილსა ჰკვეთს.

ტბანი და მდინარენი. მთელ საქართველოში არ მოიპოვება იმდენი ტბა, რამდენიც პატარა ჯავახეთშია. ტბათა სიუხვით ჯავახეთი წააგავს ფინლიანდიას. ჯავახეთის ტბებს უჭირავს **8,558** დესეტინა ადგილი, ან **17,116** ქართული დღიური. ყველაზე დიდი ტბა ფანავრის ტბაა, რომელსაც უჭირავს **6,744** დღიური. ამ ტბას ჯავახი დღეს ფარვანას ეძახის, რუსები კი ტოპარავანს. მეორე – ტბის-ყურის ტბაა, უჭირავს **2,620** დღიური. ამ ორ ტბას გარდა ექვსი დიდი და პატარა ტბაა კიდევ ჯავახეთში. ზოგიერთი ტბა განთქმულია გემრიელი თევზით და კალმახით, მაგალითად ტბის-ყური და სალამოს ტბა. ბატონიშვილი ვახუშტი ასე აგვიწერს სალამოს ტბას: „ტბა სალამოსი, დიდი და აღვსილი თევზითა გემოიანითა, ამისთვის რამეთუ არს ანკარა და ქვიანი“.

ხალხი ამბობს, რომ ტბის-ყური თამარ-მეფემ მდინარე ქციადან ადინაო. „არხი, ნარუალი დღესაც ეტყობა“. თუ ხალხის გადმოცემა მართალია, ალბად „არხს იმ აზრით გასჭრიდნენ, რომ მდ. ქციას გემრიელი კალმახი ამ ტბაშიაც მოშენებულიყო“.

მდინარენი შედარებით ცოტაა ჯავახეთში. დასავლეთით ჩამოუდის მტკვარი და ისე ღრმა ხეობაში მოდის, რომ შეუძლებელია რუების გამოყვანა ხეხილის, ან ყანების მოსარწყავად, ან-და წისქვილის დასაბრუნებლად. მხოლოდ ხერთვისელებმა მოახერხეს პატარა რუს გამოყვანა და სოფლის ბოლოს დიდი რუს გაყვანა სა-

წისქვილედ. წყაროს-თავიდან *) მოყოლებული გომამდე (ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრათა სამზღვარზეა) მტკვარი ძრიელ ჩქარა მოდის და სრულიად არ წააგავს „მოდუდუნე“ მტკვარს, ტფილისს რომ შუაზე ჰყოფს და ზღაზვნით მიდის კასპიის ზღვისაკენ. მეორე მოზრდილი მდინარე გამოსდის ფარვანის ტბას, გაივლის საღამოს ტბას, ჩაუვლის ქ. ახალქალაქს გვერდზე და შეერთვის არტაანის მტკვარს სოფ. ხერთვისთან. ფარვანის წყალს ოსმალონი ემახდნენ თოფარავან-ჩაის, რუსები ემახიან ტოპარავან-კას, ქართველები კიდევე ჯავახეთის მტკვარს. ქ. ახალქალაქიდან ვიდრე ხერთვისამდე ამავე მდინარეს ემახიან ახალქალაქის წყალს. დანარჩენ მდინარეთა შორის უფრო საყურადღებოა ბარალეთის წყალი და ყულასისა, ანუ ორმოცი წყარო, თათრულად ყირხ-ბულახ.

ხვნა-თესვა. ხეხილი. ჯავახეთში ხვნა-თესვა ისეთივეა, როგორც დალოცვილ ქართლ-კახეთში. იგივე მამა-პაპური გუთანნი, ორხელა, გუთნის დედა, ღამისა და დღის მეხრენი, ფარცხი და სხვა. განსხვავება ისაა მხოლოდ, რომ ჯავახის გუთანზე ისეთი მხიარულება არაა, როგორც ქართლისაზე. აქ ვერ გაიგონებ საქონლისა და მეხრის გამამხნეველ ოროველას. ოსმალთა ბატონობამ ჯავახსაც გული დაუთუთქა და მოსპო ეროვნული სიმღერა, როგორც ბევრი რამ სხვა.

ჯავახეთში დოღს ნაკლებად სთესავენ. ეშინიანთ სიცივისა. მომეტებულად ითესება დიკა. ქერშიც უფრო ახალთესლი ითესება, ვიდრე ძველთესლი. რადგან ჯავახეთის ჰავა სასტიკი და სუსხიანია, ქერი და პური

*) წყაროს-თავი არტაანის ოლქშია. აქ შესანიშნავი ქართული ეკლესიაა, ქართველები კი აღარ არიან.

გვიან შემოდის. ქერებს სთიბავენ 15 აგვისტოდან, დოღს (შემოდგომის ნათესი პური) პირველ აგვისტოდან, ახალ თესლს აგვისტოს გასულს. მკა სრულებით არ იციან და მაშასადამე აქ ვერც ჰოოპუნას გრიალს მოისმენ. მარტო სოფელ ემტიაში ეხერხებათ ნამგლის ხმარება. ემტიელები გადმოსახლებული სომეხ-კათოლიკენი არიან.

რაკი მოსავალი გვიან შემოდის, კალოობაც გვიან იციან. თუ ავდარმა უსწრო, ბჯები გაულეწავი რჩებათ და როცა ყინვებს დაიჭერს, ესე ნოემბრის შუა რიცხვებში, კალოობა ხელახლად გაჩაღდება ხოლმე, მაგრამ ვაი ამ კალოობას. კევრზე ქურქსა და ტყავში გახვეული კაცი დგას და წამდაუწუმ ხელებზე პირით ორთქლს უბერავს. საცოდავი სანახავები არიან გოგოები, საღამოობით ხვავს რომ აცხავენ. პირისახე და ხელები სიცვისაგან დალურჯებული აქვთ, ტანი უძაგბაგებთ და მაინც ცხავს ახანხალებენ. თუ ყინვა კარგა ხანს გაგძელდა, ლეწვას მორჩებიან, მაგრამ თუ თოვლმა მოუსწრო, კალოობა გაზაფხულის გასულს, ან ზაფხულის პირზე თავდება.

საუკეთესო მხვნელ-მთესველები ჯავახეთში ქართველები არიან. ამათ არც მოსული სომხები ჩამოუვარდებიან. საქონლის მოშენება უფრო ეხერხებათ თარაქამებს, ქურთინებს და თურქმენებს, ხოლო მებაღობაში ხეხილის მოვლა-პატრონობაში ქართველ-მაჰმადიანს (სუნის მიმდევრები) ვერავინ შეედრება.

ხეხილის ბაღები მარტო მტკვრის ღრმა ხეობაშია. ხვნა-თესვის გარდა მისდევენ ხეხილის გაშენებას ხიზაბავრელები, საროელები და ხერთვისელები. ვარძიის პირდაპირ მდებარე ქართული სოფლები აფნია და გოგამენიც მისდევენ ამ საქმეს, მაგრამ ნაკლებად. სარგებლო-

ბას დიდს ვერასა ხედვენ, უფრო გულს აყოლებენ და ხალისობენ. საროსა და ხიზაბავრას (მართლ-მადიდებელი და კათოლიკე ქართველები) ვენახებიც აქვთ, მაგრამ აქაური ღვინო კაჭკაჭს დააჩხავლებს.

ხეხილიან ბალებით განთქმულია ჯავახეთში და მთელ სამხრეთ საქართველოში ხერთვისი და მის გვერდით მდებარე პატარა სოფელი შადრევანი. თუთა იცის იმისთანა, რომ ჭამით ვერ გაძლები. მარტო თუთის საჭმელად ღირს რომ ესტუმროს კაცი ხერთვისს და შადრევანს.

ხერთვისი დიდი სოფელია და ტურფა, თვალწარმატაცი მდებარეობა აქვს. შეფენილია ტიტველ კლდის ფერდობზე, კოხტა სახლები კიბე-კიბეა აშენებული და ამფითეატრივით მაღლა, კლდის წვეროსკენ მიდის. წყლის პირიდან დაჰყურებს ამაყად სოფელს ძველი ციხე. სოფელსა და ციხეს ორის მხრით ჩამოურბის მტკვარი არტანისა და ჯავახეთისა. ჯავახეთის მტკვრის ზვირთები ზეცასა სწვდება, ქუხს და გრგვინავს გააფთრებულ ლომივით. უზარ-მაზარ ლოდებზე ხათქა-ხუთქისაგან წყალი თეთრად და აქაფებული და მისი შხუილისაგან ყურთა სმენა აღარაა. აქ, ისტორიულ, ჭირნახულ მტკვართა შესართავის პირას მოსვენება და განცხრომა ზაფხულობით, კარავში, ფართო თუთის ქვეშ, სახელოვან ციხის გვერდით, სწორედ რომ ნეტარება და ბედნიერებაა! განა ბევრია ქვეყანაზე ასე შემკული კუთხე, მაგრამ აბა ისიც მითხარით, ბევრია იმისთანა ქართველი, რომელსაც ენახოს ხერთვისი?

ადამიანი განცვიფრდება, ხერთვისის ბალებს რომ ჰნახავს. ბალები კლდე-კლდე მიდიან და გარეგანი სახით ძველ ბერძენთა ამფითეატრს წააგავან. ბალებს ასე აშე-

ნებენ: ჯერ მოსჩეხავენ კლდეს, მერმე ქვემოდან გაუვლებენ კედელს ისეთ დიდრონ-დიდრონ ლოდებით, რომ ზოგის წონა 10,000 ფუთი იქნება. სწორედ გასაოცარია, რა ხელმა და მარჯვენამ მიაგორა ეს უშველებელი ლოდები კედლის ამოსაყვანად? ზღაპრებში რომ მდეგების და ციკლოპების ნაშენობაზეა ლაპარაკი, სწორედ ეს შენობანი მოგაგონდება.

როცა კედელს გაავლებენ და ადგილს მიასწორ-მოასწორებენ, ზურგით აზიდავენ მიწას, მოჰფენენ, შემდეგ დააყრიან პატივს და მხოლოდ ამის შემდეგ დარგავენ ხეს, ან დასთესენ თესლს. დიდი ჯაფა და შრომაა საჭირო ამისთანა ბაღის გაშენებისთვის, მაგრამ რა გაუჭირდება გლეხის კურთხეულ მარჯვენას.

ხერთვისი სახაზინო სოფელია, მცხოვრები ორას კომლ კაცზე მეტია. სახელმწიფო მიწა ისე ცოტა აქვთ, რომ სათქმელადაც არა ღირს. თითო სულ ადამიანზე მოდიოდა ამ ოცდა ორის წლის წინად სამი მეათედი დესეტინისა, ან 720 ოთხ-კუთხი საჟენი, ესე იგი ნახევარ დღიურზე ცოტა მეტი. ხერთვისელები ცხოვრობენ ხილის მოსავლით. აქა ხარობს ვაშლი, სხალი, თუთა, ალუბალი, კაკალი, ატამი, შინდი, ქლიავი. ხერთვისში სკოლაც არის, სადაც ჩვეულებრივ ქართულს არ ასწავლიან. ხერთვისელებს ძალზე აქვთ დავიწყებული ქართული.

ხერთვისი ისტორიული სოფელია, ძველად ციხე-ქალაქად ითვლებოდა. იგი იხსენიება ალექსანდრე მაკედონელის დროს როგორც მაგარი ციხე. 1588 წელს ათაბაგ მანუჩარ II ხერთვისი დაუთმო "შაჰ-აბასს, მაგრამ შესანიშნავმა ქართლის მოურავმა გიორგი სააკაძემ წაართვა სპარსელებს 1624 წ. 1636 წ. თურქები დაე-

პატრონნენ ხერთვისს, ჩააყენეს რაზმი ენგიჩართა, ხოლო **26** ივლისს **1828** წ. პასკევიჩმა დაიჭირა ხერთვისი უბრძოლველად და მას აქეთ ხერთვისი საქართველოს შემოუერთდა.

ხერთვისის ლამაზ ციხეს ორი დიდი კოშკი აქვს, აღმოსავლეთისა და დასავლეთისა. კოშკების აშენების ამბავს ხერთვისელები ასე მოგვითხრობენ: თამარ მეფემ უბრძანა ორ კალატოზს აეშენებინათ ორი კოშკი. ერთი იყო ოსტატი და მეორე მისი შეგირდი. ოსტატს უნდა აეშენებინა აღმოსავლეთის კოშკი, ხოლო შეგირდს დასავლეთისა. მეფე დაჰპირდა, – უხვად დავაჯილდოვებ, ვინც უფრო კოხტა და ლამაზ კოშკს ააგებსო. ოსტატი და შეგირდი გულმოდგინედ შეუდგნენ საქმეს. ჯერ არ დაემთავრებინათ ხელოსნებს მუშაობა, რომ ხალხმა ყაყანი დაიწყო, – შეგირდის ნაშენობა სჯობია ოსტატისასაო.

მართლაც, თამარს შეგირდის კოშკი უფრო მოეწონა და წინდაწინვე უხვად დააჯილდოვა ხელოსანი. საშინლად გაბრაზდა ოსტატი, იხელთა დრო და თავის შეგირდს კიბე გამოაცალა სწორედ მაშინ, როდესაც შეგირდი კოშკის თავს ასრულებდა. რა ექნა შეგირდს? რაკი უკიბოდ ძირს ველარ ჩამოვიდოდა, ადგა და გაიკეთა ფთები ორიოდუ დარჩომილ ფიცრიდან. ცული წელში გაირჭო და გადაფრინდა ჯავახეთის მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. ეს მანძილი ბარე ოცი საჟენია დასავლეთის კოშკიდან. ძირს ისე უხერხულად დაეშვა, რომ დაიჭრა ცულით და გარდაიცვალა. ამ ადგილს ეხლაც ეძახიან ხერთვისელები მსხვერპლის ადგილს. იგი გზის პირადაა *).

*) ეს ლეგენდა დაბეჭდილია ივ. პ. როსტომაშვილის წიგნში.

საქონლის მოშენება. საქონლის მოშენებას დიდის ხალისით მისდევენ ჯავახნი, რადგან იალაღები საკმარისად მოიპოვება. საქონლის ხელი უფრო იციან ქურთინებმა და თარაქამამ. ქართველები, სომხები და დუხობორები კი უფრო მუშა საქონლის მოშენებას მისდევენ. თუმცა ესენიც, სადაც კი ადგილის მდებარეობა ხელს უწყობს, არ ერიდებიან ცხვრის ფარის და ცხენის ჯოგების გაჩენას. ცივი ქვეყანაა ჯავახეთი, მაგრამ კამეჩობასაც არ ილევენ, ცხენები ხომ ბლომადაა, განსაკუთრებით დუხობორიაში. აქ უშველებელი ტანის ცხენი იცის, მრთელ ღონიერია, მაგრამ საჯდომად არ ვარგა, რადგან ტლანქია და ნელად მოსიარულე. იმაზე სასაცილო არაფერია, როცა ახმახი დუხობორი ბოხობა ქუდით და უშველებელ წალებით გადააჯდება უზარმაზარ ტანიან ცხენს და გააჭენებს, თითქოს მიწის ძვრაო, ისე ზანზარებს ხოლმე დედა-მიწა, როცა ხუთი-ექვსი ამისთანა მხედარი ერთად მიაჭენებს ცხენებს. აბა სად ეს სურათი და სად კოხტა, ტან-წერწეტა, გმელ ჩოხაში გამოკვარული მეგრელი, როცა იგი ჯირითობს, ან სხვის სანახავად ცხენს გააჭენებს.

თითო ცხვარი ჯავახეთში იძლევა ესე ორ მანათს წმინდა შემოსავალს წელიწადში, ხოლო ძროხა 11 მანათს. დუხობორებს სხვილი ჯიშის საქონელი ჰყავთ, ადგილობრივ მკვიდრს კი უფრო წვრილი.

ჯავახეთის იალაღებზე შორიდანაც მოუდით ცხვარი. ფშავ-თუშნი, ქიზიყელები, მთიულნი ხშირი სტუმარნი არიან ნიალის ყურისა, სამსარისა და აბულისა. ორ-სამ თვეს რჩება აქ მათი ცხვარი და აგვისტოს გასულს, ან ენკენისთვის ნახევარს უკან ბრუნდება. ათი-ათასობით ამოდის ნიალის ყურეზე შირაქიდან თუშები-

სა და ფშავლების ცხვარი და მრავალი მწყემსი. ტიტ-ველა ნიალის ყური და ქაჩალ-გორა, უნადირო და უფ-რინველო, სამარესავით ჩუმი ზამთარ-შემოდგომით, ზაფ-ხულში ცოცხლდება და ჟრიამულით ივსება მისი ხევ-ხუენი. ქართული სიტყვა-პასუხი, სიმღერა მწყემსისა მო-გაგონებს შუაგულ საქართველოს და გავიწყდება, რომ ეს ქვეყანა სხვისაა და არა ჩვენი.

გზები. ჯავახეთი უგზოობას ვერ დაემდურება. მშვენიერი შარა გზები მიდის ახალქალაქიდან ერთი ახალციხეს, მეორე არტანს, მესამე ბაკურიანსა და ბორ-ჯომს და მეოთხე გუმბრს (ალექსანდროპოლი). ძველი გზა ახალციხიდან ახალქალაქს ხიზაბავრაზე რომ ადიოდა და რომლითაც გაიარა **1837** წელს იმპერატორმა ნიკო-ლოზ პირველმა ეხლა გაუქმებულია. აღარც ის გზაა პატივში, რომელიც ტბის-ყურის ტბასთან მიდიოდა კო-ჯორზე და რომლითაც დაბრუნდა ტფილისში ერეკლე II, ასპინძასთან რომ სასტიკად დაამარცხა **1770 წ. 21** აპ-რილს, ზედ აღდგომა დღეს, ძრიელი ჯარი ოსმალისი და ლეკებისა.

ხალხი. თურქების შემოსევამდე, მეჩვიდმეტე საუ-კუნის დასაწყისს, ჯავახეთი მარტო ქართველებით იყო დასახლებული. რაკი თურქებმა (ოსმალონი) დაიჭირეს საქართველოს ეს კუთხე, ხალხიც აირია და აჭრელდა. ყველაზე უწინარეს ჯავახეთს შემოეპარნენ ოსმალეთიდან ქურთები და თარაქამანი. როგორც ქურთი, აგრედვე თარაქამა მომთაბარე და ეული იყო, ესე იგი მოხეტია-ლე და ერთ ადგილას დიდხანს არა ჩერდებოდა. რაკი მოსწყინდებოდა ხოლმე რომელსამე ადგილს დგომა, აიყრებოდა, აიკრებდა ბარგ-ბარხანას და გასწევდა სხვა-

გან. თარაქამა და ქურთი უსწავლელი, ხეპრე, ტლანქი და გაუთლელი იყო.

როგორც ძველ სამშობლოში, ისე ჯავახეთში ეს ველური ხალხი მწყემსობას დაადგა. სადაც საქონელს მირეკავდა და დროებით ბინას დასდებდა, იმის სოფელიც იყო. სახლების აშენებით თარაქამა და ქურთი თავს არ იცხელებდა. წამოსჭიმამდა ალაჩუყს და შიგ არხეინად მოიკალათებდა. ესე სახელდახელოდ წამოდგმული ალაჩუყი, ანუ კარავი სავსებით აკმაყოფილებდა ქურთსა და თარაქამას და სხვას არას დაგიდევდა. ხვნა-თესვას, ხეხილის გაშენებას, ან ბოსტნის მოყვანას თურქები და თარაქამანი სრულებით არ მისდევდნენ. წლითი-წლობით ასე უგემურად და ველურად ცხოვრობდნენ და მკვიდრ ქართველობაზე არავითარი გავლენა არა ჰქონიათ.

სამაგიეროდ ოსმალეთის მთავრობისაგან განწყებულ მოხელეებს დიდი გავლენა ჰქონდათ ჯავახეთის ქართველობაზე. ოსმალონი ფიქრობდნენ, ჯავახი მაშინ იქნება ჩვენი ერთგული და ჩვენგან განშორებას აღარ მოისურვებს, უკეთუ სჯულს გამოიცვლის და მაჰმადის სარწმუნოებას მიიღებსო. ეს ყალბი და შემცდარი აზრი და ფიქრი გახდა მიზეზად იმისა, რომ ოსმალის მოხელეებმა სასტიკი ძალმომრეობა იხმარეს და ჯავახეთი გაამაჰმადიანეს. რაკი რჯული "შეუცვალეს ჯავახს, სახელიც გამოუცვალეს და ქართველის მაგიერ დაუმახეს თათარი. ამის გამო დღევანდლამდე რჯული და ეროვნობა დომხალივით არეულია ჯავახეთში და საერთოდ გამაჰმადიანებულ საქართველოში.

რუსებმა რომ დაიჭირეს ჯავახეთი **1828** წელს, ეს ძველის-ძველი კუთხე საქართველოსი თითქმის სრულე-

ბით იყო გადარჯულებული. მალულად, ჩუმად, თითო-ოროლა სოფელი თუღა მისდევდა ქრისტიანობას. გადარჯულებულ, ანუ გამაჰმადიანებულ ჯავახს, როგორც ზევით იყო მოხსენებული, არ მოეწონა რუსობა და მისი ბატონობა, მოშორდა სამშობლოს და გადიხვეწა ოსმალეთს. დარჩნენ მხოლოდ ჩუმი მართლ-მადიდებელი ქრისტიანენი, ქართველი კათოლიკენი სომხის ტიბიკონისა, ქურთნი, თარაქამანი და სულ მცირე ნაწილი გამაჰმადიანებულ ქართველობისა. დაცარიელებულ ჯავახეთში რუსის მხედრობის სარდალმა პასკევიჩმა მოიყვანა **1830 წ.** აზრუმიდან დიდძალი სომხობა და დააბინავა ქართველების ნასოფლარებში.

ათის წლის შემდეგ, ესე იგი **1840 წ.** რუსის მთავრობამ კიდევ მოუმატა ხალხი ჯავახეთს. რუსეთში სდევნიდა დუხაბორებს, ანუ მწვალებლებს, თავისუფალ ცხოვრების ნებას არ აძლევდა და ადგა და შინ დაწუნებულნი დაასახლა ჯავახეთს.

ამ გვარად დღევანდელ ჯავახეთში ცხოვრობენ: 1) ოსმალეთის ბატონობის დროიდან დარჩენილი ქურთები; 2) თარაქამანი; 3) აზრუმიდან მოსული სომხები; 4) რუსეთიდან გადმოსახლებული დუხაბორები *) და 5) მკვიდრი ქართველნი: მართლ-მადიდებელი კათოლიკე და მაჰმადიანი ქართველები. მართლ-მადიდებელი ქართველები სცხოვრობენ სოფ. საროს, აფნიას, გოგაშენს, ქილდას, ფრთენას, კოთელიას, ბარაღეთს, ბალანთას, ჭიხარულას, ვარევანს, ჩუნჩხელს, მურჯახეთს, თოკს და ვარგავს.

*) ჩვენში მთავარ-მართებლად თ. გოლიცინი რომ იყო, იმის დროს დაიწყეს ჯავახეთში მართლ-მადიდებელ რუსების დასახლება. ჯერ-ჯერობით ორი პატარა სოფელი გააშენეს.

სომხის ტიბიკონზე მდგომი ქართველი კათოლიკენი ცხოვრობენ ს. ხიზაბავრას, ხულგუმოს, ბავრას, კართი-კამს და ტურცხის. სომხის ტიბიკონს რომ ვახსენებთ, ეს იმას ნიშნავს, რომ ტომით და ჩამომავლობით ქართველი, აი თუნდ ხიზაბავრელი, სომხურ ენაზე ისმენენ წირვა-ლოცვას. ესაა მიზეზი, რომ ამ ტიბიკონის ქართველს ხშირად სახელი სომხური აქვს, მაგალითად პავლეს მაგიერ ტერტერა (მღვდელი) პოდოსას არქმევს, გიორგის მაგიერ გეურქას და სხვა. მთავრობაც ხელს უწყობს ამ სიდუხჭირეს და მახინჯობას. ამ რამდენიმე წლის წინად ხიზაბავრელებმა ქვის ეკლესია ააშენეს და ზედ წარწერა გაუკეთეს ლათინურად და ქართულად. ვიღამაც 'შეატყობინა მინისტრს, ხიზაბავრელები ქართველობას ჩემულობენ და საყდარზე ქართული წარწერა გააკეთესო. ფიცხელი ბრძანება მოვიდა პეტერბურგიდან: წაშალეთ ქართული წარწერაო. მეტი რა ჩარა იყო, ქვაზე ამოჭრილი წარწერა კირით გაგლისეს.

ქართველი მაჰმადიანები სუნნის აღსარებისა ბინადრობენ ს. ხერთვისს, შადრევანს, თოკს და სხვაგანაც. სოფელ ხერთვისს შერჩენია ქართული გვარები: ვაჩნაძე, გეგიძე. ს. თოკს *) აბაშიძე და ხოსპიოს – ფალავანდიშვილი. საზოგადოდ ჯავახეთის ქართველი მაჰმადიანი ან სრულიად აღარ ლაპარაკობს ქართულად, ან თუ ლაპარაკობს ისე ცუდად, რომ ძლივს მიხვდები მის ლაპარაკის აზრსა.

ჯავახეთის სხვა და სხვა აღსარების ქართველები

*) ამ სოფლის ქართველობა ნახევარი მართლ-მადიდებელია, ნახევარი მაჰმადიანი. უკანასკნელები სუფთად ლაპარაკობენ ქართულად.

ერთის შეხედვით დიდად განირჩევიან ერთმანეთისაგან. ჩაცმულობით, მიხვრა-მოხვრით, ზნე-ხასიათით მართლ-მადიდებელნი წააგავან ქართლელებსა და კახელებს. განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ ჯავახი უფრო ეტანება განიერ შარვალს, ვიდრე ქართლელი. ცხვრის ტყავისაგან უშნოდ შეკერილი ქუდიც სილამაზეს ვერა ჰმატებს ამ ქვეყნის შვილს. არც წინდა-პაიჭი უვარგა ჯავახს, უშნო, ულამაზო და შეუღებავია.

ქართველი მაჰმადიანი ჩაცმულობით, ზნე-ხასიათით და ჩვეულებით დიდად წააგავს თათარს. ქალები კარჩაკეტილები არიან და თუ სადმე მოუხდათ წასვლა პირს იბურავენ ჩადრით, ერიდებიან უცხო მამა-კაცთან საუბარს და შეხვედრას. დიდი სირცხვილია და თავის მოჭრაა ქალისათვის, უცხო კაცმა რომ დაინახოს პირახდილი. ქალი ვალდებულია უცხო მამა-კაცს რომ შეეფეთება, ან პირი დაიფაროს ჩადრით, ან უმაღ ზურგი მიაქციოს და ჩაქუქდეს. ნასწავლ კაცს უნებურად გაელიმება, ამ უცნაურ და სასაცილო სურათს რომ წააწყდება. როგორღაც არა გჯერა, რომ ჩადრში გახვეული, პირ-უკუდმა ჩამჯდარი გზის პირას მანდილოსანი ქართველი ქალია. ქართველი, ქალია თუ კაცი, სითამამით განთქმულია, არავის ერიდება და აგერ აქ კი, ამ გამაჰმადიანებულ საქართველოში, სარწმუნოებამ ასე შესცვალა ჩვენი ზნე და ხასიათი. მარტო ბებერი დედა-კაცი და პატარა გოგოები არა ჰმაღავენ თავიანთ სახეს. კვირაობით ვყოფილვარ ქართველ მაჰმადიანის ოჯახში და ქალისთვის თვალი არ მომიკრავს. უქალოდ კი ოჯახურ ცხოვრებას და სიამოვნება-მხიარულობას აჩრდილივით თან დასდევს ერთფერობა და უგემურობა, თითქოს ხალხში კი არა, სადღაც უდაბურ კუნძულზე ხარ მარტოდ-მარტოვო.

ვიდრე ქართველ მაჰმადიანის ოჯახში ქალი არ გამეფდება, როგორც ყველგან განათლებულ ქვეყნებშია მიღებული, მანამდისინ ქართველ მაჰმადიანის ოჯახს შწო და ღაზათი არ მიეცემა. რაც უნდა კარგად შეაზავო საჭმელი, თუ მარილი აკლია, მაინც უგემური იქნება. სწორედ ასე ემართება ქართველ მაჰმადიანის ოჯახს, სადაც ქალი ეს მარილი ოჯახისა კარჩაკეტილია და მოკლებული თავისუფლებას.

—

თარაქამა და ქურთი, ანუ ქურთინი. ესენი ჩაცმადახურვით ძრიელ წააგავან ქართველ მაჰმადიანებს სუნიანის აღსარებისას, ითვლებიან მაჰმადიანებად, მაგრამ არც თუ აგრე დიდად იხეთქავენ თავს რჯულისათვის. როგორც თარაქამანი (ყარა-ფაფახი, შავქუდა), ისე ქურთინები მწყემსობას მისდევენ. ამ ბოლო დროს დაიწყეს მკვიდრად დაბინავება პატარ-პატარა სოფლებად და ხვნათესვას მიჰყვეს ხელი. ქურთინების სოფლებში სულ ორისამი კომლია. რაც უნდა დიდი სოფელი იყვეს ქურთისა, ათ კომლზე მეტი მაინც არ იქნება. მომეტებული ნაწილი ყარა-ფაფახებისა ცხოვრობს ლეპისის გაშლილ ველ-მინდორზე, არტაანის ოლქის გვერდით *). ლეპისში მშვენიერი სამოვარი მინდვრებია და იცის ნოყიერი ბალახი. აქაა აშენებული მოწითალო თლილის ქვის საყდარი გავეთისა და დაუსრულებელი უზარ-მაზარი ეკლესია კარზამეთისა. ეკლესიის შენობა დაუწყვია აწყვერის მღვდელ-მთავარს და კედლები რომ ამოუყვანია შესავალ კარის სიმაღლეზე. ლეპისი თურქებს დაუჭერიათ და შენობაც შეჩერებულა. კარზამეთისა და გავეთის

*) ეს კუთხე შეცდომით ახალციხის მაზრაზეა მიწერილი.

მშვენიერ ეკლესიებს ვინ უპატრონებს დღეს? თარაქამამ რა იცის მისი ყადრი და ფასი? საქართველოს ეკლესიას რაკი საკუთარი მამული და ქონება ჩამოართვეს, სიღარიბის გამო, თავი აღარა აქვს რომ პატრონობა გაუწიოს და ჟამთა ვითარების წყალობით ორივე შენობა ოხრდება და ტიალდება.

ლეგენდა ამბობს, რომ თამარ დედოფლის ძროხის ჯოგი ლეპისის მინდვრებზე სძოვდაო და აქ მოწველილ რძე მილებით და ღარებით პირდაპირ ვარძიის გამოქვაბულ მონასტერში ჩადიოდაო. ისტორია მოგვითხრობს, რომ ვარძია დიდად უყვარდა თამარს და ხშირად აქ ატარებდა დროსაო.

სომხები. როგორც ზემოდ იყო ნათქვამი, სომხები გადმოსახლა რუსის მთავრობამ **1830** წელს ჯავახეთში. უფრო დიდი ნაწილი გადმოსახლებულ სომხებისა აღიარებს წმინდა გრიგოლის სარწმუნოებას, ხოლო მცირე ნაწილი კათოლიკობის მიმდევარია. სომეხ კათოლიკენი დგანან ს. ალასტანს, ეშტიას, კულიკამს და კიდევ რამდენსამე სხვა სოფელს. ორთავე რჯულის სომხები მშვენივრად ლაპარაკობენ თათრულად. ქართულიც იციან იმათ, ვინც ქართველებთან დაბინავდა. მაგალითად ბარალეთის სომხობა ისევე კარგად ლაპარაკობს ქართულს, როგორც ქართველები. ისიც სათქმელია, რომ ჯავახეთის და საათაბაგოს ქართველობა კარგად ლაპარაკობს თათრულს. იციან აგრედვე სომხური თუ სომხებთან ერთ სოფელში ცხოვრობენ. ერთ კუთხეში მოქცეულ სხვა და სხვა ტომის ხალხს შუღლი არ მოსდით და მშვიდობიანად ეწევიან ცხოვრების ჭაპანს.

გრიგოლის სარწმუნოების სომეხს არ უყვარს სომეხი კათოლიკე. იმათაო, ამბობენ გრიგოლელები, სტუ-

მარი არ უყვართ, სისუფთავეს არ ეტანებიან, ზნეობის სიფაქიზეს აგრე რიგად არ აფასებენ და საერთო, მე-ზოზლოურ ცხოვრებას გაურბიანო. ყველა თავის კერიისაკენ მიიწევსო.

ბავრისა, ხულგუმოს და კართიკამის და ტურცხის კათოლიკეთ სომხური არ იციან. ზოგნი ამბობენ, რომ ეგენი ქართველები არიან და გადმოსახლდნენ არტაანის ოლქიდან (ველი), ზოგნი კი უჩვენებენ სომხეთის მუშს, საიდანაც ვითომ იგინი მოსულან. ველი ძველად ქართული პროვინცია იყო.

სომეხ-კათოლიკეთ წირვა-ლოცვა სომხურად აქვთ და რომის წმ. პაპას ემორჩილებიან საეკლესიო საქმეებში. აი სწორედ ქართველი კათოლიკენი ამ სომეხ-კათოლიკეთა ტიბიკონზე დგანან, ქართული წირვა-ლოცვა მოსპობიათ და გაუგებარ სომხურ ენაზე ისმენენ ღვთისმსახურებას.

ჯავახეთს მოსული სომხოზა განთქმულია შრომისმოყვარეობით. ტანთსაცმელი სომხისა ისეთივეა, როგორც ქართველ ჯავახისა, ხოლო სომეხ ქალის ჩასაცმელი ცოტათი განსხვავდება ქართველ ქალის საცმელისაგან. სომხის ქალი იცვამს ლურჯ კაბას; კაბას წინიდან წითელი წინსაფარი აქვს აკრული. თავზე იხურავენ გასათხოვარი ქალები ოსმალურ ფესსა, ხოლო გათხოვილები ამავე ფესსა, მაგრამ ზედ ახვევენ შალ-ლეჩაქებს, შუბლზე იკეთებენ ჩვენებურ ჩიხტს, ოქროს ფულებით ახუნძლულს.

—

დუხაბორები. ჩამომავლობით დუხაბორები რუსები არიან (ველიკოროსი). ამათ უარჰყვეს წეს-რიგი რუსეთში გაბატონებულ მართლ-მადიდებელ. ეკლესიისა, ხელი-

აიღეს ბერებზე და მღვდელ-დიაკვნებზე, ნათლობა-ქორწინებაზე ეკლესიურის წესით და თავისებურად დაიწყეს ღვთის სამსახური. დუხაბორებს დიდად სწამთ და უყვართ ღმერთი. მთავრობა გაუწყრა, როგორ თუ ბერები, მღვდლები, ეკლესია და ეკლესიური წესები არ გინდათო და აიღო და გადმოასახლა **1840 წ.** ჯავახეთში. მაშინ ჩვენი საქართველო რუსებს ისე მიაჩნდათ, როგორც დამღუპველი ქვეყანა, საიდანაც რუსი კაცი შინ ვეღარ დაბრუნდებოდა ცოცხალი. ეხლა რუსები ისე ეტანებიან საქართველოს როგორც ბუზი თაფლს და ბაწარ-ალებით მოდიან ჩვენში, სადაც ჩვენც ვეღარ ვეტევით და სივიწროვით გული გვიწუხდება.

დუხაბორები დაასახლეს ჯავახეთის თოვლიან-ყინულის მთის კალთებზე იმ განზრახვით, რომ გაწყვეტილიყვნენ. მთავრობას სძულდა ურჩი, პირქუში და შეუპოვარი დუხაბორი, მწვალელები და უარის მყოფელი ეკლესიის გარეგან წესებისა, იმ წესებისა, რომელთაც დაჰფარეს და სავსებით ჩანთქეს სული და არსება კაცთმოყვარე ქრისტიანობისა. მთავრობას იმედი გაუცრუვდა, დუხაბორები არ გაწყდნენ, გაუძლეს სასტიკ ბუნებას და დღეს ისე კარგად ცხოვრობენ, რომ ქართველი დიდხანს ვერ მოესწრობა ამგვარ კეთილ ცხოვრებას. მთავრობამაც ამ ჟამად აზრი შეიცვალა და დუხაბორებს დღეს თავზე ხელს უსვამს, რაც უნდა იყვეს მაინც რუსები არიან და მაშასადამე ჩვენი სისხლ-ხორცნიო.

დუხაბორებმა რვა სოფელი გააშენეს ჯავახეთის აღმოსავლეთ-სამხრეთის ნაწილში: ბოგდანოვკა, გორელოვკა, ეფრემოვკა, არლოვკა, როდიონოვკა, სპასკაია, ტამბოვკა და ტროიცკაია. ნაწილი მათი გადასახლდა ამე-

რიკაში რამდენიმე წლის წინად, მაგრამ არც ერთი დასახელებული სოფელი სავსებით არ დაცარიელებულა.

სასიამოვნო სურათს წარმოადგენს დუხაბორების სოფელი. ქუჩები სწორე და განიერია; კოხტა, თეთრად შეღებილი სახლები ლამაზად გამოიყურებიან. ეზო და კარმიდამო დიდია, სადაც ყოველგვარი ოჯახისთვის საჭირო შენობაა მოთავსებული. ასე გასინჯეთ ჯავახეთის ნაზუქი – წივა, ესეკ კი კოხტად და მწყობრადაა დალაგებული. დუხაბორთა სოფლები სისუფთავით, რიგიანი შენობებით და საერთო კეთილდღეობით დიდად განირჩევიან ქართველ და სომეხ სოფლებიდან. იქ რომ სიმდიდრე და კეთილი ცხოვრებაა, აქ სიღარიბე და სიდუხჭირეა.

დუხაბორები შრომის მოყვარე ხალხია. „მუშაობა, ამბობენ დუხაბორები, სხეულს აპატიოსნებს, ხოლო სულს ამხანაგობას უწევს“. ქალი და კაცი ყველა მუშაობს. დუხაბორმა ათასგვარი ხელობა იცის, წაღებსაც თვითონ იკერავს, ურემსა, ფურგუნს, გუთანს სულ თვითონ აკეთებს. სახლის აშენებაშიაც არავის იშველიებს. სოფლისათვის ყველა საჭირო ხელობა გამოუვა ხელიდან დუხაბორს, ამის გამო მარტო ნემსისა და მარილის საყიდლად თუ წავა იგი ბაზარში.

დუხაბორები ზნეობით ძალიან მაღლა დგანან, არ იციან რა არის ქურდობა, მრუშობა-გარყვნილობა და სხვა. ერთმანეთს ხალისით ეხმარებიან მუშაობაში. გაჭირვებულსა და ღარიბს სასოფლოდ ეხმარებიან: მოუხნავენ, დაუთესენ ყანას, მოუთიბავენ ბალახს, უყიდიან საქონელს და ამ სახით დამაბუნებულ კაცს ფეხზე დააყენებენ ხოლმე.

დუხაბორები მისდევენ ხვნა-თესვას და საქონლის

მოშენებას. თვითონ რომ ზორბა ტანისა არიან, ცხენებიც უშველებელის ტანისა ჰყავთ. ტვირთის საზიდად დუხაბორის ცხენს არაფერი შეედრება. რუსებს **1877 – 1878 წ.** ომი რომ ჰქონდათ ოსმალებთან, დუხაბორები ჯარისთვის ტვირთსა ზიდავდნენ ფურგუნებით და დიდძალი ფულიც იშოვნეს. აქედან დაიწყო მათი დაუშრეტელი კეთილდღეობა. დუხაბორებს მთავრობამ დიდი მამული და სათიბი ადგილები მიუზომა. პური და ქერი აგრე რიგად არ მოდის დუხაბორებში, მაგრამ თივა აუარებელი აქვთ.

III

ფოცხოვი, ერუშეთი, არტანი, ჩულღრეთი, კოლა.

საქართველოს ეს ნაწილები დიდხანს ეჭირა ოსმალეთს. ოსმალეთის ბატონობამ არც ამ კუთხეებს დააყარა ხეირი, აქაც ისევე ამოვარდა ქრისტიანობა და ქართული, როგორც სამცხე-საათაბაგოს და ჯავახეთში. განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ ჯავახეთსა და საათაბაგოს დღევანდლამდე შერჩა ალაგ-ალაგ ქრისტიანობა და ქართული ენა. ჯავახეთის და განსაკუთრებით საათაბაგოს გამაჰმადიანებულმა ქართველებმა ჯერ კიდევ იციან ქართული ლაპარაკი და თუ მალე არ მივეშველეთ და კარგი ქართული სკოლები არ დავმართეთ სოფლებად, მალე აქაც დაივიწყებენ სამშობლო ენას. ფოცხოვისა და ჯაყის-წყლის ხეობაში, კოლასა, არტანსა და ერუშეთს სრულებით აღარ იციან ქართული. დაბა-სოფლების სახელები, მთისა და გორაკებისა, ველ-მინდვრებისა, მდინარეებისა და ხევებისა ისევ ქართულია, მაგრამ გა-

დარჯულებულ აქაურ ქართველს აღარ ეყურება მათი მნიშვნელობა. სახელწოდება სოფლებისა: საიხვე, ზეგანი, ნაქალაქევი, ცხრაწყარო, სამღერეთი, წურწყაბი, ალი, ყველი, არსიანი (მთა), ჯაყის-წყალი, და სხვანი უცხო და გაუგებარი სიტყვებია აქაურ ქართველისთვის. იგი ვერ მიხვდება, რომ ეს სახელები და სიტყვანი ქართულია და შექმნილი ქართველი კაცის გენიოსობით და ჭკუა-გონებით. ბუნდოვანად ახსოვს მარტო, რომ ოდესღაც იყო ქართველი და ქრისტიანი, მაგრამ დღეს თავის თავს უწოდებს თათარს, იცის თათრული ენა და ქართული და ქართველობა აღარაფრად ეპრიანება.

საქართველოს ეს ოთხი პატარა ნაჭერი, ანუ კუთხე: ფოცხვისა და ჯაყის-წყლის ხეობანი, ერუშეთი, არტანო და კოლა, ანუ გოლა რუსეთმა შემოიერთა უ კანასკნელ რუს-ოსმალს ომის გათავების შემდეგ 1878 წელს. ამ დროიდან ეს კუთხენი დაუკავშირდნენ საქართველოს გარეგნობით. მართვა-გამგეობა და სამართალი ქართულ ენაზე რომ შემოედო მთავრობას, უეჭველია, რომ არტანის ქართველები ამ ოცდა ათი წლის განმავლობაში ძრიელ დაუახლოვდებოდნენ მტკვრისა და რიონის ხეობათა ქართველებს. შეისწავლიდნენ ძველ სამშობლო ენას და ერთმანეთისას გავიგებდით რასმე. ეხლა კი სულ სხვაა. არტანელებმა ვერც რუსული ისწავლეს და ქართულზედაც ძველებურად მოწყვეტილები არიან. მაშასადამე ვერც ჩვენ და ვერც რუსებმა ვერ გამოვიყენეთ უკანასკნელი გამარჯვებული ომიანობა და მჭიდროდ ვერ შემოვიერთეთ სამასი წლის წინად მოწყვეტილი ქართველობა.

რუსის მთავრობამ დასახელებული ოთხი ნაჭერი საქართველოსი შეაერთა ერთ ოლქად და დაარქვა არ-

დაგანის ოლქი. ამ ოლქში ოთხი საპოლიციო ნაწილია: არდაგანისა, ფოცხოვისა, ჩილდირისა და ღელისა. ამ გვარად ძველი ქართული სახელწოდება საქართველოს ამ კუთხისა შეიცვალა და ერუშეთ, არტან, კოლა და ფოცხვის მაგიერ არდაგანის ოლქი გაგვიჩინეს. ასე ნელ-ნელა იშლება და იფხიკება კავშირი წარსულსა და აწმ-ყოს შორის. არ უნდათ, რომ გაიდოს შემაგრობელი ხიდი წარსულსა და აწმყოს შორის.

არდაგანის ოლქი დიდი ქვეყანა არ არის, უჭირავს **4924.90** ოთხ-კუთხი ვერსი, ან **513010.42** დესეტინა (ქართული **1026020.84** დღიური), ესე იგი ტფილისის გუბერნიის თითქმის მეშვიდედის ოდენა ადგილი.

წინა წერილებში გვქონდა მოხსენებული, რომ ქართველმა კაცმა ძრიელ ნაკლებად იცის სამშობლო ქვეყნის ვითარება, როგორც წარსული, აგრეთვე დღევანდელი. მართლაც საოცარია, რომ არ გვიყვარს მოგ-ზაურობა და ჩვენი ბედნიერი თვალთ ნახვა სამშობლოს სხვა და სხვა კუთხისა, არ გვიყვარს გავიგოთ და ვიცო-დეთ, თუ რანი ვიყავით გუშინ, ვინ ვიყავით, რას ვშვრე-ბოდით და რას ვაკეთებდით. რაკი წარსული ნაკლებად ვიცით და დღევანდელ ვითარების გაგებასაც ნაკლებად ვეტანებით, ალბად ამითი თუ აიხსნება, რომ დღევან-დელ ქართველს ღვთიური ცეცხლი არ უღვივის გულსა და მკერდში სამშობლო ქვეყნისადმი. აბა როგორ შეიძ-ლება ადამიანს უყვარდეს კეთილშობილურ სიყვარულით ის, რაც არ იცის, რაც თვალთ არ უნახავს. ამიტომ დიდად საჭიროა ზედმიწევნით ცოდნა სამშობლოს ყო-ველი კუთხისა და გაგება მისის თავგადასავალისა. სამ-შობლოს სიყვარულის ბუნებრივ გრძნობას მხოლოდ მაშინ მიეცემა ღრმა საფუძველი, როცა შევიტყობთ და

გავიგებთ ყოველ მის წვლილს. სწორედ ასეთ საფუძვლიან ცოდნა-სწავლის შემდეგ იზადება და იზრდება ეროვნული სიამაყე, რომლითაც ასე მოაქვთ თავი დასავლეთ ევროპის ერებს. ევროპელმა მამაო ჩვენოსავით ზეპირად იცის თვისის სამშობლოს წარსული და დღევანდელი ვითარება, მისი ბედი და უბედობა, ავი და კარგი, ამყობს კარგით და ამის გამო მხნედ და იმედიანად უყურებს მომავალს.

ჩვენ, ქართველები, დიდად ჩამოვრჩებით განათლებულ და ჭკვიან ევროპელებს სამშობლოს სიყვარულსა და სამშობლო ქვეყნის სამსახურში. რადგან ქართველობა დაჩაგრული ერია, ამიტომ ერთი ათად მეტი მხნეობაა საჭირო წარსულისა და აწმყოს შესასწავლად, თუ ერს ეროვნული თავმოწონება აკლია, იგი დიდხანს ვერ იბოგინებს ქვეყანაზე, გაქრება და ამოვარდება.

უკანასკნელ რუს-ოსმალის ომიანობის შემდეგ (1877 – 1878 წ.), რუსეთმა შეიძინა: ბათუმისა, ართვინისა, ოლთისისა და არდაგანის ოლქები, ანუ ძველი ქართული სახელწოდება რომ ვიხმართ: ქობულეთი, აჭარა, შავშეთი, ლივანა, ნაწილი ჭანეთისა, კოლა, არტანა, ერუშეთი, ფოცხვის და ჯაყის-წყლის ხეობანი. ოსმალები ამ ნაწილს საქართველოსას ეძახდნენ და დღესაც ეძახიან ოსმალეთის საქართველოს. კარგა მოზრდილი ნაწილი ჭანეთისა ქალაქ ტრაპიზონამდე და მდინარე ჭოროხის სათავე დღესაც ოსმალეთის იმპერიის ხელშია. ჭოროხის ხეობის სათავეში მცხოვრებმა ქართველობამ სრულებით დაივიწყა ქართული და გადაგვარდა და მისი გამოტრიალება ძალიან ძნელია. მარტო ზღვის პირას დაბინავებული ჭანები, ანუ ლაზები ისევე ლაპარაკობენ, როგორც მეგრელები, ესე იგი ქართულად.

მაგალითად ქართველი იტყვის: მამამ იმას ცხენი მისცა; მეგრელი იტყვის: მუმაქ (ბაბაქ) თის ცხენი მეჩუ; ჭანი (ლაზი) იტყვის: ბაბაქ ემუს ცხენი მეჩუ. განა ეს განსხვავება? სრულიადაც არა. თვითოეულმა ხეობამ და კუთხემ იცის საერთო ენის გადახრა და მცირედი შეცვლა, მაგრამ დედა-ენას მაინც ამითი არა უშავდება-რა და დგას სალ კლდესავით მაგრად.

რაკი ჭანეთი (შავ ზღვის პირადაა გაჭიმული ტრაპიზონიდან მოყოლებული ქ. ბათუმამდე, ჭოროხისა და მტკვრის სათავეების საქართველო და არსიანის მთის კალთებზე დაფენილი საქართველოს ნაწილები იყო მოწყვეტილი, ამის გამო ქართველი ნასწავლი კაცები აგრე რიგად არ ეტანებოდნენ ოსმალეთის საქართველოს. რაკი ჩვენები არ მიდიოდნენ იქითკენ, იქიდანაც არავინ შემოდიოდა საჩვენოში. შესწყდა ამნაირად მეზობლობა, ჩვენ იმათი აღარა ვიცოდით რა და იმათ ჩვენი და ვიყავით ასრე გაუგებრობით მოცულნი.

ბოლო მოელო ამ გაუგებრობას 1873 წელს. ამ წელს იმოგზაურა ოსმალეთის საქართველოში პოლკოვნიკმა გიორგი ნ. ყაზბეგმა და დიმიტრი ზ. ბაქრაძემ. ამათ გვიამბეს ნახული და გაგონილი. მაშინ გავიგეთ, რომ მდინარე ჭოროხის ხეობა ისეთივე წმინდა საქართველოა, როგორც მტკვრისა და რიონისა. რუს-ოსმალთა ომის შემდეგ იმოგზაურეს ოსმალეთის საქართველოში ე. გ. ვეიდენბაუმმა და თ. სახოკიამ. ამათ ნაწარებიდან ხომ სრულებით დავრწმუნდით, რომ ჭიროხელები ჩვენი ღვიძლი ძმები არიან, ხოლო სარწმუნოება აქვთ შეცვლილი და ქრისტეს მაგიერ მაჰმადს ადიდებენ. დღეს ჭოროხის ხეობის და მტკვრის სათავის ნახვა და იქ მოგ-

ზაურობა ადვილია და მგზავრს არაფრის შიში არ მოე-
ლის.

პროფესორი ნ. ი. მარრი და ისტორიკოსი ე. ს.
თაყაიშვილი ხშირად ეწვევიან ხოლმე როგორც ჭოროხის
ხეობას, აგრედვე მტკვრის სათავეს, სწავლობენ და იკვ-
ლევენ შესანიშნავ ეკლესია-მონასტრებს, ციხე-ქალაქებს
და ნახულსა და გაგონილს უზიარებენ ქართველობას.

აქ ჩამოთვლილ სწავლულთა და მოგზაურთა ნაამ-
ბობიდან ნათლად სჩანს, რომ ქართული ენა სუფთად
შენახულა ქობულეთში, აჭარაში (აჭარის წყლის ხეო-
ბა), ლივანში და ჭანეთში. ჭოროხის სათავეს აღარ ეს-
მის ქართული. შავშეთი ზედ აკრავს არტანს, მაგრა
ქართული აღარ იცის თითო ოროლას გარდა. ერუშე-
თი, არტანი, კოლა ჯავახეთის მოსამზღვრეა, მაგრამ აქაც
აღარ იციან ქართული. ფოცხვისა და ჯაყის წყლის ხეო-
ბამაც, თუმცა ზედ აკრავს საათაბაგოს, დაივიწყა სამ-
შობლო ენა.

ა) ფოცხოვი.

ფოცხვის ხევს, ერუშეთს და კოლა-არტანს (არდა-
განის ოლქი) ითვლება **67.575** ქალი და კაცი. რადგან
მთავრობამ ქართველ მაჰმადიანებს ეროვნული სახელი
შეუცვალა და ხან თურქებს, ხან თათრებს უწოდებს,
ამიტომ ძნელი გამოსაცნობია ჯერ-ჯერობით, თუ რამ-
დენი ქართველი ცხოვრობს არდაგანის ოლქში მაჰმადის
რჯულისა და რამდენია სხვა ტომისა. თითქმის ნახევარი
ამ კუთხის მცხოვრებთა – **28,823** ნაჩვენებია როგორც
თურქი. მაშ უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს ოცდა რვა ათასი
რვაას ოცდა სამი ადამიანი ან სავსებით ჩამომავლობით

ქართველები არიან, ან მცირედად შერეულნი. რასაკვირ-
ველია, ამათში ნამდვილი თურქები, უფრო კი ოსმალო-
ნიც ერევან.

არა ქართველთა შორის ყველაზე ბევრნი არიან
ქურთები – **11,317** ქალი და კაცი; ბერძნები – **10,136**;
ყარა-ფაფახნი (შავ-ქუდიანები) – **9,108**; თურქმენები –
4711; რუსები – **1702**; სომხები – **519** და აჭარლე-
ბი – **25**.

სხვა და სხვა ტომის ხალხი მრეილაა აჭრელებული
არდაგანისა, ჩილდირისა და ღელის საპოლიციო ნაწი-
ლებში, ხოლო ფოცხოვში, სადაც ითვლება **14,366** სუ-
ლი, მარტო მაჰმადიანი ქართველობაა. ქურთები სულ
რადაც **389** სულია, რომელნიც აქაც თავიანთ საყვარელ
ხელობას ადგანან, ესე იგი მომთაბარობენ და საქონელს
მწყემსავენ.

ფოცხოვი მთა-გორიანი ქვეყანაა, სწორედ ისეთი-
ვე, როგორიცაა ქვაბლოვანი საათაბაგოსი (ახალციხის
მაზრა). ჰავა და ბუნება მშვენიერია, მთის კალთები და
ფერდობნი შემკულნი ტყითა: ფიჭვით, ნაძვით, წიფელით
და რცნით. სოფელ ბადელადან მოკიდებული არსია-
ნის მთამდე, საიდანაც იწყობა შავშეთი და აჭარა, ტყე
ხშირია, ხოლო მთის მწვერვალნი სდგანან ტიტვლად. აქ
ზაფხულობით ერეკებიან სხვილფეხ საქონელს და ცხვარს
საბალახოდ.

ფოცხოვში ორი უმთავრესი წყალია, ფოცხვისა და
ჯაყისა. ამათ ერთვის მრავალი ტოტი, გამომდინარე.
ერუშეთის და არსიანის მთებიდან. წყლის პირებზე, ხე-
ვებსა და ღელეებში სახნავი მიწებია და ხეხილის ბაღე-
ბი. აქ მოჰყავთ პური, ქერი და სიმინდი. ხილეულობა-
ში ყველაზე კარგად ხარობს ვაშლი.

ხვნა-თესვა, საქონლის მოშენება ისეთივეა, როგორც ქვაბლიანში. ფოცხოველი აბეზარი არაა, მშვიდობიანი ხასიათისაა და ძალზე ეტყობა დაჩაგრულობა. ქვაბლიანელის სითამამეს და სიამაყეს აქ ვერ იპოვნით.

ფოცხოვს სიგრძეზე სჭრის ქვით დაფენილი გზა. იგი იწყობა ქ. ახალციხესთან, გაივლის ს. ვალეს, ბადელას, დამავლეს, მხარს აუქცევს დიგურს და ხანიორის ქედით გაემართება არტანისკენ. ხანიორის ქედს იქით ტყეები აღარ მოიპოვება. ძველად ფოცხოვიდან გზები გადადიოდა ერუშეთს, შავშეთს და აჭარას. დღევანდელ ქვა-ფენილ გზას ცუდად ინახავენ, თუმცა ეტლები დადიან და ჯარის მიმოსვლაც სამწელო არ არის.

უფრო თვალსაჩინო დაბა-სოფელნი ფოცხოვისა ესენი არიან: დამავლე, აგარა, დიგური, ჯუმათელი, წურწყაბი, ზედა-წმინდა, სტეფან-წმინდა, ბადელა, არილა, პეტუბანი, ქალის-წყალი, ყველი, ალი, გიორგის-უბანი, საკირე, ვარხანი, სათლელი, ჭანჭახი, ჭილვანა, შუაწყალი, ობოლა, საიხვე, ხეოთი, ღვინია, მერე, წინსათიბი და სხვა.

ს. დამავლეში ზის ფოცხოვის ნაწილის უფროსი და აქვეა მოთავსებული საპოლიციო, სამოსამართლო და საადმინისტრაციო დაწესებულებანი. დამავლედან ახალციხემდე ძლივს იქნები ოცდა ათი ვერსი, ამ სიახლოვის გამო აქაურებს დიდად ეადვილებათ ახალციხესთან საქმის დაჭერა, მგრამ რაკი ფოცხოვი ადმინისტრატიულად არტანუბა მიწერილი, იქ უნდა იარონ და იქიდან ქ. ყარსს. ეს კიდევ რაა, ვისაც საქმე გაუჩნდება საოლქო სასამართლოში, ერევანს უნდა წავიდეს.

დამავლედან ს. დიგურამდე სულ ხუთი-ექვსი ვერსია. ეს პატარა სოფელი (62 კომლი) იმითია შესანიშ-

ნავი, რომ აქ არსებობს მაჰმადიანთა სკოლა, საიდანაც ღვთის მსახურნი გამოდიან. სკოლაში ასწავლიან არაბულს და სამღრთო-რჯულს. მოწაფენი დიდხანს სწავლობენ და ზეპირობენ ყორანს, მაგრამ რიგიანად და საფუძლიანად ვერ ითვისებენ ვერც არაბულს და ვერც ყორანს. ხუმრობით დიღვირის (ასე ეძახიან ახალციხელები) სკოლას აკადემიას უწოდებენ, მაგრამ ვაი ამ აკადემიას, ათი-თორმეტი წლის სწავლის შემდეგ შეგირდები მიდიან სტამბოლს და იქ ამთავრებენ სწავლას. საათაბაგოს, ფოცხოვისა, ერუშეთის და კოლა-არტანის მოღლები დიღვირის აკადემიკოსები არიან, თითო-ოროლას გარდა.

შეგირდები მასწავლებლებს ფასს არ აძლევენ. ათასში ერთხელ მათი დედ-მამანი მცირე ძღვენს თუ მიართმევენ ოსტატებს. შეგირდები შინიდან მოტანილ საგზლით საზრდოობენ, ან არა და მათხოვრობით გამოდიან. ასევე ირჩენენ თავს თვით სტამბოლშიაც. კვირის-კვირამდე დადიან სოფლად, მღერიან სამღვთო საგალობებს, ცოტა რამ სანოვაგეს შოულობენ და ამ საგზლით ბრუნდებიან სტამბოლში. როცა გამოელევით საჟმელი, ხელ-ახლა გაემგზავრებიან ხოლმე სოფლად საზრდოს მოსაკრებად. ადვილად მიხვდებით, რომ ამ გზით შეძენილი მეცნიერება აგრე რიგად ხელსაყრელი არ იქნება. ეს კია სათქმელი, რომ ამ სახით აღზრდილი მოღლა რჯულის დიდ და შეურყეველ სიმტკიცეს იჩენს ცხოვრებაში. მაჰმადის რჯულზე უკეთესი არა მიაჩნია-რა ვერ დააჯერებ, რომ ცხოვრება სხვა რჯულის შემწეობითაც შეიძლება.

დიღვირში (დიგური) ცხოვრობდა მდიდარი და გავლენიანი ბეგი შაქირი, ნათესავი ფეიზულა-ბეგ ათაბაგ-

ქვაბლიანელისა *) ამ რამდენიმე წლის წინად შაქირ-ბეგმა მიყიდ-მოყიდა თვისი ქონება, ყველაფერი ფულად აქცია და სახლობით გადასახლდა სტამბოლს. ღონიერნი და ხმის ამომღებნი უცხოეთში მიდიან და შინ აღარავინ რჩება. დაჩაგრულსა და უმწეო ქვეყანას ვინდამ უნდა უპატრონოს, თუ ძლიერნი ამა ქვეყნისანი უცხოეთში გადიხვეწებიან?

ფოცხოვის ხეობანი სავსეა ციხე-კოშკებით და ეკლესიებით. კარგად შენახულან ეკლესიები: სათელელში, ზეინდარში, მერეში და ალში. მრავალი მათგანი დანგრეულია. ვერანა ხეოსმანის ეკლესიას ისე აქვს მოხვეული ბუჩქები, რომ სულ აღარა სჩანს პატარა ეკლესია და ვერა გზით ვერ მიუდგები შენობას. დანგრეული ეკლესიები არიან: ორტელში, ღვინიაში, პეტუბანში, ჭაბორიაში, ჯაჯუნში, მარცვაletში, სეჯაში, ხეოთში, ვარხანში, ხანუმისში და აგარაში.

ციხე-კოშკებითაც მდიდარია ფოცხოვი. დიდ-ჭარალის მაგარი ციხე ფოცხოვშია, მაგრამ ეს სოფელი ეხლა მიწერილია ახალციხეზე. აგრედვე მიწერილია საათაბაგოზე ს. ჯაყისმანი, სადაც შესანიშნავი ციხვა და თლილი ქვით ნაგები ბან-ჩამონგრეული ეკლესია ქართულის წარწერით ხუცურად.

ციხეთა შორის შესანიშნავია ყალა-ბოინი და ჭან-ჭახი. ისტორიაში განთქმული ყველის ციხე სულ გავერანებულია და ოხრად გდია **).

*) განსვენებულ ფეიზულა-ბეგს თავი მოსწონდა თავის ჩამომავლობით, უყვარდა ქართველობა, ქართული თეატრი და არ ერიდებოდა ქართველობას. ქართველი საზოგადოება კარგად იცნობდა ფეიზულა-ბეგს.

) **1080 წელს მეფე გიორგი II თავის ჯარით იდგა ყველის ციხეში. თურქები დაეცნენ მეფეს და დაამარცხეს. მეფე ყველიდან აჭარას გადავიდა.

ყალა-ბოინი (კლდის თავი) ამართულია ჯაყის-წყლის ორთავ ნაპირას, იქ სადაც იგი ერთვის ფოცხოს. ციხე ამაყად დაჰყურებს ორთავ ხეობას და წარსულში, როცა განუწყვეტელი ომი და მტრის თავდასხმა აოხრებდა საქართველოს, ალბად ეს მაგარი ციხე ერთგულ სამსახურს და დარაჯობას უწევდა ფოცხოვს. ვახუშტის აზრით ეს ციხე ეკუთვნოდა ჯაყელებს, შემდეგ მესხეთის და საათაბაგოს ათაბაგთ.

ყალა-ბოინის სიახლოვეს მეორე უფრო დიდებული ციხეა ს. ჭანჭახში. ზემო და ქვემო ციხე მდინარის ერთ პირზეა, ხოლო მესამე წყლის მეორე ნაპირზეა. მათ შორის უეჭველია ასაწევ-დასაწევი ხიდი იქნებოდა. ჭანჭახის ახლო-მახლო მრავალი დანგრეული ეკლესიებია: სოფელ საკირეში, ენგიქევში (ახალსოფელში) და სხვა.

ს. საკირეს ახლო სოფელ ალში დღევანდლამდე გადარჩა მშვენიერი ეკლესია, ნაგები თლილის ქვით, მაგრამ მალე ხელიდან გამოგვეცლება, რადგან სოფლელებმა მოხსნეს თლილი ქვები და წაიღეს ჯამეს სახლების საშენად. ზოგი ქვა წყლის მიღებად უხმარიათ. დასუსტებული კედლები და სვეტები გუმბათის სიმძიმეს ვეღარ გაუძლებენ და გუმბათი მალე ჩამოწვება. წარსულის დიდების ნაშთი – ალის კოხტა ეკლესიაც მალე დაინგრევა უპატრონობით და უზრუნველობით. ეკლესიას მხატვრობაცა აქვს. დახატულია დედოფალი და ჭაბუკი მხედარი.

ყველის ციხის სიახლოვეს არის სოფელი წურწყაბი. ბატონიშვილი ვახუშტის სიტყვით, წურწყაბში ყოფილა ეკლესია გუმბათიანი, კეთილ-მშვენიერად ნაგები

და დიდი. აქა მჯდარა ეპისკოპოზი, რომელიც განაგებდა სამწყსოს ახალციხის წყლიდან არსიანის და ერუშეთის მთებამდე და მდ. მტკვრამდე.

ამ მშვენიერ საკათედრო ეკლესიისა დღეს კვალიც აღარ მოსჩანს. წურწყაბელებს დაუქცევიათ და თლილი ქვით ჯამე *) აუშენებიათ – აღმოსავლეთის კედელი ჯამესი აშენებულია ეკლესიის კედელზე. ამ ცოდვის გასაქარწყლებლად წურწყაბელები ამბობენ, რომ არც ჩვენ წინაპრებს არ ახსოვთ, რომ აქ ოდესმე ეკლესია ყოფილიყვესო. ჩვენ იმ ოსმალთა ჩამომავალნი ვართ, რომელთაც ეს ქვეყანა დაიმორჩილესო...

თურქ-ოსმალების შემოსევამ მეჩვიდმეტე საუკუნის დასაწყისს ასე წაახდინა ზემო-ქართლის ეს მშვენიერი კუთხე. ფოცხოვს დაუკარგა ქართული ენა, ეს უპირველესი განძი ყოველის ერისა და დღევანდელი ფოცხოველი, შეუგნებელი და ბნელით მოცული, წარსულ დიდების ამაგსაც და ნაშთებსაც აღარ ინდობს. მაგრამ მოხდება ის რაც მდინარეს ემართება ხოლმე, იგი ნარუალს არა ჰკარგავს. ცოტაოდენი სიმხნევე და დაფერფლილი ეროვნული აზრი ხელ-ახლა აყვავდება.

ბ) ერუშეთი, არტანი, კოლა, ჩულურეთი.

მტკვრის სათავის ქვეყნები, ან ზემო ქართლი, ერუშეთი, კოლა და არტანი ძველის-ძველად ერთ საერისთოს შეადგენდა. ამ საერისთოს ეკუთვნოდა აგრედვე ჯავახეთი. ბაგრატიონთ გვარი რომ გამეფდა საქართველოში (VI საუკუნე), ზემო ქართლი გაიყო ორ საერის-

*) ჯამე მუსულმანთა სამლოცველოა.

თოდ: წუნისა და არტანისად. ერუშეთ-კოლა-არტანის თავი ქალაქი იყო არტანი, დღევანდელი არდაგანი. სამ-შობლო ისტორია ამბობს. რომ არტანი ააშენა მცხეთის მამასახლისის შვილმა ჯავახმა.

ერუშეთს ეჭირა მტკვრის მარცხენა ნაპირი არტანიდან მოყოლებული მონასტერ ვარძიის სირონამდე. მტკვრის მარცხენა ტოტი სამღერეთის, ან ერუშეთის წყალი შუაზე ჰყოფს ერუშეთს. რუსულ ქარტაზე სამღერეთის სახელით არც ერთი მდინარე არაა მოხსენებული. გაჰქრა ეს წმინდა ქართული სახელი, როგორც ბევრი რამ ქართული. სოფელ ნაქალაქევის ახლოს აღნიშნულია რუსულ ქარტაზე მდინარე ხანის-წყალი (ხანი-ჩაი) და ალბად ეს მდინარე მდინარე თუა ისტორიული სამღერეთის, ან ერუშეთის წყალი *).

ერუშეთის სამზღვრებია: აღმოსავლით მტკვარი, დასავლით არსიანი, ჩრდილოთ ერუშეთის მთა და სამხრით არსიანის შტო.

არტანისა: აღმოსავლით ყარსის მთის შტო, დასავლით არსიანი, ანუ ქვა-ყრილი, ჩრდილოთ მცირე შტო არსიანისა და სამხრით მცირე მთა ფოსოს (ჩუღურეთი) და კოლას შორის.

კოლასი: აღმოსავლით ყარსის მთა, დასავლით ქვა-ყრილი, ჩრდილოთ მცირე მთა არტანსა და კოლას შორის და დასავლით იგივე ყარსის მთა, რომელიც იწყობა ქვა-ყრილიდან და მიემართება ჯავახეთის ნიალის-ყურამდე.

*) კარგს იზამენ არდაგანის ოლქში მცხოვრები ქართველები, თუ აიღებენ ვახუშტისა და რუსულ ხუთ ვერსიან ქარტებს და შედარების შემწეობით აღადგენენ ძველ ქართულ სახელწოდებას მთებისას, მდინარეთა და დაბა-სოფელთა და გამოუგზავნიან ამ მცირეფას ცნობებს „ნაკადულს“ ჩვენთვის გადმოსაცემად.

არტანს და კოლას მტკვარი ზედ შუა წელზე ჩა-
მოუდის. ყარსისა და ქვა-ყრილის მთებიდან მრავალი
დიდი და პატარა ხეობანი ერთვის მტკვარს. მტკვარი აქ
მჩქეფარე და მარდია, მოდის ღრმად დაცემულ ხრამში.
ალაგ-ალაგ შევიწროებული კლდეთაგან ისე ჰქუხს, რო-
გორც განთქმული თერგი და ზვირთებს ისე მაღლა ისვ-
რის, გეგონება ზეცას უნდა ააწვდინოს ქაფად ქცეული
ზვირთებიო. მშვენიერი სანახავია გაზაფხულზე ადიდებული
მტკვარი! სიცოცხლით სავსე იგი წააგავს მაშინ ფაფარ-
აყრილ ლომს.

წინად, საქართველოს მეფეების დროს და შემდეგ
ოსმალების ბატონობის დროს, ერუშეთ-კოლა-არტანს
საკმარისი გზები ჰქონდა. არსიანის მთით ერუშეთიდან
გზები მიდიოდა შავშეთს და ტბეთს, ხოლო ერუშეთის
მთით ფოცხოვს და სამცხეს. არტანიდან გზა გადადიოდა
ბანას და არტანუჯს (რუსები არდანუქს ეძახიან) ქვა-
ყრილის ქედით. კოლიდან გზა მიდიოდა ყარსის ადგი-
ლებში.

დღევანდელ არდაგანის ოლქს ორი ქვაფენილი (შოს-
სე) გზა აქვს. ერთი მიდის ქ. ახალქალაქიდან და გაივ-
ლის სულდას, კარწახს, ზურზუნას და შედის არტანში,
ხოლო მეორე იწყობა ქ. ახალციხესთან, გაივლის ფოც-
ხვის ხეობას, გადალახავს ხანიორის უღელტეხილს და
შემდეგ ჩადის არტანს. აქედან გზა გადადის ქ. ოლთის-
ში, რომელიც ზედ ოსმალეთის სამზღვრის პირზე სდევს.

ბუნება ერუშეთ-კოლა-არტანისა ისეთივეა როგორც
ჯავახეთისა. რადგან ამ ქვეყანას მაღალი მდებარეობა
აქვს, ზამთარში დიდი თოვლი მოდის და ძრიელ დიდ
სიცივეს იჭერს. აქაური ყინვა არაფრით ჩამოუვარდება
რუსეთის მკაცრ სიცივესა და ყინვა-ტეხვრას. მაღალ მდე-

ბარეობის წყალობით ზაფხულში ჰავა გრილია, ხოლო ხანდახანობით დიდი მწვავი სიცხეები იცის. საზოგადოდ აქაური ჰავა საღი და მარგებელია. ციებ-ცხელება გაგონითაც არ გაუგონიათ აქაურებს.

ჯავახეთსავით აქაც მოიპოვება ტბანი. ყველაზე დიდი ტბა ჩილდირისაა, რომელსაც უჭირავს **11.953** დესეტინა, ან **23,906** ქართული დღიური. ჩილდირის ტბა განთქმულია კალმახით. აქაური კალმახი დიდი ტანისაა და მეტის-მეტად გემრიელია. სანახავიდან სამურია, რადგან ბლომად აყრია ზურგსა და გვერდებზე დიდი წითელი წინწკლები. ჩილდირის ტბაში დაჭერილი კალმახი ქალაქშიაც კი მოაქვთ გასასყიდად.

ქართულად ჩილდირის ტბას პალაკაციოს ტბა ჰქვია.

ერუშეთ-კოლა-არტანი უვენახო და უხილო ქვეყანაა. ვერც იხეირებს აქ ვაზი და ხეხილი, კიდევ რომ გააშენონ, რადგან მდებარეობა ქვეყნისა მაღალია და ზამთარში სასტიკი სიცივეები იცის. ხვნა-თესვის გარდა მცხოვრებნი მისდევენ საქონლის მოშენებას. ამ ხელობას ხელს უწყობს უხვი იალაღები. არტანისა და კოლის ვაკენი და ველ-მიდორნი, აგრეთვე უტყეო მთანი გაზაფხულსა და ზაფხულში უხვად იმოსება ნოყიერის ბაღებით, ყვავილით და დიდძალ საქონელს აპურებს და ასაზრდოებს. საბაღახოდ ცხვრის ფარები ამოჰყავთ არტანის მთებზე თუშებს, ქიზიყელებს და დიდ-თონელებს. სოფ. დიდ თონეთს (მანგლისის ახლოა) საკუთარი საბაღახო აქვთ არდაგანის ოლქში. გენერალ პასკევიჩს უწყალობებია ეს სამოვარი თონელებისთვის და დღევანდლამდე მაგრად უჭირავთ თავისი საკუთრება და არავის ანებებენ.

გადარჯულებულ და გადაგვარებულ არტანს რომ

ეწვევიან ხოლმე ზაფხულობით თუშნი და ფშავნი, ქიზი-ყელნი და დიდ-თონელები, მარტო მაშინ ედება ამ ქვეყანას ცოტაოდენი ელფერი ქართველობისა. სხვა დროს, შემოდგომა-ზამთარს და გაზაფხულს აღარსად მოისმის ქართული ხმა და მარტოოდენ თურქ-ოსმალური სიტყვა-პასუხია ყველგან გაბატონებული.

ერუშეთ-კოლა-არტანის საქონელი დიდი ტანისაა. აქაურ საკლავ საქონელს გასასყიდად ტფილისში ჰგზავნიან და ძალიან ხშირად იმერეთსაც ახალციხის გზით, ზეკარის უღელტეხილით და ბაღდადით.

კოლა-არტანს სრულებით აღარაა ტყეები, არც ის ვიცი, იყო როდისმე აქ ტყეები თუ არა. ალაგ-ალაგ, ისიც წყლის-პირებზე მოიპოვება არყნალის ბუჩქები. ერუშეთში დღესაც არის ტყეები, მაგრამ ძალიან ცოტა. ასორმოცდა ათის წლის წინად აქ ბლომად ყოფილა ტყეები, მაგრამ გაუჩეხიათ და ქვეყნისათვის დაუკარგავთ დამამშვენებელი სამოსელი.

უტყეობის და უშემოპის მიზეზით აქაურები პურის გამოსაცხოზად, საჭმლის მოსახარშად და სახლის გასათბობად ხმარობენ წივას. როგორც ჯავახეთში, ისე აქ თვითთველ სახლის წინ ამართულია წივის ზვინები, რომელნიც ისედაც ულაზათო მიწურ სახლებს უფრო მეტად აუშნოებენ და ლაზათს უკარგავენ.

ერუშეთ-კოლა-არტანის უფრო შესანიშნავი დაბასოფელნი და ქალაქნი ესენი არიან. ერუშეთისა: სამღერეთი, ნაქალავევი, ერუშეთი *), ველი, წყაროსთავი, ვაშლობი, კანარბელი, კართანაყევი და სხვა. ისტორიულ სამღერეთის სახელი აღარ "შენახულა. ჩვენის ფიქრით სამღერეთის ადგილზე სოფელი ველი უნდა იყვეს. კარგა

*) ერუშეთი და სამღერეთი რუსულ ქარტებზე აღარაა.

ხანია ამ სოფლიდგან გადმოსახლდნენ აქაური ქართველები ჯავახეთს და დასახლდნენ ოთხ ნასოფლარში: ბავრაში, კართიკამში, ხულგუმას და ტურცხს. სარწმუნოებით კათოლიკენი არიან და უჭირავთ სომხის ტიბიკონი. შინ თათრულად ლაპარაკობენ, მაგრამ ვაი ამ თათრულს, ნახევრად ქართული სიტყვებია, რასაკვირველია დამახინჯებული. ურევია აგრედვე სომხური სიტყვები. აქაური ახალგაზდობა ძრიელ ეტანება სომხურს. ს. კართიკამის მოძღვარი მამა იგითხანოვი კარგი ქართულის მცოდნეა.

ნაქალაქევი ძველად ქალაქი იყო. ბატონიშვილი ვახუშტის სიცოცხლის დროს, მეთვრამეტე საუკუნის შუა წელს, დაბად ქცეულა. დღეს უბრალო, უხეირო სოფელია, სულ რაღაც **70 – 80** კომლიანი. ქართულს სულ აღარავინ ლაპარაკობს. ნაქალაქევს ყოფილა ეკლესია მშვენიერი, გუნბათიანი, აშენებული, საქართველოს მეფე მირიანთან ბიზანტიის მეფე კოსტანტინე დიდის გამოგზავნილ ელჩისაგან. ელჩს დაუსვენებია ეკლესიაში სამკვალავი ქრისტესი (ლურსმანი). ნაქალაქევს იჯდა ეპისკოპოზი ერუშეთისა და არტანისა. ვახუშტის დროს ეკლესია მთელი და დაურღვეული იყო, ხოლო ცარიელი. მაშასადამე მეთვრამეტე საუკუნის ნახევარს ოსმალებს ქრისტიანობა ამოუგდიათ და ღვთისმსახურნი გაუწყვეტიათ.

ს. წყაროსთავი ჯავახეთს ზედ აკრავს კარგად შენახული კოხტა ეკლესია ამშვენებს ღარიბსა და უსუფთაობით სავსე თურქებით დასახლებულ წყაროსთავს. რუსულად აქაურებს თურქები ჰქვიათ. შეიძლება ბევრი მათგანი ქართველის ჩამომავალი იყვეს.

არტანის ნაწილში უფრო საყურადღებოა თვით არტანი და შემდეგი დაბა-სოფლები: ჯინჭრობი, მაჭუეთი,

ნუნუსი, დუდუნა, ბაღდადი, ახაშენი, ჯარის-ხევი, ორუშეთი (ალბად ეს ძველი ერუშეთის ნაშთია). სახელები ქართულია, მაგრამ შიგ ქართული აღარა ყრია-რა.

არტანი პატარა ქალაქია და არც ძველად ყოფილა დიდი, აშენებულია მტკვრის დასავლით კიდეზე და ჰქონდა მაგარი ციხე. არტანს იჯდა ერისთავი არტანისა და კოლისა. აქვე იყო ეკლესია გუნბათიანი, დიდ-შენი, მშვენიერი და როგორც სხვა მრავალი ეკლესია მტკვრის სათავისა დაცარიელდა მეთვრამეტე საუკუნეს.

არტანის ახლოს რუსებმა გააშენეს ორი სოფელი: მიხაილოვკა და ნიკოლაევკა.

ძველებური კოლა გაჰქრა, ამ სახელით არც ერთი დაბა სოფელი არაა დელის ნაწილში. ქართულ სახელიანი სოფლები აქაც მოიძებნება, მაგალითად: დადუში, ოთხი საყდარი, ხევა, ოკამი (დუშეთისა და ახალ-ქალაქის მაზრებშიაც არის), პანკისი (თიანეთის მაზრაშიაც არის), დადაშენი.

როცა საქართველოს საკუთარი მეფენი განაგებდნენ და უვლიდნენ, კოლა მცირე ქალაქი ყოფილა. ამ ჟამად ნასოფლარიც აღარ მოიძებნება კოლას ადგილას. ეს სახელი მოიპოვება ოვსეთში, ქემელთის სამამასახლისოში, გორის მაზრაში.

ოსმალონი რომ გაბატონდნენ საქართველოს ამ ნაწილში კოლაში დასვეს ფაშა და სახელად უწოდეს კოლას ფაშა. იგი ემორჩილებოდა ახალციხის ფაშას. კოლას ზევით, მტკვრის კიდეზედ ს. დადუშს იყო დიდ-მშვენიერი და გუნბათიანი ეკლესია. აქ იჯდა ეპისკოპოზი სრულიად კოლისა (დადაშნელი). ტახტი დადაშნელისა გაუქმებულა ვახუშტის დროს. მოხსენებული აქვს ბატონიშვილ ვახუშტის სოფელი ქუმურლო, სადაც ყოფილა მაგარი და შეუვალი ციხე. ბატონიშვილის აზრით ქუმურლოს ციხე ბეჰის-ციხეა.

კოლელები იგივე ჯავახები არიან. მეთვრამეტე საუკუნის ნახევარს ნახევარზე მეტს რჯული გამოუცვლია. მას შემდეგ გაიარა 150 წელიწადმა და კოლაში სრულიად ამოვარდა როგორც ქართული, აგრედვე ქრისტიანობა.

არტანსა და ჯავახეთ შორის იყო პატარა კუთხე ჩულურეთი, ვაკიანი და ტიტველი, როგორც არტანი და ჯავახეთი.

მაშ ასე, ზემოდ ნაამბობიდან სჩანს, რომ უცხო ერის, თურქ-ოსმალის შემოსევამ მოსწყვიტა საქართველოს ხუთი პატარა კანტონი (თემი, მაზრა, ხეობა): ფოცხოვი, ერუშეთი, არტანი, კოლა და ჩულურეთი. ორას წელიწადზე მეტი ბატონობდა აქაურობას ოსმალო და თვისი ტლანქი ხელით აამტუტა ეს ხუთი პატარა კუთხე. ამოვარდა ენა, დაიღუპა რჯული, შეიცვალა ზნე, ჩვეულება, ჩაცმა-დახურვა. მარტოოდენ სახელწოდება ზოგიერთა სოფელთა, ეკლესიანი და მათი ნანგრევები-ღა მოაგონებს ადამიანს, რომ ფოცხოვი, ერუშეთი, არტანი, კოლა და ჩულურეთი ისეთივე საქართველო იყო, როგორიცაა ქართლი, კახეთი, იმერეთი, და სამეგრელო.

როგორც თავში მოვიხსენიეთ, ფოცხოვი, ერუშეთი, არტანი, კოლა და ჩულურეთი შემოიერთა რუსეთმა **1878** წლის ომის შემდეგ, ერთ არდაგანის ოლქად შეაკოწიწა, მაგრამ ამ შემოერთებით ვერც არაფერი ხეირი რუსეთმა ნახა, ვერც არაფერი ჩვენ ქართველებმა.

სულ სხვანაირად დატრიალდებოდა საქმე, ქართული ენა რომ გამხდარიყო საადმინისტრაციო ენად. ძველი ქართველი ადვილად შეითვისებდა ქართულს და ამ ენის შემწეობით ჩაერეოდა ევროპულ კულტურის ფერხულში.

ს ა რ ჩ ე ვ ი:

I.

დიდებული მესხეთი გვ. 5 5

ჟურნალი „მოამბე“, 1912 წ., № III.

II.

ნ ა ხ უ ლ ი დ ა გ ა გ ო ნ ი ლ ი.

1. მიხეილ მეფის შვილის გარდაცვალება, გვ. 41
„ივერია“, 1902 წ., № 15.
2. მაჰმადიან ქართველების გადასახლება, გვ. 44
„ივერია“, 1903 წ., № 97.
3. მთავარ-დიაკონი ჯვარიძე, გვ. 52
„ივერია“, 1903 წ., № 107.
4. შოთა რუსთველი, გვ. 59
„ივერია“, 1903 წ., № 187.
5. ვარძია, გვ. 67
„ივერია“, 1904 წ. №№ 134, 141, 146,
150 და 159.

III.

ს ა მ შ ო ბ ლ ო ქ ვ ე ყ ა ნ ა.

1. სამცხე-საათაბაგო, გვ. 114
ჟურნალი „ნაკადული“, 1908 წ., №№ 2, 3.
4 და 6.
2. ჯავახეთი, გვ. 143
ჟურნალი „ნაკადული“, 1908 წ., №№ 8, 10,
11, 12, და 1909 წ. № 1
3. ფოცხოვი, ერუშეთი, არტანი, ჩულურეთი,
კოლა, გვ. 174
ჟურნალი „ნაკადული“, 1909 წ., № 4, 5, 6.
